

ШЕ(2-А/9)

Ф 83

ІВАН
ФРАНКО

МОНОЛОГ
АТЕЇСТА

ІВАН ФРАНКО

**МОНОЛОГ
АТЕЇСТА**

**ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
ЛЬВІВ — 1973**

Книга «Монолог атеїста» — найповніше видання праць Івана Франка, спрямованих проти релігії, церкви, попівства, Ватикану, унії та клерикалізму. До неї ввійшли наукові дослідження, публіцистичні і критичні статті та художні твори. Боротьба великого Каменяра проти темряви і облуди, проти всього, що принижує людину, — невичерпне джерело духовного збагачення і нашого сучасника, актуальний матеріал для агітаторів і пропагандистів, викладачів, студентів та найширшого кола читачів.

Упорядкування та вступна стаття АРКАДІЯ-ХАЛІМОНЧУКА

Франко Іван Яковлевич. МОНОЛОГ АТЕИСТА.
Сборник атеистических произведений. (На українском языке)

Редактор М. Дорошенко. Художник О. Овдієнко.
Художній редактор І. Плесканко. Технічний редактор Ц. Буркатовська. Коректор Л. Кузьменко.

Здано до набору 2. IV. 1973 р. Підписано до друку 27. VIII. 1973 р. Формат 84×108/32. Папер. арк. 6,75. Друк. арк. фіз. 13,5. Друк. арк. прив. 22,68. Видавн. арк. 24,45+вкл. 0,05. Зам. 341. Тираж 30 000. Папір друкарський № 1. Ціна 1 крб. 23 коп. Видавництво «Каменяр», Львів, Підвальна, 3. Книжкова фабрика «Атлас» Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.

Ф $\frac{0733-003}{M214(04)-73}$ 1—73

© «Каменяр», 1973.

БОРЕЦЬ ПРОТИ ЦЕРКОВНОЇ ПІТЬМИ

Історія пам'ятає немало злочинів армії сутанників, які запозитливо і вірно служили експлуаторським класам. Організація кровопролитних воєн в ім'я «свого» бога, відлучення людей від церкви (що було рівнозначним позбавленню їх прав громадянства), матеріальне розорення інакомислячих, спалення на вогні за «ересь» — ось з чим ішли до своєї пастви «намісники бога на землі».

Величезним лихом, що його завжди несла релігія, було і е туманення свідомості трудящих мас з метою зробити з них покірних рабів у руках пануючих верств. Влучно про це сказав російський революційний демократ В. Г. Белінський: «В словах *бог і релігія* бачу п'їтьму, морок, ланцюги і батіг...» *

Багатівікова історія дала людству великих світочів науки, філософської думки і мистецтва, які у важкій боротьбі проти релігійної п'їтьми, проти економічних і духовних ланцюгів несли людям прометеївський вогонь, закликали руйнувати пекло земне і будувати на тій же землі справжнє, щасливе життя. Назвемо хоча б деяких з них — таких як Геракліт, Кампанелла, Данте, Спіноза, Коперник, Галілей, Дідро, Руссо, Гете, Гейне, Гольбах, Сковорода, Герцен, Белінський, Шевченко, Пелагич, Войнич, Леся Українка, Франко.

Проти соціального і духовного гноблення трудящих мас ось уже майже півтора ста літ постійно веде боротьбу марксистська наука, основою якої є створений К. Марксом і Ф. Енгельсом і далі розвинутий В. І. Леніним діалектичний та історичний матеріалізм. Класики марксизму-ленінізму розкрили соціальне коріння релігії, назвавши її опіумом народу. «Соціальні принципи християнства,—

* Белінський В. Г. Полное собрание сочинений, т. 12. М., Изд-во АН СССР, 1956, с. 250.

писав К. Маркс, — виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вмюють також, в разі потреби, захищати, хоч і з жалюгідним кривлянням, гноблення пролетаріату»*.

Володимир Ілліч Ленін стверджував, що церковники засобами релігії намагаються утримати відсталу частину людей праці у темряві, в повній залежності від власть імущих, примусити бідняка, пролетаря відмовитись від своїх справедливих вимог. У листі до М. Горького він писав: «Бог є (історично і житейськи) насамперед комплекс ідей, породжених тупою придавленістю людини і зовнішньою природою і класовим гнітом,—ідей, які *закріплюють* цю придавленість, *присипляють* класову боротьбу»**.

Пам'ятаючи вказівку В. І. Леніна про те, що «...питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут нема...»***, Комуністична партія Радянського Союзу надає особливого значення роботі, спрямованій на викриття однієї з найреакційніших форм ідеології минулого — релігії, на показ її антинауковості, історичної приреченості. Почесна роль у цьому відводиться спадщині прогресивних громадських діячів, письменників, публіцистів, учених минулого. Вона — невичерпне джерело матеріалів для атеїстичної пропаганди.

Великий український письменник, публіцист, революційний демократ Іван Якович Франко ввійшов в історію і як войовничий атеїст. Його життя сповнене самовідданої боротьби проти релігійного мракобісся, попівщини, проти Ватикану й унії. Цій справі Каменяр присвятив понад двісті статей, наукових розвідок і художніх творів; атеїстичну пропаганду він активно проводив у пресі й виступах перед трудовими масами.

Іван Франко популяризував вільнодумні (в тому числі й атеїстичні) погляди українських прогресивних письменників, таких як І. Вишенський, Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, А. Свидницький, Ю. Федькович, Панас Мирний, Леся Українка, Лесь Мартович та ін. Чимало їх творів він опублікував, майже про всіх написав ґрунтовні розвідки. Каменяр нищівно розвінчував тих галицьких видавців, які на догоду владі перекручували або замовчували атеїстичні твори Т. Шевченка. Франкові належить революційне трактування відомої атеїстичної поеми Кобзаря «Марія» (їй присвятив окрему розвідку) та інших його антирелігійних і антиклерикальних виступів; він громить реакцію за нападки на світлу пам'ять Т. Шевченка.

* Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., Держполітвидав УРСР, 1956, с. 61.

** Ленін В. І. Твори, вид. 4-е, т. 35, с. 93.

*** Ленін В. І. Твори, т. 5, с. 344.

Чорноризці, народовські та москвофільські «батьки», високопоставлені урядові особи намагалися відомстити Франкові за його дошкульні удари. Так, у 1886 році слуги Ватикану позбавили письменника роботи в журналі «Зоря» за опублікування атеїстичних творів С. Руданського і А. Свидницького; безвірництво Франка було однією з причин, що його не допустили на посаду доцента у Львівському університеті і т. ін.

Проте переслідування реакції не могло захитати позицій революційного демократа: йому дорогими були інтереси народу, в своїй атеїстичній пропаганді він опирався на здобутки матеріалістичної науки.

* * *

У формуванні світогляду майбутнього письменника немала заслуга його батька Якова Івановича, який з недовір'ям ставився до попів і не вимагав від своїх дітей сповнення церковних обрядів. Релігійних почуттів не прищепила Франкові і школа: його вражала невідповідність повчань і поведінки духовних наставників, обурювала жорстокість попів-василіян до учнів. Саме вони і стали потім прототипами сатиричних образів у таких творах, як «Молода Русь», «Отець гуморист», «Сучасний літопис» та ін. Досконало знаючи історію релігії, Франко, як згадують його сучасники, у дискусіях про церкву, «священні писання» міг поставити в тупик будь-якого служителя культу. Він знав ціну проповідям галицьких попів, завжди критично ставився до постулатів різних релігій. Тож не дивно, що, роздумуючи про виховання дітей у майбутньому суспільстві, Франко малює картину незалежності цього виховання від церкви і релігії. Показовим щодо цього є лист письменника до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 року. В ньому читаємо: «Розуміється, о виховуванню в яких-небудь пересудах релігійних...— не повинно бути й бесіди»*.

Згаданий лист важливий і з інших міркувань—адже двадцятирічний революціонер не тільки постає як уже сформований атеїст, але й заявляє тут про свою тверду рішучість боротися проти церковної реакції: «...Як у всякім іншійм вигляді, так і в релігійнім, я не думаю мовчати і таїти своє переконання, обзираючись на побічні обставини, на крики поліції, духовенства і пр. Правда над усе!»** Такі ж погляди Франко висловлює і в листі до М. Драгоманова від 14 лютого 1886 року. «Не знаю,— читаємо тут,— що Ви скажете на гаку думку—розпочаги теологічну війну белетристичною ракетю»***.

* Франко І. Твори. В 20-ти томах, т. 20. К., Держлітвидав України, 1956, с. 46. (Далі: Твори...).

** Твори, т. 20, с. 44.

*** Там же, с. 303.

В той час, коли писалися ці рядки, Франкові були відомі праці О. Радішева, О. Герцена, В. Белінського, М. Чернишевського, цілий ряд розвідок західноєвропейських економістів, філософів, психологів, природознавців, фізиків, він перекладає окремі твори Маркса і Енгельса. Соціаліст за світоглядом, Франко розуміє, що боротьба за нове, вільне від експлуатації суспільство накладає особисто на нього обов'язок викривати релігію і її носіїв, виховувати народні маси в атеїстичному дусі, виривати їх з-під впливу попівщини.

* * *

Філософською основою боротьби Франка проти духовного мракобісся був науковий матеріалізм. У статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва» Франко писав: «...Наука, хочаби бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. е. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно сугь»*. А в листі до М. Павлика від 30 липня 1879 року, подаючи програму газети «Нова основа», Франко ще раз підкреслює: «В науці ми стоїмо за ослідження на підставі фактів, за пізнання правди, т. е. причинового зв'язку явищ в світі матеріальнім, а не поза ним, за знання позитивне, а не за метафізику»**.

Як учений-матеріаліст І. Франко виступає також у статтях «Наука і її становище щодо працюючих класів» (1878), «Чи вертатись нам назад до народу?» (1881), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895), «Поза межами можливого» (1900), «Що таке поступ?» (1903), «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904), у ряді художніх творів, таких як «Наука», «Товаришам з тюрми», «Вічний революціонер», «Ідеалісти», «Ех пініло» («Монолог атеїста»), «Рубач», «Нема, нема вже владаря грізного», «Мамо природо!», «На дні», «Моя стріча з Олексою», «Великий шум» та в багатьох інших.

Проповідуваній попами сліпій вірі автор протиставляє знання і досвід людини, а релігійним догмам — справжню науку. В статті «Мислі о еволюції в історії людськості» він наголошує, що наука і релігія. — «дві ворожі сили», що чим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія***.

* Твори, т. 19, с. 115.

** Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. 3. Чернівці, 1910, с. 100.

*** Твори, т. 19, с. 100.

У вірші «Мамо природо!» поет з болісною іронією докоряє природі за те, що вона століттями ховала від людей свої таємниці:

Ти заставляла нас за ті фантоми
пролити море крові й сліз.
За них горіли стоси,
скрипіли колеса тортур,
розпечені кліщі живеє рвали м'ясо...*

В поемі «Ех nihilo» проходить думка, що всі торттури в ім'я «добрих» і «милостивих» богів — Ягве, Будди, Зороастра, Аллаха, Ра та інших чинила перш за все церква, а тому шлях до добра, до правди слід шукати не в релігії, а в боротьбі проти церковної тиранії. Дороговказом для Франка стають відкриття Джордано Бруно, Сервета, Таціта, Коперника, Кеплера, Колумба та ін. «Ось спільники мої, мої майстри і вчителі!» — заявляє він.

Поет і вчений у своєму поясненні світу виходив з того, що світ безконечний у просторі й часі, що він перебуває у вічному русі і змінюється, що він складається з матерії, що нема духа без матерії. Так, у вірші «Душа безсмертна!» читаємо:

Мене не тішать, ані страшать
Привиди давньої віри мглісті.

Бо що ж е Дух той? Сам чоловік його
Создав з нічого [...].

Одно лиш вічне без початку й кінця,
Живе й сильне,— се е матерія:
Один атом її тривкіший,
Ніж всі боги, всі Астарті й Ягве **.

Земля і життя на землі, стверджує Франко, виникли без волі і без участі бога, не було бога ні тоді, коли у просторі клубочились туманності, коли створювались «молочні дороги» зірок, ні тоді, коли «земля устоялась» і почало зароджуватись органічне життя***. Звичайно, автор подав тут образну схему розвитку природи, не претендуючи на наукову точність. Але важливо, що він ще і ще раз висміяв легенду про шестиденну працю бога «в поті чола свого» над створенням усього живого і неживого на землі.

У публіцистичних статтях і художніх творах Франко розвінчує релігійне «вчення» про всесилля бога, Христа і «святих апостолів». Він вказує на розбіжності тлумачень у біблії та в інших церковних книгах про бога, «святих» тощо. Показовим у цьому плані є згадуваний вище твір «Ех nihilo», де поет заявляє:

* Твори, т. II, с. 171.

** Там же, с. 51.

*** Там же, с. 317—318.

Бог.—

Говорять наші вчителі премудрі.—
І найсвятіший, наймудріший дух,
І милосердний враз, і справедливий,
І добрий, і страшний, отець і кат...

Як

Ваш бог розумний, пощо ж сотворив
Дурних людей? Як добрий, пощо ж злу
Дав панувати в світі над добром
І пощо зле те сотворив?.. *

Іван Вишенський, герой одноіменної Франкової поеми, у важкому психічному двобої своїх думок робить висновок, що бог — лише витвір людини; персонаж поеми «Страшний суд» звинувачує бога за те, що він зробив святим апостола Петра, який зрікся Христа, а в поемі «П'яниця» селянин Клим осуджує не тільки Петра, а й інших «святих» — Павла за жорстокість, Давида за порушення заповіді «не побажай жінки ближнього свого», Соломона за багатоженство, Ноя за п'янство. П'яниця Клим резонно говорить:

Господи, я грішний, клятий,
Та оті святці, що тут
Приходили геть м'я гнати,
Ще грішніші!.. **

Статтею «Потоп світу» (ж. «Зоря», 1883, № 18—24) Франко по-науковому обґрунтовано розвінчує вигадку церковників про потоп світу і про врятування Ноя в ковчезі божому. Він доводить, що ця вигадка, якою, як і пеклом, попи лякали віруючих, є також одною з багатьох легенд.

Викривальний зміст мають образи Адама, Єви, Авеля і Каїна, образи раю, дерева життя і дерева пізнання у поемі «Смерть Каїна». Чому, ставить питання автор, бог прокляв Адама на вигнання з раю відразу після того, як сотворив його? Хто, як не бог, «роздер надвое життя і знання?» З чиеї волі піднято братовбивчу Каїнову руку і навіщо? З чиеї волі винаходи розуму людського ідуть на війни?

Довголітня копітка дослідницька праця Франка зумовила появу таких його статей, як «Поема про сотворення світу» (1905) та «Данте Аліг'єрі» (1913). У першій — автор проаналізував так звані «Мойсеєві книги», показавши їх як компіляцію вимислів багатьох авторів, як суміш міфів, казок, оповідань людей, що жили в різні епохи і навіть були не однакових вірувань. Учений наголошує на численних суперечностях в тих «книгах про бога — творця». «Коли вірити рабинському оповіданню з першої глави

* Твори, т. 13, с. 190—191.

** Твори, т. 10, с. 398.

«Биття»,— іронізує Франко,— то світло старше від неба, небо старше від сонця, а навіть трави, дерева та всякі рослини були швидше, ніж сонце, місяць і зорі. Далі: день і ніч були швидше, ніж сонце й місяць. Далі: птахи в повітрі появилися швидше, ніж черв'яки на землі. Далі: бог сотворив відразу окремо «худобу», себто громаду домашніх звірів, а окремо дичину, значить «худоба» була на світі швидше, ніж чоловік»*.

З ряду статей і художніх творів Франка постає досить чітка наукова система його загальних поглядів на виникнення релігії, зокрема християнської, її моральних та соціальних основ. Учений вважав, що вірування з'явилися у зв'язку зі страхом первісної людини перед силами природи, але вони являли собою швидше «неясні забобони», аніж релігію «в таких значенні, як се нині розуміється, т. є. не спонукували чоловіка до почитання яких-небудь вищих сил, до їх поєднання молитвою та жертвами...»** Низький рівень розвитку, обмежені можливості здобувати засоби для життя, безсилля у боротьбі за існування штовхають людей шукати підтримки в якихось зовнішніх сил. «Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умовин,— пише Франко,— вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних, т. є. прямо від витворів їх власної фантазії»***.

Ця думка вченого-матеріаліста близька до думки Ф. Енгельса, висловленої у праці «Анти-Дюрінг» (яку І. Франко перекладав), що «всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних»****.

Франко зазначає, що вже на ранньому етапі суспільного життя релігія була засобом політичного і соціального поневолення: «Поряд з релігією, а подекуди й зовсім спільно з нею, витворюється і первісна *власть* політична, царів та панів... Релігія вповні довершує те діло і довершує його в спосіб далеко легший і вигідніший від сили оружжя»*****. Взаємодіє між вожаками військовими, людьми маючими і жрецькими, віщунами, що займалися духовними справами, посилюється, як твердить Франко, особливо з того часу, коли почала розпадатися первісна громада. «...При допомозі релігії та обрядів слуги народу зробились панами народу»*****.

* Франко І. Поема про сотворення світу. Львів, 1905, с. 29.

** Твори, т. 19, с. 86.

*** Твори, т. 19, с. 99.

**** Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., Держполітвидав УРСР, 1953, с. 269.

***** Твори, т. 19, с. 86—87.

***** Там же, с. 88.

Співставляючи релігії різних народів, погляди на бога різних соціальних груп, учений приходить до висновку, що всі вони творили божества залежно від способу свого життя і на свою подобу:

Чорний негр
Творив їх чорних, людодів бог
Був людодом, многоженців бог
Був многоженцем, бог злодіїв крав,
А бог філософів високі думи
І загадки видумував... *

Отже, Франко вважає, що релігія має політичний, класовий характер, і питання про її виникнення вимагає історичного розгляду, що наука зобов'язана боротися проти релігії, як духовної темряви, як чужої народові форми ідеології. Він переконано заявляє: «Коли всі люди на землі дійдуть до того, що будуть мати... забезпечений матеріальний добробут, політичну волю... тоді... віра, релігія зійде до нуля» **.

Щоправда, у статті «Радикали і релігія» (1898) Франко говорить про якусь «правдиву релігійність», вищу від попівської догматики, про релігію освічених громадян. Дехто бачить у цьому відступ революційного демократа від своїх атеїстичних позицій. Можливо, тут в якійсь мірі відчутний вплив Л. Фейєрбаха, який пропонував створити нову релігію без бога, що обожнювала б саму людину. Проте не забуваймо: Франко в деяких публіцистичних працях того часу, схиляючи людей до атеїзму, вважав за необхідне не загострювати всіх питань, зв'язаних з віруваннями, не ображати почуттів віруючих, і тому в дещо м'якшому тоні оцінював суть релігії перед читачем-селянином, якого попи залякували «аморальністю» безвірників-соціалістів, радикалів.

* * *

З позиції заперечення християнської покори у несправедливо влаштованому суспільстві Франко виступив уже в ранній період своєї творчості — в статті «Що таке соціалізм?» (1878). Він писав: «...Казати, що людей уже так сотворено, щоб одні були щасливі, а інші ні, щоб одні працювали й терпіли злидні, а інші жили й розкошували без праці — це єсть надзвичайно вузьке, нелюдське й егоїстичне міркування вищих шарів...» ***. У поемі «Рубач», яка за життя автора так і не побачила світу, Франко образно показав, що на шляху до волі й правди революціонер-рубач знищує церкву — «ложе сну вічного», «тьму, що світлом статися не може».

* Твори, т. 13, с. 193.

** Твори, т. 19, с. 100.

*** Там же, с. 15.

Поштовхом для гострої полеміки Франка з проповідниками християнсько-релігійної темряви послужила книга для селян О. Огоновського «Оповідання про життя святого великомученика і лікаря Панталеймона». У рецензії на цю книгу («Світ», 1882) критик висміяв «казочки» реакційного письменника, який, засуджуючи поганську віру, твердив, що єдиною правдивою вірою є християнська. «Не тільки віри поганські відводили від пізнання правди...— писав рецензент,— але й віра християнська робила то само, і то ще в далеко більшій мірі.. Християнство, скоро прийшло до сили, першим ділом убило тоту філософію (грецьких філософів-матеріалістів Демокріта і Епікура.— А. Х.) і посадило світ на тисячі літ у темноті»*.

Ні, не про такі духовні харчі для народу мріяв справжній захисник трудівника. Він хотів бачити книги, які б дали «критику австрійської конституції і суспільного устрою... критику релігії, письма святого і попівства»**. Іван Франко обурювався, що інтелігенція типу Огоновського несе між народ церковні небилиці, утверджує темноту. У тому ж 1882 році письменник спрямував своє обурення і проти П. Куліша, зазначаючи, що проповідувані ним у збірці «Хуторна поезія» містичні, догматично-християнські ідеї є попівщиною, назадняцтвом і служать реакції***.

Завдання діячів культури і науки, не раз твердив Франко,— показувати у своїх працях шкідливість поганих традицій, які тягнуться ще з часів середньовіччя, коли церква «в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів»****. Про Каменяреве викриття теологічної літератури свідчить такий факт. У 1903 році відомий російський історик Є. Голубинський видав книгу «История канонизации святых в русской церкви», в якій описав «чуда святых». В гострій рецензії на цю книгу Франко показав її попівський характер, «закраску... духовної академії», невагу автора до аналізу конкретних матеріальних і політичних чинників, що їх використовувала церква при канонізації «святых». Книга Є. Голубинського, на думку критика, антинаукова, бо має «більше теологічний, ніж історичний тон»*****.

Теологічному «вченню», яке твердить, що лише муки і терпіння на землі принесуть трудящим вічне «царство небесне», Франко дав бій у поемі «Святий Валентій». Тут він показав, як підкреслює літературознавець А. Каспрук, що «засвоєння... антигуманних,

* Твори, т. 16, с. 48—49.

** Твори, т. 20, с. 162.

*** Твори, т. 17, с. 179, 181, 182.

**** «Поza межами можливого». «Літературно-науковий вісник» (далі — ЛНВ), т. 12, кн. 10 Львів, 1900, с. 1

***** Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ), т. 54, кн. 4. Львів, 1903, с. 54. (Розділ «Бібліографія»).

ворожих людині аскетичних догм, їх проведення в життя призвели Валентія до морального краху, до фізичної смерті, бо вони ворожі людській природі, людському духу»*. Антигуманність християнської релігії, шкідливість її проповідей про відречення од світу особливо сильно розкриті в образі лікаря Валентія. Раніше лікар Валентій був улюбленцем народу, рятівником знедолених, приносив людям щастя. Але аскетичне служіння богові зробило з нього егоїста, навіть людиноненависника.

Християнський аскетизм Франко викриває і в поемі «Іван Вишенський». Над питаннями про життя і творчість видатного письменника-полеміста XVI—XVII ст. ст. вчений працював майже двадцять років. Поема ж про нього — це своєрідний художній епілог у тій важкій праці, у роздумах над величчю постаті відомого гуманіста і над його загадковою долею наприкінці життя. Як видно з поеми, трагедія Івана Вишенського в тому, що він, енергійний і активний борець проти унії, викривач попівської захланності, користолюбства церковних верховодів, рятуючи власну душу, занедбав, хоч і тимчасово, обов'язки громадянина, патріота, зрікся земних турбот. Але Вишенський зрозумів свою помилку. Франко глибоко психологічно, переконливо і вірно в соціальному плані говорить про це в кінці твору: Іван Вишенський поривається стати знову громадянином, не може придушити в собі почуття обов'язку перед знедоленими, любові до батьківщини, в екстазі він простягає руки туди, де його народ, де його край.

Яким безкомпромісним був Каменяр у пиганнях викриття християнсько-релігійної моралі, може свідчити його оцінка «найвидатнішого з-поміж... російських письменників» Льва Толстого. Високо цінуючи його як реаліста і народолюбця, революційний демократ все ж гостро і послідовно критикує Толстого за шукання якоїсь «істинної християнської релігії», за теорію непротивлення злу насильством. «...Наука Толстого зводиться на те,— пише Франко,— що, відсуваючи найліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закамарки селянського життя, улегшує панування здирства та кривди, і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова «не противитися злому». Тимчасом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас»**.

Однією з найсильніших публіцистичних праць Франка, в якій на науковій основі дано оцінку етиці християнської релігії, викрито церкву як слугу панського двора і партнера експлуататорської влади, є стаття «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм». Це ґрунтовна відповідь ученого-революціонера на «Посла-

* Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. К., «Наукова думка», 1965, с. 21.

** Твори, т. 19 с. 178.

ніє пастирське... о квестії соціальной» митрополита Андрія Шептицького, яке вийшло у Львові окремою брошурою в 1904 році. Стаття Франка багата незаперечними фактами з історії релігії і церкви, якими автор доводить, що церква віковично втручалась у політичне життя, діючи на шкоду прогресу, що пастирі завжди «товкли народові тільки про його обов'язки, а про права зовсім мовчали», що на догоду панам священники «толерували в селі дворацьку деморалізацію», догоджали і догоджають урядові, за що мають від нього плату. Говорячи, зокрема, про «високу християнську етику», Франко вказує, що «держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним», що Христос, який начебто обстоював рівність людей, не вважав людиною жінку і т. ін. «Або,— читаємо в статті,— право еретиків, недовірків, атеїстів. Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть бог, церков півтори тисячі літ уважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей, уважала їх винятими з-під усякого права, з одиноким хіба правом на ганебну смерть «без розливу крові», тобто на... кострі, при чім, одначе, роблено маленький виємок хіба задля тих інтелігентних злочинців, що вміли читати й писати, виємок такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик»*.

Будь-яку релігію, будь-яку церкву Франко характеризував як жандарма, який пильнує добро експлуататорів. Знаменитими щодо цього є слова, вкладені Франком в уста одного з персонажів повісті «Великий шум»: «— Ей, отче, отче! З вами розговорися по ширості, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступав своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння»**.

* * *

Іван Франко називав попів «гнилими стовпами Христової церкви». Він показував, що кожний той стовп є одночасно «душпастирем... й урядником державним»***. Ось чому в атеїстичній діяльності Каменяра багато місця займає антипопівська пропаганда. З цією метою Франко широко використовував пресу. В журналах і газетах, які він видавав або в яких працював, часто друкувались

* ЛНВ, 1904, т. 28, с. 17.

** Твори, т. 8, с. 39.

*** ЛНВ, 1904, т. 28, с. 11.

викривальні матеріали про галицьке духовенство — вірші, нариси, оповідання, статті як самого Франка, так і інших письменників та публіцистів, а також замітки селян. Особливо в цьому плані відзначились журнали «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Зеркало», «Нове зеркало», «Народ», «Життя і слово», газети «Хлібороб», «Батьківщина», «Kurjer Lwowski».

Через важкі цензурні умови Франкові та його соратникам нелегко було друкувати такі матеріали. Великих цензурних втручань, а також переслідувань з боку влади зазнавали перші галицькі соціалістичні журнали — «Громадський друг», «Дзвін» і «Молот», в яких були вміщені вірші «Товаришам із тюрми», оповідання «Патріотичні пориви», поема «Дума про Наума Безумовича» та підбірка «Вісті з Галичини» І. Франка, оповідання М. Павлика «Ребенщуківа Тетяна», вірш М. Родоця «Молитва попа», уривок з повісті Е. Золя «Провина абата Муре», стаття Є. Борисовича «Дещо про релігійні секти на Україні» та ін. Всі ці матеріали були вилучені цензурою, не один раз влада притягала І. Франка і М. Павлика до судової відповідальності чи накладала на них штрафи. Надрукованому прокуратура щоразу давала майже однакову оцінку: «Висміює автор засади і науки релігії, в державі законно узнаної». «Принажував науки і обряди признаної в державі релігії» і т. д. Владі допомагали реакціонери. Так, редакція часопису «Газета школьна» доносила у поліцію про «Громадський друг»: «...Цілий номер переповнений був напастями на «Просвіту», на священство, на церкву, ба навіть блаженствами на самого бога... Гроші на удержання соціалістів і на видавництво «Громадського друга» мають іти аж з Петербурга»*.

Дуже цікавим є документ, з якого довідуємось, як церковники, боячись атеїстичних творів Франка, намагалися відвернути його вплив на маси. 1 грудня 1890 року митрополит С. Сембратович писав у листі до редактора дитячого журналу «Дзвінок», що виходив у Львові: «...Має при тому митрополичий ординаріат ту надію, що ваше благородіє усунуть в будучності з того часопису все те, що би було яким-небудь згіршенням проти віри християнської католицької. До того належить, наприклад, наводження щорічного путешествія в Київ... Щодо Івана Франка, понеже він став на цілій Русі голосним через своє всенародно об'явлене і досі постійне совершенне безвір'я. Для того твори його, хоть би не містячі нічого злого в собі, може, хіба лише з початковими буквами подавати, а не з повним іменем його»**.

Коментарі до цього підступного листа зайві. Але ні доноси, ні погрози не могли змусити Франка відступити перед градом

* Франко І. Нарис українсько-руської літератури. Львів, 1910, с. 247.

** 36. «Правда про унію». Львів, «Камезяр», 1968, с. 112.

попівсько-церковних цензурних та судових куль. Говорячи, наприклад, про напрям газети «Поступ», яка мала виходити з 1887 року, він наголошував: «Якнайменше белетристики, а зато якнайбільше фактичних вістей з краю і обговорювання справ політичних та боротьба з попівством...» * І це поставлене завдання революціонер виконував протягом усього свого життя.

Уже в перші роки літературної діяльності Франка (1876—1878) з'являються такі його твори антипопівського спрямування, як сатиричні вірші «Патріотизм» і «Згідливість», сатиричні поеми «Дума про Наума Безумовича» та «Дума про Маледикта Плосколоба», оповідання «Сморгонська академія», «Навернений грішник» і «Патріотичні пориви», повість «Гутак», статті «Два маленькі факти про о. Білінського», «Критичні письма о галицькій інтелігенції», «Факти про моральне впливання, яке має наше духовенство на народ», «Доходи і видатки вбогого священника» та ін.

З боєм у серці Франко змушений був заявити: «У нас нема інтелігенції!» Відомо, що ще в 70-х роках дев'ятнадцятого століття на західноукраїнських землях три чверті всієї національної інтелігенції становили служителі культу. В своїх руках вони тримали навчальні заклади, більшість культурно-освітніх інституцій, в основному були передплатниками газет і журналів, спрямовували хід виборів тощо. «Кинь палкою на kota — попадеш на попа», — казали годі.

Погірдливе, зневажливе ставлення священника до селянина показав Франко в одному з ранніх своїх сатиричних творів — у вірші «Патріотизм». Перед читачем постає жорстока людина, що, як і пан, вважає хлібороба «бидлом», якого можна бити, лаяти. В цьому творі, як і в ряді інших, письменник наголошує на антинародній ролі духовенства в громадському житті, зокрема на його «патріотизмі». Саме таким діячем на «руському полі» змальований і отець Ілля в оповіданні «Патріотичні пориви». Безсердечний піп Ілля за похорон дружини свого найближчого сусіда Максима здирає останнє, а в «своєму колі» вважається громадським діячем-патріотом, агітує за передплату реакційної газети «Слсво». «Не знаю, — обурюється письменник, — чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому з боєм і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим... У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема і краплини стида витягати руку по послідній, кривавий гріш народу,

* Твори, т. 20, с. 326.

втягати так різко, гордо, зухвало!»* А в статті «Що се за інтелігенція — галицькі попи?» (1879) Франко з повним правом узагальнює: «Чи се інтелігенція? Чи се люди, що мають вести народ до освіти і моральності? Чи се взагалі люди?.. У наших панотчиків замість серця лежить не камінь,— сохрвань боже,— а штири операції арифметичні, а передовсім додавання і множення»**.

Гостра і викривальна стаття «Попи і економічне положення українського народу в Галичині» (1880—1882) представляє попівство в дещо іншому плані. Опираючись на факти і статистичні дані, Франко зазначає, що піп у середньому має у 20—30 разів більше ґрунту, ніж його посідає селянин, що парафіяни мусять обробляти попівські поля та ще й платити попам податки у вигляді яєць, прядива, насіння, хліба. «Панщина в своій старій традиційній формі,— пише Франко,— і досі ще удержуєсь декуди в наших селах, і піддержують її якраз наші попи!»***

Саме цей, перш за все економічний чинник віддаляв селян і робітників від церкви, від попівства, саме така нелюдська поведінка божих пастирів підігрівала бажання трудящих «взяти та й повиганяти всіх тих дармоїдів», збуджувала надію, що прийде «москаль», який «панам руки обкροїть, і бідних ґрунтами наділить, і попів покасує»****.

Останні слова записав Франко з розмови селян. Взагалі слід сказати, що письменник цінував думку трударів, був з ними у найтісніших контактах. Так, на основі розповідей потерпілих від попівства людей він працює над викривальною статтею «Що думає народ про уступившого митрополита Осипа Сембратовича» (1882). В її основі — конкретний факт: від селян с. Лолин митрополит відібрав 500 моргів землі. З уст селянина Антона Грицуняка Франко записав оповідання «Розбійник і піп», в якому змальовано попа-грабжника. В статті «Еміграційні агенти в Галичині» (1896) цитується лист польського селянина про те, як пани і попи «ідуть рука в руку», як «духовний кричить із казальниці, лає та паскудить» парафіян, щоб не кидали свого пана і т. д. І навпаки: на доноси попів у поліцію, на їх грубі виступи перед селянами, образливі листи, спрямовані проти І. Франка, селяни і робітники проймались ще більшою любов'ю до свого друга і провідника, ставали в його обороні. Ось хоча б один з численних фактів. Коли на зборах т. зв. Подільської ради в Тернополі, які проходили 29 грудня 1897 року, проти Франка і Павлика виступило кілька священиків, хлібороб с. Купчинці (теперішнього Козівського району Тернопільської області) Павло Думка відбив

* Твори, т. 1, с. 188—189.

** Зб. «За сто літ». К., 1929, № 4, с. 229, 250.

*** Там же, с. 253.

**** Там же, с. 262.

атаку попів: «Дуже нас те дивує, що оо. духовні так розкудкуда-
кались про радикалів та соціалістів... о. Курдидик виговорює без-
чельні нісенітниці гірше якого простака, що Франко та Павлик
зжидоватили, що Русі не люблять... Вони Русі на язиці не носять,
тільки в серці, не показують любові словами, лише ділом... Вас
тото в очі коле, що радикальні газети, до котрих Франко й Павлик
пишуть, деякого отчика натягали, як дер за треби...» *

Уніатські та католицькі попи в Галичині все робили для того,
щоб пригасити викривальну силу Франкових виступів проти цер-
ковників, зламати духовно й самого письменника. Та непорушними
були воля і переконання Каменяра. За кілька днів до смерті він
заявив посланцям церкви св. Юра Т. Галущинському і В. Давидя-
кові, які радили йому повернутися «в лоно церкзю», висповідатись:
«Ви приготовляли людей вмирати, а я приготавляв людей жити
й боротися... Клянуся, не висповідуюся... Всі грізні чорноризці тру-
били б на весь світ: Франко навернувся перед величчю смерті
і захитався. Цієї зброї я не дам вам у руки» **.

* * *

Ватікан з давніх давен виношував мрію про панування над
світом. Окатоличення України, Білорусії і Росії було для нього
завданням номер один. І тут найбільшу роль він відводив перш
за все польській шляхті — войовничій силі католицького Риму.
Ганебні вчинки шляхти як ватіканського спільника особливо яскра-
во розкриваються у відомому документі — так званому «Проекті
знищення Русі», що був таємно розповсюджуваний у Галичині в
XVI—XVIII ст.ст. З нього дізнаємось, наприклад, що польські
«заможніші громадяни не повинні брати русинів на жодну служ-
бу, на якій вони могли б набувати освіти», що їхніх попів слід
засліплювати почестями, «щоб не змогли, навіть якби й хотіли,
щось вчинити, ні вгору піднятись», дітям українських селян забо-
ронити вчитися в школах, для компрометації православних і уні-
атських віруючих розповсюджувати про них різні вигадки, а на-
віть віддавати татарам в ясир і т. д. ***.

Українські прогресивні діячі різних часів давали правильну
оцінку антинародній суті католицизму, Ватікану та унії. За період
від Івана Вишенського (XVI ст.) до Івана Франка з'явилися сотні
викривальних послань, памфлетів, сатиричних пісень, віршів, ста-
тей і книг, у яких було затавровано підступну діяльність езуїтів,
уніатської церковної верхівки, загарбницьку політику ватіканських

* Ж. «Громадський голос». 1898. № 2.

** Газ. «Вільна Україна», 1946, 25 травня (Львів).

*** Зб. «Правда про унію». Львів, 1968, с. 79—80.

місіонерів. У посланії «Благочестивому господарю Василю» (1597—1598) І. Вишенський називав унію «латинським смородом»; М. Смотрицький у праці «Тренос» (1610) доводив, що Рим переманює до католицької віри священників розкошами, «аби вдосталь жиром... насититись»; З. Копистенський у праці «Палінодія, або Книга оборони» (1619—1622) так сказав про те, як католицька церковна верхівка душила православне населення: «...Борзей нас тое болит, же, што грекове от поган, тое мы, Русь, от вас, христіан костела римского, терпимо!» Закарпатський полеміст М. Андрелла у книгах «Логос» (1691—1692) і «Оборона» (1697—1701) уніатських священників називає «парасітами», «трапезолизателями римского стола», «подпорою чортовою» та ін.

Для викриття Ватікану та унії немало зробили українські письменники і громадські діячі ХІХ—ХХ ст.ст. Так, Я. Головацький у статті «Монастыри юго-западной России», зокрема, писав: «Та ось з Заходу піднялась темна, грізна, зловісна хмара, що заступила всю Литовську і Червенську Русь смертоносною темрявою, що загрожувала повним знищенням православ'я і руської народності і підкоренням цієї країни іноземному і іншовірному уярмленню назавжди. Це була *злочасна* Берестейська унія»*. Тарас Шевченко в окремих своїх творах також підкреслював, що насадження католицизму й унії несло трудящим кров і сльози, несло розрізнення народів.

Болить сердце, як згадаеш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти,— **

читаємо в поемі «Гайдамаки». А в посланні до польського народу «Ще як були ми козаками» постає не менш грізна картина:

- Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові.
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли ***.

Перші виступи Івана Франка проти католицизму були зумовлені усім ходом суспільного життя в Галичині, де підступи воївоначної церкви не мали меж. За чотири роки (1881—1884) з'являються друком двадцять статей письменника, які безпосередньо стосуються політики Ватікану й діяльності езуїтів. Свій наступ

* Ж. «Зоря», 1885, № 8, с. 96.

** Шевченко Т. Твори. В трьох томах, т. І. К., Держлітвидав України, 1949, с. 112.

*** Там же, с. 364.

він розпочав з гострої статті «Католицький панславізм» (1881), де сміливо викрив лицемірну політику «божих намісників» у Римі, які, прикидаючись друзями слов'ян, при допомозі шляхти і вищого духовенства організували відзначення ювілею Кирила і Мефодія. На ряді історичних фактів Франко показав дволикість правителів Ватикану по відношенню до слов'янських народів, до їх найсвітліших умів. «Папа...— писав Франко,— зовсім не крився з тим, що йому в цілім кирило-мефодіївськiм святi йде не про слов'ян, не про їх добро, але про придбання римській курії кількадесяти мільйонів вірних... І для такої-то цілі ужито імен двох слов'янських апостолів, котрі якраз від Риму і від католицьких попів потерпіли найбільше переслідувань і котрих спосіб учення та проповідування був на розріз противний римсько-католицькому!»*. Більше того, папська «комедія», стверджував Каменяр, була розіграна для дальшого розрізнення слов'янських народів, спрямовувалась проти Росії і її революційних сил. «Відколи тямить історія,— писав Франко,— католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини...»** Проте в народі, робив він висновок, знайдуться сили, які зуміють «показати римській курії доочне, що її панування не тільки на Западi, але і в Слов'янщині кінчиться і назад не верне»***. Тут до речі згадати, що в 1884 році Франко знову повертається до цього питання, показуючи панславізм як реакційну, шовіністичну політику не тільки Ватикану, а й царизму і цісаризму****.

В кількох статтях, таких як «Наш погляд на польське питання», «Państwo i kościół», «Воскресеніє чи погребеніє?», «Релігія і політика», «Новий похід «чорного інтернаціоналу» на Галицьку Русь», «Дві унії» та в інших, Франко підкреслює, що Ватикан, нацьковуючи одну країну на іншу, приносить шкоду також католическим уже народам, зокрема польському. «Взагалі мусимо сказати, що переняття латинством,— читаємо у статті «Наш погляд на польське питання»,— принесло польській державі і польському народові необчислені шкоди. З ким тільки в пізніших часах ввійшли в зношення поляки, сейчас вивертали наверх своє латинство, немов їжак свої колючки, показували духа нетерпимості і охоту до навертання, задаючи зараз на вступі брехню...» І далі: «В Познанщині уперте обставання при католицизмі навело на поляків всю ваготу культуркампу і ідучого поруч з ним онімічення і, змусивши поляків дружитися з ретроградними католицькими фракціями, стягло і на них, що то завжди величали себе поборниками свободи

* Твори, т. 19, с. 36.

** Там же, с. 33.

*** Там же, с. 39.

**** Два «панславізми». Газ. «Діло», 1884, 24 листопада. «Нашим «приятелям». Газ. «Діло», 1884, 15 грудня.

і поступу, одіум (ненависть.— А. Х.) обскурантів і ретроградів. Те саме повторюється і в Галичині, де польська шляхта з католицьких мотивів еднається з клерикалами німецькими, спроваджує на нашу Русь єзуїтів...» *.

У статті «Воскресеніє чи погребеніє» Франко переконливо доводить, що Ватикан, єзуїти є ворогами як українського, так і польського народів, що папський Рим «копає гріб самому існуванню польського народу». Тільки в спільній праці й спільній меті, заявляє Франко, можна знайти вигоду для народних мас. «...Союзниками для боротьби з єзуїтизмом і винародовленням повинні в першій лінії для нас бути — іменно *щиромислячі поляки-демократи*, ті, які звернуться «прямо і безоглядно до простого народу»**.

80—90-ті роки ХІХ століття в Австро-Угорщині, а особливо в Галичині, були тривожними роками наступу католицько-єзуїтських орденів змартвихвстанців та «зреформованих» василіян. «Так і здається,— писав Каменяр,— немовби католицизм, пригадуючи собі давню свою могутність, зібрав послідніми часами всі свої сили, щоб ще раз запанувати над світом»***. Рим активно засилав своїх місіонерів на українські, білоруські і навіть на далекі від австрійського кордону російські землі, захоплював останні ще не зовсім златинізовані уніатські монастирі у Добромилі, Бучачі, Лаврові, використовував для натиску т. зв. «нову еру»; Ватикан з допомогою єзуїтів робить наступ на традиційні в Галичині обряди уніатів, навіть скликає в 1891 році з цього приводу синод; активізується римська «свята конгрегація пропаганди для східних справ»; з новим завзяттям єпископи і митрополити борються проти прогресивної преси — забороняючи віруючим передплачувати такі журнали, як «Народ», «Хлібороб» та ін., закривають читальні; подекуди єзуїти силою змушували селян виконувати обряди католицької церкви. «Ой, не проста, не припадкова то річ...— каже один з героїв Франкового оповідання «Чума»,— не на мене одного гострять зуби ті єзуїти... Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками... Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул»****.

Цій «чумі», цій «чорній хмарі» єзуїтизму протистояв, перш за все, народ. Цілими селами галицькі селяни поривали з унією і переходили на православ'я, писали скарги на безчинства і попів і ксьондзів, йшли через кордон до Почаївського православного монастиря і навіть до Києва. Єзуїтській «чумі» протистояли прогресивні діячі Галичини, і тут найбільша роль належить Франкові.

* Франко І. Публіцистика. К., Держлітвидав України, 1953, с. 52, 54.

** Твори, т. 19, с. 140, 142.

*** Там же, с. 129.

**** Твори, т. 2, с. 195.

Щойно закрилося віче у Львові в 1884 році, на якому йшлося про зазіхання католицького ордену змартвихвстанців на майно галицьких монастирів, як у варшавському журналі «Prawda» з'являється стаття Каменяра «Вічове відлуння», де він, картаючи половинчасту позицію організаторів віча — народовців, застерігає, щоб громадська думка не зійшла «на похилу площину релігійно-догматичного розбрату», а відбила інтереси народу; Франко викриває тут митрополита Сембратовича за підтримку єзуїтів. Щойно стало відомо про підступи єзуїтів у Львівській семінарії, як у кількох номерах журналу «Нове зеркало» за 1884 рік з'являються строфи «Сучасного літопису», спрямованого проти цих «чорних круків»:

О радість! Аж з Риму до Відня прийшло
Запитання телеграфічне:
Яке в семінарії руській було
Забурення епідемічне...
О, маймо надію! Коли вже аж Рим
Интересуєсь нами,
То гнеть благодать ми нову узрим,
Заллемось — з утіхи! — сльозами... *

Про наступ єзуїтів на слов'янські землі Франко пише у петербурзькому журналі «Кгај» (1887, 1888); стало відомо, що заходами попа-єзуїта Креховецького серед польського населення у Відні створюється католицька корпорація — і Каменяр друкує багату фактами статтю «Gottesfurcht und gute Sitte» («Kurjer Lwow-ski», 1888), де показує моральну гнилість організатора тієї корпорації; «новосерівці» і митрополит С. Сембратович не дозволили на шевченківському вечорі у Львові виконати музичну поему «Єретик» Миколи Лисенка — і в газеті «Kurjer Lwow-ski» (1891) з'являються дві Франкові викривальні статті — «Ще в справі Гуса» та «Зворот у руській справі»; Ватикан скликає у Львові чорносотенний синод, а в пресі вже виходить цілий цикл статей і повідомлень, де показано реакційні наміри верховодів Риму; у 1892 році єзуїти примусили жителів с. Тучапи перейти на католицьку віру — і в цей же час Франко публікує статтю «Тучапська справа», в якій повідомляє про боротьбу тучапських селян проти латинників і т. д.

У багатьох своїх виступах Франко доводить, що однією з найбільших небезпек католицизму є те, що кожний його проповідник — це носій космополітизму. Зокрема, про це наголошено в статті «Літав би, та нема крил», («Народ», 1890, № 24). У статті «Єзуїти і радикали» (1898) Франко показав історію злочинів армії Лойоли, яка свій шлях встеляла трупами людей, викликала

* Ж. «Нове зеркало», 1884, № 8, с. 16.

страх і непевність, яка іменем Христа робила найчорніші справи. А в ряді інших його публіцистичних статей та віршів, де йдеться про історію Ватикану, знаходимо гострі викривальні характеристики намісників бога на землі — пап римських — за їх заробітчання на індульгенціях, за святенництво, за розклад у побуті. «Звісно чень нашим читачам, що заки ще не щезла з лиця землі світська власть начальників католицизму, «намісників Христових», пап римських, то їх моральна власть і повага давно вже і безповоротно лежала в гробі. Страшні надужиття власті, тиранізування та висисання італійського люду, огидні проступки пап (здаєм лиш Олександра VI), надуживання релігійних обрядів і церковної поваги — все те підкопало моральну силу католицизму»*.

Подібні виступи знімали ореол вибраності з верховних заправил католицької церкви, розхитували віру в непогіршість пап, а отже, і в їх «святе» слово.

Заключним акордом боротьби Івана Франка проти ворога слов'янських народів, ворога прогресу — Ватикану — була поема-памфлет «Папі в альбом», написана під кінець життя письменника. В ній мовби підсумовуються його роздуми про криваву історію Риму, про одвічні чвари, що їх людству накидав Ватикан. Але поет бачить і інше: починається гроза для папського Риму, блискавки влучають у католицьке кубло, грім волі стрясає систему Ватикану.

* * *

Викриваючи Ватикан, Іван Франко завжди пам'ятав і про його найогидніше дітище — Брестську церковну унію. Історія унії — це історія насадження вогнем, мечем і хрестом колоніального рабства на Україні і в Білорусії, це історія експансії Риму на ті народи, які ще не були покатоличені. Початок цієї експансії слід шукати ще в загарбницьких походах німецьких рицарів у XII—XIV ст. на слов'янські землі, зокрема на Київську Русь, в походах, які часто велись під релігійними гаслами. Уже в 1229 році папа Григорій IX підкреслював: «Честь апостольського престолу вимагає, щоб греки і слов'яни були переведені в латинників», а в 1341 році папа Бенедикт XII доручив краківському єпископові звільнити короля Польщі Казимира III від присяги визнавати права руського населення Галицько-Волинського князівства**. Наслідки з'явилися скоро: польські королі дають волю католицькій ієрархії шукати будь-яких засобів для насадження католицької віри. Так, король Ягайло в 1423 році дає грамоту львівському єпископові, якою йому дозволяється заради виконання політики Риму робити все,

* Твори, т. 19, с. 34.

** 36. «Правда про унію». Львів, 1968, с. 6, 18—24.

що він хоче, жорстоко карати всіх «схизматиків, послідовників грецького обряду». Розглядаючи історію національних і релігійних відносин у Польщі, К. Маркс зауважував, що, коли тут панували єзуїти, православних руських підданих примушували переходити до римської церкви*.

Укладення Люблінської державної унії в 1569 році між Польщею і Литвою цілком розв'язало руки ватиканським місіонерам на загарбаних українських та білоруських землях, сприяло прискоренню окатоличення місцевих жителів. Єзуїти, які в цей час уже мали неабияку силу, розраховували перш за все на зраду вищого православного духовенства. І цього вони досягли. Незважаючи на опір українського і білоруського населення, 9 жовтня 1596 року на Брестському церковному соборі було укладено Брестську церковну унію.

З проголошенням унії Ватикан розраховував не тільки на великий політичний виграш — створити ще один трамплін для навернення до католицизму всього православного Сходу, а й на немалі економічні вигоди. Недаремно Торрес, який був нунцієм у Польщі, повідомляв папу про прибутки церков на Україні. «Архієпископство київське,— писав він,— приносить до шести тисяч злотих річного доходу... Єпископство луцьке... приносить до восьми тисяч доходу...»**.

Але повернути людей до католицизму було не так уже й легко. Бо, як зазначав український письменник Касіян Сакович (XVII ст.), «не попи народом, а народ попами керує». Трудящі маси України не переставали виступати проти соціального і духовного поневолення, аж до повного скасування унії — в 1839 році на землях, що після поділу Польщі відійшли до Росії, в 1946 році — на території західних областей України, в 1949 році — в Закарпатті.

В історії зафіксовано силу-силенну фактів, які свідчать про зраду служителів уніатської церкви своєму народові, про їх запроданство іноземним загарбникам. І завжди перш за все вони не забували про себе. 254 тисячі гектарів землі мала уніатська церква на території Західної України. Лише митрополит Андрій Шептицький у Львівському, Станіславському і Тернопільському воеводствах володів 7 тисячами гектарів угідь, 35,5 тисячі гектарів лісу***, він мав у банках 2,5 мільйона злотих. Уніатська церква тримала залізницю, підприємства, банки.

З численних праць Франка унія постає як вовчий виплодок ватиканської загарбницької політики, як акт насилля над україн-

* Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинения, т. 16, ч. 2, с. 11.

** Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI—початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії, К., 1957, с. 31.

*** Ж. «Комуніст України», 1969, № 9, с. 24.

ським народом. Коли в 1890 році один з керівників «нової ери» Ю. Романчук безсоромно заявив, що Брестська унія, мовляв, сприяє розвитку України, єднає все українське населення, Франко від імені редакції журналу «Народ» відповів йому: Романчук «дуже слабо знає історію навіть свого рідного народу. Інакше він не сказав би, що унія в'яже русинів з Україною, бо знав би, що то унія була причиною довгої та важкої боротьби всередині малоруського народу і остаточно принесла незмірні шкоди цілому його духовному і політичному розвоєві... Унія в минулому не дала нашому народові майже нічого, не лишила в літературі южно-руській ані одного цінного пам'ятника... натомість знаменито причинювалася до колонізації руської інтелігенції, і в останніх часах стала мостом, по котрому йде до нас єзуїтська та клерикальна пропаганда»*.

Наближалось 300-ліття Брестської унії. Церковна ієрархія завчасно почала готуватися до «ювілею». По-своєму збирався зустріти цю подію Франко. У 1890 році на сторінках «Буковинського календаря» з'являється його замітка «Дві унії, образок з історії Русі при кінці XVI віку». Брестську церковну унію автор розглядає тут у зв'язку з Люблінською державною унією. Він твердить, що церковні і державні обмеження трудящих України здійснювалися одночасно. Франко з глибоко класових позицій дає оцінку тим суспільним верствам, які сприяли насадженню обох уній. Перш за все, на думку письменника, це була церковна верхівка, що заздрила багатству і силі католицької ієрархії і мріяла зрівнятися з нею; унії підтримувало українське панство, яке у всьому хотіло зрівнятися з польською шляхтою, щоб мати змогу церковним ярмом стримувати неспокійного «хлопа».

У відповідь тим ученим, які вважали церковну унію позитивним явищем у житті українського народу, в пресі з'явилося кілька статей письменника, де він розвінчав ці твердження. Зокрема, на подібні розумування відомого польського історика О. Прохаски Франко у статті «Дві унії» заявив: «Вплив Брестської унії на освіту в Русі був мінімальний... Василіянські школи, які були квіткою унії, на розвиток цивілізації на Русі також не мали жодного позитивного впливу: були то школи польські, які виховували синів шляхти, а загал український не мав з них жодного пожитку. Зате шкоди для обох народів були величезні: унія не ввійшла в кров руського народу, запанувала гіркота...»**. А в іншій статті — «Політична хроніка» — він підкреслював, що унія на протязі всіх трьохсот років існування несла розкол між трудящими й інтелігенцією, відривала від народу культурних діячів. Такий інтелігент,

* Ж. «Народ», 1890, № 24, с. 391.

** Газ. «Kurjer Lwowski», 1896, 26 листопада.

писав Франко, «стається відразу мов гіллякою, відрізаною від живого пня, тратить довір'я у своїх земляків, тратить ґрунт під ногами...» * Натомість Франко дуже прихильно ставився до тих учених, які оцінювали Брестську церковну унію об'єктивно. Про працю польського професора О. Брікнера «Srogu e unię w dawnej literaturze», де проводиться думка, що унія «роздвоїла руський народ», що «унія заціплювалася з трудом, штучно і не без примусу», Франко писав у своїй рецензії: «Се є критичний суд дійсного вченого, не теолога»**.

Якими засобами насаджувалось уніатство на західних землях України і Білорусії, показав Франко у кількох розвідках про одного з найтиповіших єзуїтів — про митрополита Йосифа Шумлянського. У статті «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 рр. і заведення унії в Галичині»*** письменник охарактеризував цього ватиканського служачу як садиста і провокатора, для якого віра не мала жодного значення, хіба що служила йому засобом для досягнення кар'єри і для збагачення, була тією силою, яка допомагала утверджувати шляхетське панування на загарбаних землях колишньої Русі. Тільки ціною кривавої різні Шумлянському в 1700 році вдалося зламати опір трудящих та багатьох православних священників і захопити львівські православні церкви, книгодрукування, насадити своїх ставлеників у галицьких церковних управліннях.

Стаття-рецензія Франка на книгу І. Шараневича «Йосифъ Шумлянський» була новим ударом революційного демократа по унії і тих, хто її плекав та підтримував. Критик наголошує тут на фарисействі Шумлянського, подає факти, як єпископ проганяв щиро православних священників із парафій, морив своїх противників у тюрмах, щоб дати місце своїм прихильникам, показує його як клятвопорушника, як розбійника, грабіжника і п'яницю****. Ось такий верховний уніат сорок років правив церквою та ще й з милості Риму потрапив у розряд святих, підсумовує рецензент.

Ці і подібні численні факти давали Франкові змогу ще і ще раз зробити правильний висновок, як це він робить у статті «Ultra montes»: «...Червона Русь 1596 року не приступила до унії і ще цілих 100 літ держалася православія, і треба було аж систематичної діяльності владик-валенродів, що, тайком прийнявши унію, вдавали з себе православних, щоб руйнувати те православіє в самім фундаменті церковної організації...»*****.

* Ж. «Життя і слово», т. 5, кн. 2, 1896, с. 154.

** ЗНТШ, т. 21, 1898, с. 18.

*** Газ. «Громадський голос», 1898, № 17—22.

**** ЗНТШ, т. 22, 1898, с. 32—42.

***** ЛНВ, т. 17, 1902, с. 138.

У питанні про антинародну і загарбницьку суть унії погляди Франка розділяли українські революційні демократи М. Павлик, Леся Українка, П. Грабовський та ін. Так, у листі до Франка Грабовський писав: «Мені здається, що треба погубить чуття своєї народності, треба нічого не бачити у минулому, щоб застоювати і нині унію; мені здається, що унія була нашим історичним ярмом, средством пополячити нашу народність і що тільки сліпий не бачить, що питання віри тут не мали ніякої ваги, що то була міра державна, міра стисків на нашу народну душу, гидота, від котрої кожен з русинів мусить одвернутись»*.

* * *

Радянський народ побудував соціалізм, успішно буде найсправедливіше, найпередовіше в світі суспільство — комунізм. Але, як говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, «все це не означає, що політико-виховні та ідеологічні завдання, які стоять перед нашим соціалістичним суспільством, уже розв'язані»**. Серед інших серйозних ідеологічних завдань нашого часу, зазначається в Програмі КПРС, є боротьба за «цілковите подолання пережитків буржуазних поглядів і нравів»***, зокрема ліквідація релігійних пережитків деякої частини населення, виховання трудящих у матеріалістичному дусі.

Виступи Івана Франка проти всякої темряви і облуди, його праці, що викривають реакційну суть релігії, церкви, попівства, Ватикану та унії, смілива й невтомна боротьба революційного демократа проти всього, що принижує людину,— невичерпне джерело духовного збагачення і нашого сучасника, актуальний матеріал для агітатора і пропагандиста. В нестримному поступі радянського народу до сонцесяйних вершин комуністичного суспільства Франкове слово — велика сила.

Аркадій Халімончук,
кандидат філологічних наук

* Наукові записки Львівського університету, т. 3, серія філологічна, Львів, 1946, с. 43.

** Ж. «Комуніст України», 1973, № 1, с. 41.

*** Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав УРСР, 1961, с. 102.

Розділ I

NON EST DEUS! *

Поза природою і людиною нема нічого, і вищі істоти, створені нашою релігійною фантазією, це — лише фантастичні відбитки нашої власної сутності.

Ф. Енгельс**.

ГІМН

Замість пролога

Вічний революціонер
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівськії тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє.
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,—
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.

* Бога нема (лат.).

** Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., Держполітвидав УРСР, 1956, с. 165.

І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер
Дух, наука, думка, воля
Не уступить п'їтьмі поля.
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавіна,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

ТОВАРИШАМ ІЗ ТЮРМИ

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям:
З давніх брудів і думка розкута,—
Ожиємо, брати, ожием!

Ожиємо новим ми, повнішим
І любов'ю оґритим життям;
Через хвилі мутні та бурливі
До щасливих країв попливем.

Через хвилі нещастя і неволі,
Мимо бур, пересудів, обмов,
Попливем до країни святої,
Де братерство, і згода, й любов.

Ми ступаєм до бою нового,
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.

Наша ціль — людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,

І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов!

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.

Се ж остання війна! Се до бою
Чоловіцтво зі звірством стає,
Се поборює воля неволю,
«Царство боже» на землю зійде.

Не моліться же більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва — слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає.

Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

[1878]

ЛИСТ ДО О. РОШКЕВИЧ¹

Львів, 20 вересня 1878

[...] з) Приходжу до третьої, в нашім часі, може, найдрозливішої групи питань — а іменно релігії. Ти сама легко піймеш, що для нас, соціалістів (думаю, що можу і тебе обняти тою назвою), питання се іменно найменше дразливе. Соціалізм же основується на неограниченій свободі личности під зглядом переконань, — значить, не може ж видавати війни релігійним переконанням, не може не силу відбирати їх нікому, коли вони кому дорогі або святі. Але, з другого боку, та сама свобода і толеранція* вкладає на соціалістів і другі обов'язки, а іменно: а) щезає всяке поняття релігії державної: узнаючи одну релігію як пануючу — тим самим ограничується, принижує другі. То само веде

* [Терпимість до чужих переконань].

за собою і другу консеквенцію *, б) релігійні корпорації (церкви, парохії, дієцезії **) не можуть мати характеру публічного, урядового,— служителі церкви, попи, біскупи, не можуть побирати пенсій з публічного скарбу, а мусять жити або з власної праці, як усі другі обивателі, або з добровільних датків своїх вірних; ц) з публічного виховання наука релігії виключається або в крайнім разі толерується як надобов'язковий предмет у нижчих класах (тоді, коли молодий чоловік спосібний розуміти всяку філософію). Се мої думки о загалі. А спеціально щодо моєї особи — ти знаєш мої задивлювання на релігію і про них тепер не буду говорити, щоб не затягати надто завдовжки сього письма. Додам тільки те, що як у всякім іншій згляді, так і в релігійнім, я не думаю мовчати і таїти своє переконання, обзираючись на побічні обставини, на крики поліції, духовенства і пр. Правда над усе!

4) Лишаючи питання релігійні, яко найменше спорні, на боці, переходжу до дальшої, для нас, молодих людей, найважнішої або властиво найцікавішої групи питань — соціологічних, се значить, питань, розбираючих форм спільного життя людей, розвитку, виховання і т. д., для легшого перегляду розділю сю групу на кілька менших і розповім по черзі свої погляди 1) на подружжя, 2) на виховання дітей, 3) на обопільне становище мужчини і женщины. Сесі три питання не становлять ще цілості сеї групи, але вони в ній найважніші, як се дуже легко вирозуміти, бо сяке або таке їх рішення надає сякий або такий вид цілому суспільному життю: роблять його або безконечною мукою, або свободним, веселим і щасливим в собі помимо боротьби і невзгод на вні. Подружжя, після моєї думки, треба все вважати з двох зглядів: яко акт релігійний, формальний, але при теперішніх обставинах посередньо досить важний, і яко акт соціологічний, означаючий сполучення двох людей спільною волею і симпатією до спільної, обоім любой праці. Розуміється само собою, що другий пункт далеко важніший від першого, а його маловаження страшно мститься на теперішній суспільності. Тепер починається вже реформа на тім полі, хоч дуже слаба. Держава сама поволі переносить пункт

* [Висновок].

** [Єпископства].

тяжкості з формальної, релігійної сторони на властиву, живу, соціологічну сторону, дозволяючи розводи і цивільні шлюби. Однак розводи і цивільні шлюби, по-моєму, тільки посередні кроки, ведучі до дальших реформ подружжя, а мале їх практикування свідчить, що стежка се не зовсім властива. Перша річ — подружжя, яко акт соціологічний, повинно бути під публічною, державною контроллю а зовсім вийти з-під релігійної опіки. Як воно уладиться в будущім порядку — тяжко знати. Для нас головне діло розважити добре всі тоті обставини, при котрих і серед нинішнього стану можна жити щасливо (в моральнім згляді) і стаючи мужем і жоною не переставати бути свобідними людьми. Вже з вищесказаного мож легко вирозуміти, о що найбільше ходить. Треба, щоб обоє ті люди, що лучаться з собою, були оскільки мож належито розвинені, щоби їх темпераменти були згідні і любов настільки сильна, щоб не щезала за першим-ліпшим прозаїчним, щоденним випадком: треба любові здорової, органічної, котра, не ідеалізуючи любимий предмет, не строячи го в небувалі прикраси, розпадається при першім дотику дійсного життя. Любов правдива може повстати у чоловіка здорово і нормально розвиненого, — вона спокійна, чиста, похожа більше на щиру приязнь, на почуття своєї рівності і солідарності з коханим предметом, — і така любов спосібна перетривати всякі нещастя, — бо вона одно з люблячих робить для другого конечним, природним складником життя, так як воздух, хліб, книжку, працю. Се було б одно. А друге, що потрібно, — се високої, гуманної і чесної цілі, за котру б то подружжя боролося спільною силою весь вік; тота боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо люблячи свою спільну ціль, мимоволі любиться і ціниться кожного, хто йде до тої самої цілі. Ти бачиш, дорога Ольдзю, що по моім поняттям до такого щастя соціалістам дорога дуже легка, — хоч зате більше для них трудності і горя в чисто матеріальних зглядах. А третій варунок * щасливого подружжя при теперішніх обставинах — се обопільна свобода ділання: одно не повинно в'язати другого, повинно бути вирозуміле на всякі похибки другого, від котрих не свобідний ні один чоловік, — загалом повинні поступати приязно і тактовно.

* [Умова].

Переходжу до виховання дітей, речі не менше важної від попередніх, становлячих одну з найважливіших задач усякого подружжя, одну з головних основ родинного щастя. Не буду тут споминати деяких поглядів новіших і давніших учених, котрих розбір вікладаю на пізніше, коли буде до того ліпша спосібність, а подам тільки деякі мислі загальні, котрі, після моєї думки, повинні становити основу виховання дітей.

Передовсім, як ми се вже говорили усно, діти повинні швидше вчитися читати, рахувати, мислити, ніж молитись. Але наука мусить іти в парі з розвиненням тіла, до того служить не безплідна гімнастика, а праця фізична.

Розуміється, о виховуванню в яких-небудь пересудах релігійних, моральних, суспільних — не повинно бути й бесіди. Ті добутки, ті правди і засади, котрі нам приходитьсь добувати тяжким трудом, кривавою боротьбою цілого життя,— для них повинні статися чимось нормальним, конечним, таким, що розуміється само собою, о чім ніщо й розправляти. Тільки таким способом мож виховати правдиво поступове і сильне покоління. Розуміється само собою, що, виховуючи дітей відмалу в поняттях розумних, поступових і научних, не треба їм затикати очей і на потяння і докази противників тих ідей, але розвивати якнайвсесторонніше їх мислення [...].

НАУКА

Хоч вічно злий тиран її вбива,
І переслідують підніжки власти,
Хоч пільма рада в гріб її укласти,
Проте вона вовік, вовік жива.

Хоч вихор злови знай при ній шаліє,
Хоч божим іменем і піп її клене,
Хоч деспота рука її визнавців гне,
Вона все проста, все росте й міцніє.

Хоч людськість блудить часто манівцями,
Вона — спокійний, щирый провідник,
Шукає виходу з стежок блудних.

Хоч в горю й тьмі розпучними словами
Кленуть її люди, вона проклять не чує,—
І для добра їх раз у раз працює.

[1878]

[ПРО СОЦІАЛІЗМ]

*[...] А чи згідна з людською природою та система, якої
домагається соціалізм, чи, може, вона штучна, як дехто
називає її?*

Такі закиди можуть робити тільки люди, що нічого не думають. Адже ж від самого початку свого існування людина простує до щастя й добробуту, що дав би їй змогу піднятися над звірячою боротьбою за існування й досягнути якогось ідеалу людської довершеності. Коли досі можна було досягти якогось ідеалу в тисячах і тисячах випадків, коли люди через науку, працю, чесність і всебічний розвиток, за належного матеріального достатку доходили до дуже високого ступня людської довершеності й задоволення (згадаю тут Сократа, Шекспіра, Гете, Міля¹), і це не було противне їхній природі, то чому ж щастя, добробут і розвиток мають бути противні цілим масам народів? А казати, що людей так уже сотворено, щоб одні були щасливі, а інші ні, щоб одні працювали й терпіли злидні, а інші жили й розкошували без праці — це єсть надзвичайно вузьке, нелюдське й егоїстичне міркування вищих шарів, а перед робітничим станом — це найбільший злочин, який тільки може зробити людина. Зрештою, це старі байки, що не мають найменшого значення, найменшої здорової рації. Колись так само вірили й твердили, що землю так уже сотворено, що вона плаває на воді й що сонце обертається круг неї — а тепер ніхто вже не вірить у цю дитячу байку [...].

[1878]

ХРИСТОС І ХРЕСТ

Серед поля край дороги
Стародавній хрест стоїть,
А на нім Христос розп'ятий
Висів тож від давніх літ.

Та з часом прогнили гвозді,
Вітер хрест розхолітав,
І Христос, вгорі розп'ятий,
Із хреста на землю впав.

Тут сейчас трава висока,
Що росла вокруг хреста,
Радісно в свої обійми,
М'яко приняла Христа.

Подорожники й фіалки,
Що там пахли з-між трави,
Звілись, мов вінець любови,
У Христа край голови.

На живім природи лоні,
Змитий з крові, ран і сльоз,
Серед запаху і цвітів
Сумирно спочив Христос.

Та якісь побожні руки
Спать йому там не дали
І, хрестячись, з-поміж цвітів
Знов угору підняли.

Та, нових не мавши гвоздів,
Щоб прибити знов Христа,
Хоч з соломи перевеслом
Прив'язали до хреста.

Так побожні пересуди,
Бачучи за наших днів,
Як з старого древа смертн,
Із почитання богів,

З диму жертв, з тьми церемоній,
Із обмани, крові й сльоз,

Словом — як з хреста старого
Сходить між людей Христос

І як, ставши чоловіком,
Ближчий, вищий нам стає
І святим приміром своїм
Нас до вольності веде,—

Силуються понад людськість
Будь-що-будь піднять Христа
І хоч брехні перевеслом
Прив'язати до хреста.

1880

СІКСТІНСЬКА МАДОННА ¹

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дροжі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твої краси?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів — перед тобою клонюсь тоже.

О бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

1881

III

[...] Як чоловік, що кілька годин пробув у хаті, повній зарази, вийшовши надвір, не зможе ясно бачити оточуючих предметів: все вони, здається, перелітають-перемігують поперед його очима, і він ніяк не годен твердо вдивитися в одно місце, так і в нашої галицькій душній атмосфері нелегко чоловікові, задуреному загаром * вузькоглядства та дитинячих пересудів, ясно вхопити яку-небудь, хоч би й свою власну думку і йти за нею до послідніх її консеквенцій. Ми не привикли до ніякої важкої праці, навіть до праці думок, і тому-то, хоч не раз по своїй добродушності, по своїй примітивній ширості і розмахнемось на дорозі добрих намірів, то все-таки зупинимось в половині дороги, а на другу половину або рукою махнем, або, зажмуривши очі, вмовляємо в себе і в других, що там уже ніякої дороги й нема і що ми зайшли, доки тільки можна було зайти. Всяких радикальних консеквенцій нам страшно, так як загорілому від кожного живішого руху голова крутиться.

Від того галицького загару не свобідний і Наумович¹ — він, впрочім, настільки щирий, що й сам до того признається — і, може, ніде так виразно не показав половинності свого характеру та незрілості своєї думки, як іменно в статтях, служачих предметом отсеї розмови. Як ми бачили, він досить широко розмахнувся на дорозі добрих намірів в своїй критиці галицьких відносин, і ми з свого боку могли тільки благословити його на «пути истини». Він смілим і різким словом показав нам — хоч і не перший — всю мізерію вокруг нас і в нас самих. Але що з того? Яка рада на тоту мізерію? Який лік на тоту недугу?

— Назад до народу! — відповідає Наумович галицькій інтелігенції.

Гарний оклик! Правда? «Ми від перших днів життя віддыхаєм уже гидким, антинародним воздухом; ми п'єм уже таку смердячу воду; ми вигодовані вже таким нездоровим, з дурійкою перемішаним хлібом. Наша вся природа попсована, а то тому, що нас силою відлучили від здорової груді *Матері-Народу*, а кормили нас *чужі мамки* своїми *нечистими* соками і так обридили нам

* [Чадом].

рідну матір, що ми, хоч нам то й вільно було, не трибували навіть вернути на її любляче лоно...»

«Нас навчили, що Мати-Народ наш темний, страшенно темний. А то — брехня».

«Много є світла, котре нам треба черпати в самім народі і ним поперед усього себе просвічати. Много є правди, котрої нам треба вчитися від тих простих братів і сестер наших».

А затим — назад до народу!..

Але я бачу, що читач починає дивуватися, прочитавши сю виписку; він потрохи розчовпав, що воно з тим окликом щось «не так», що тут щось криється... Як же се — до народу? З чим ми підем до нього і в якій цілі? Та й що се за світло в народі, котрим маєм ми просвічатися, ми, славна галицька інтелігенція? Та й що се за правда, котрої маємо вчитися у простих братів і сестер наших?

Тягнім консеквенції з попередніх виводів Наумовича!..

Народ бідує,— його положення безвихідне. Інтелігенція, значиться, повинна спішити йому на рятунок, повинна доложити ума і труду, щоб найти для нього вихід. Вертаючи до народу, розходячися по всіх усядах Руської землі, вона повинна між собою уложити одностайний план ділання, повинна «увірити в народ» і — позаяк на тяжкі та задавлені недуги треба й радикального ліку — не оступатись перед ніяким, хоч би найрадикальнішим средством, коли тільки є надія, що воно зможе влегшити положення народу,— не оступатись навіть перед суспільною революцією, коли іншого виходу не буде. Чи так, добродію Наумович? Сли так, то Ви ведете галицьку інтелігенцію на тоту дорогу, на яку зійшла молода інтелігенція російська, що в початку 70-х років також ішла «в народ».

Се була би пряма консеквенція з попередньої критики Наумовича. Навіть слово «назад» найшло би тут своє приложення, бо в таким разі інтелігенція могла би спокійно відложити і відкинути набік все те, що набула в школі, так, як се — чули ми — робили російські «бунтарі». Народ в безвихідній нужді, се пальний матеріал, се бочка пороху; щоб бути льонтом *, підпалюючим той порох, на те не треба великої мудрості.

* [Шнуром].

— Але ж, господи,— скрикне зляканий Наумович,— хто ж вам казав, що я міг щось подібного і подумати? Під поворотом до народу я розумію зовсім що іншого. Ось читайте в 48 н-рі «Слова»²: «Повернути до народу значить: покинути раз назавсіди нам, синам і учителям східної, правдиво *народної* церкви, пройнятої наскрізь *любовою*, всі антихристиянські похиби супроти правдивої Христової науки, занесені до нас чужиною, тоту *гордість*, що, як та чума, віддалила нас від народу, немовбито ми не кість з його кості, тіло з його тіла — що, як зацеплена в нас польська шляхетчина, не дозволяє брататись і широко дружитись з чоловіком, прозваним «темним» і «простим», але не раз світлішим і благороднішим, ніж високовельможні дармоїди,— тоту фальш, котра сталась уже немовби невідлучною прикметою духовного стану, дозволеним средством, освячуючим ціль,— той *матеріалізм і тільки* матеріалізм без міри, на котрий хворіють брати наші...».

Добре, нехай і так! Та тільки ми все-таки замітимо, що се означення повороту до народу зовсім не впливає з попередньої критики. І коли ви вернетесь до народу тільки з любовою, коли взамін за його хліб, котрим він нас викормив, взамін за його працю принесете йому тільки «чисті» обряди східної церкви, а хоч би й саме євангеліє Христове, то чи ви думаєте, що тими «пре-єстествовними благами» зарадите що-небудь конкретній нужді народу? «Ми будем по приміру наших давніх священників *antiquae educationis** ходити від хати до хати, будем навчати народ, як апостоли, і самі ми, як ті священники *antiquae educationis*, скинем з себе тоту фальшиву луску, котру накинула нам попсована і безбожна школа, відкинем усе, що не руське, не слов'янське, і аж тоді станем правдивими просвітителями народними». Так більше-менше розуміє о. Наумович. З тих слів і так чується аксаковський панрусизм і само собою насувається питання: а чого ж ви будете вчити народ, скоро відкинете всю чужину, все, що відводить від християнства і від східної церкви? Адже ціла наука — чужина у нас, і вся вона якраз відводить розум людський *від віри*, а веде його до *пізнавання*, і вона давно вже підкопала основи вашого християнства. Чи, може, будете вчити народ моральності, чесності та со-

* [Старого виховання (*лат.*)].

вісності? Але ж самі ви кажете, що в тім згляді народ простий стоїть далеко вище від інтелігенції, самі кличете інтелігенцію, щоб тих чеснот сама вчилась у народу!

Бачимо затим, що коли прийшло до висказання позитивних рад, як би могла галицька інтелігенція відродитись і відновитись сама, а разом двигнути народ з матеріальної руїни, у о. Наумовича не найшлося ані ясної провідної думки, ані, тим менше, того *радикального средства*, котре він обіцював на початку своєї статті. Він помішавсь на аксаковським панрусизмі та православію і, як московські панславісти хотіли б повернути Росію взад в допетровську, по їх думці, чисто руську добу, так о. Наумович хотів би нашу інтелігенцію повернути в часи чесних, простих, але крайне ограничених в своїх поняттях попів *antiquae educationis*. Звісна річ, такий поворот інтелігенції, о сто літ назад, раз, що неможливий, а по-друге, хоч би й був можливий, був би крайне шкідний для народу. На щастя, для практичного переведення того повороту о. Наумович не найшов інших способів, крім моральних проповідей та проекту реформи попівських деканальних соборчиків. І се має бути той радикальний лік на нашу безмірну нужду!..

IV

Значиться, стаття о. Наумовича, помимо хорошого критичного розмаху, не довела своєї основної думки до кінця,— лишила отворене і неполагоджене питання: що робити галицькій інтелігенції, щоб якнайкорисніше помагати народові?

Попри виказану вже недостачу консеквенції в переведенні основної думки, попри тоту нерішучу половинність, лежачу вже в характері о. Наумовича, попри його неясний панрусизм, ми бачимо в розібраних статтях дві принципиальні хиби, котрі не дозволили йому дійти до ясних і практичних виводів.

Ітак, передовсім його *назадництво*. «Назад до народу! Назад в 18 вік, назад в часи перших апостолів!» «А для чого?» — спитаєте. З чого впливає потреба повороту назад? Ми дармо шукали б в статті о. Наумовича за такою причиною. Ми прямо-таки бачимо в тім звороті того самого Наумовича, котрий ще 1860 в «Зоре-Альбуме»³ відрікався західної освіти і хвалився

руською (а властиво візантійською) церковщиною і церковними книгами:

Ви на машинах учені,
А ми — Русь — на книгах сих!

Звісна річ, мудрість в тих книгах не велика, та й то мудрість не наша, а занесена до нас з Візантії! Хто знає, чи не іменно задля тої «своєї» мудрості Русь наша стояла і стоїть досі позаду других західних народів? Хто знає, чи не задля того твердого обставання при тих «святих книгах» західноєвропейські машини відбирають нині нашому народові послідній заробок, послідній кусник хліба?!

Але що ж робити інтелігенції, котра не хоче вертати назад? Хиби нашого суспільного життя, сумне положення нашого народу — се факти аж надто очевидні. Вони мусять кожному власти в очі і в серці кожного щирого чоловіка мусять збудити важке питання: а що ж на то зарадити? Що нам на то робити? *«Наперед з народом!»* — кажемо ми. Інтелігенція повинна передовсім бути *інтелігенцією*, повинна бути громадою людей з широким образованием, з виробленим характером, з щирим чуттям до народу; а відтак інтелігенція повинна зідентифікуватися, злитися з народом, повинна стати серед нього, як його брат, як рівний, як свій, повинна стати *робітником*, як він, повинна стати для нього і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і порадиником, і покажчиком в ділах господарських, і добрим сусідом та помічником у всякій нужді. Інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть народу. Вона повинна не моральними попівськими науками, але власною працею, власним життям бути приміром народові. Вона повинна, як та культурна і освітна закваска, проїняти весь організм народу і привести його до живішого руху, до поступового зросту. Та тільки ж такого руху, такого зросту ніколи не буде, коли інтелігенція схоче йти в народ тільки з любовою та евангелієм; на практичні нужди треба практичних способів. Весь засіб знання, сили, науки, смілості і енергії повинен бути використаний в службі народній. Всі нові думки, нові ідеї, винаходки людського розуму, все, що прояснює людський світогляд, влегшує людську працю, ущасливлює людське життя, все, що йде до світла, вольності, щастя, повин-

на тоту інтелігенція, мов чужоземну, але сильну ростину, пересаджувати сквапно на наше поле, защеплювати пильно в серця і поняття нашого народу. Вона повинна вести його з поступом часу, повинна вчити його *вільнодумства* на полі релігійнім, правдивої *гуманності* на полі етичним (замічу, що етика християнська далеко не всюди згідна з тою чисто гуманною етикою нашого часу!), *дружності* і *асоціації* на полі економічним. Вона повинна вести народ наперед, *піднімати його до себе, а не вертатись до нього назад*. Се наша рада, рада молодого покоління, але се також тільки *один* з радикальних ліків на нашу нужду... Се лік повільно дійсвующий. Але коли б показалася потреба швидше дійсвующих ліків, то і від них інтелігенція не повинна оступатися, бо, як правдиво каже о. Наумович, на тяжку недугу треба *радикального* ліку.

Але чи є у нас така інтелігенція, котра була б спосібна до такого діла, до такої всеобіймаючої, всіх сил вимагаючої служби народної? І ось ми дійшли до другого принципіального блуду в статтях о. Наумовича. Він уважає нашу інтелігенцію справді інтелігенцією, широкообразованою, вихованою належито і спосібною до якої хто хоче роботи. А між тим воно неправда. *У нас нема інтелігенції!* У нас є тисячі людей письменних, але інтелігенції нема. Хіба ж наші попи, спорячі роками за обряд, за азбуку, за бороди, за хрести, викидаючі за вікно книжку тільки для того, що писана фонетикою, хіба ж се інтелігенція? [...].

[1881]

ЧОГО ХОЧЕ «ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЦЬКА ГРОМАДА»?!

[...] В ділах віри та релігії між нашим народом видно також намагання до чимраз ліпшого вияснення та свободи. З одного боку, великі видатки на релігію: будову церковів, попівських хат і забудовань, на попівські пенсії та вдержання всякого церковного начальства, каноніків та біскупів даються дуже туго чути робочому народові, а й саме поступовання попів з народом, їх здирство та панство,— все те відвертає чимраз дужче робочих людей від церкви, від попівства. А, з другого

боку, ті невеличкі початки знання природи, які досі подані були народові в книжечках та газетах, починають похитувати його віру; люди починають бачити — і чим далі, тим ліпше будуть вбачати, що сонце, місяць і звізди — то не ліхтарні, котрі щодоби за чергою запалюють святі на небі; що вітер, і дощ, і сніг, тепло і студінь не йдуть прямо від бога, а походять із зовсім простих, природних причин, котрі можна докладно вислідити, змірити і наперед обрахувати; що евангеліє не є письмо святих, а письмо людське; що Христос був не бог, а такий же чоловік, як другі, котрий упоминався за бідними людьми, і за те був замучений, і як умер, так і остався і не воскрес більше; що завдання чоловіка не в тім: жити на землі в нужді і кривді, щоб був щасливий по смерті, — бо по смерті ніякого життя ані щастя нема, і що затим чоловікові треба дбати і домагатися, щоб тут, на землі, був щасливим, то є, щоб жив як можна найдостатніше з праці своєї в братстві і любові з другими, також працюючими людьми, а разом щоб міг завсіди просвіщати свій розум і навчатися тій правді, яку нам показує природа і її сили. Правда, всі ті думки тепер ще далеко не ясні всім робочим людям по наших селах і містах, бо й уряди теперішні бояться тих думок і стараються не допустити їх до робочих людей. Але з усього видно, що бодай межі декотрими людьми та громадами ті думки будяться і приймаються помимо всіх наказів і помимо дуже слабенького та невиразного їх ширення в книжечках та газетах, видаваних письменними людьми [...].

III. В ділах освітніх (культурних)

Велика частина нинішньої недолі і нужди робочого люду лежить у тім, що робочі люди тепер невчені і темні. Темний чоловік не може дати собі ради ні в чім, не може докопатися правди в тім, що йому говорять, не може мати участі в добутках людської мислі і людських штук. Для темного чоловіка єдиний вихід — віра, релігія, а іменно віра й релігія вбиває розум людський і чимраз дужче його затемнює. Темного чоловіка кожний одурить і залякає, він не може ніколи бути певний, в чім його право і обов'язок. А й наука така, яку нині подають у школах, для робочого люду, хоч і як багато коштує, прецінь мало чим ліпша від цілковитої темноти:

в тій школі так само затемнюють розум робітника всякими катехізмами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей, а залишуванням потрібних. Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб образувати і навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоб виховати з нього *підданого*, щоб умовити в нього покірність теперішнім, несправедливим порядкам і утвердити його в темноті. А ті знов робітницькі діти, котрі щасливим випадком мають спосібність кінчити середні і вищі школи, через довголітнє сидіння в школі відвикають від ручної тяжкої праці, марніють і слабнуть і виходять з конечності неробами та слугами теперішнього несправедливого ладу, п'явками народними, коли не нахопляться на правдиві думки і не схотять, ждучи на себе арештів, муки і переслідування, стати захитниками робочого люду, обороняти його словом і пером і прояснювати його очі на окружаючу неправду і неволю. Щоб знести тоту темноту і до послідньої можності розбити пута неволі, котрими від віків облутано бідний робочий народ, Галицька робітницька Громада, враз із другими робітницькими громадами цілого світу, вважає конечним домагатися в ділах освітніх:

1. Щоб кожному вольно було вчитися і навчати, чого і як його воля;

2. Щоб навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським — не забороняючи однако ж і родичам, коли вони до того охочі і спосібні — навчати самим своїх дітей;

3. Щоб школа розвивала всі, тілесні й духовні, спосібності учеників, щоб не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоб виводила вчених, розумних і розвинених робітників;

4. Щоб релігії, яко речі, опертої не на знанні, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослужіння, доки воно не буде заступлене наукою та штуками красними *, вважалось не громадським ділом, а ділом поединчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом. Галицька робітницька Громада враз із другими робітницькими громадами цілого світу думає, що тіль-

* [Творами мистецтва].

ки така освіта буде корисна для *всіх* без розбору людей і дуже причиниться до вменшення теперішньої нужди і до поступу самих наук та вмілостей людських [...].

[1881]

МИСЛІ О ЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОСТІ

ІХ

[...] Звісна річ, що в певних границях (від початків дружного життя), чим на нижчій шаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позазмисловий світ. Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умовин, вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних, т. є. прямо від витворів їх власної фантазії. Увільнення людськості від тої самими людьми сотвореної власті, се процес дуже довгий і тяжкий, він триває до наших днів, і ми не діждемося його остаточного і безповоротного рішення. Увільнення того — се й є боротьба правдивого знання, науки з мнимим знанням, з вірою, *релігією*. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика; чим більше віри, тим менше науки. І знов, очевидна річ, що стосунок той у великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин, т. є. від людської (індивідуальної і громадської) боротьби за існування. Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча — народи, знеможені матеріально і духовно, вертаються назад, до часів анімізму та фетишизму¹. І навідворіть, чим ліпше укладаються економічні і політичні обставини, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільності, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія. Затим очевидна річ і те, що коли *всі* люди на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавсіди до крайньої можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю [...] тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя,

праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. якщо складник історичного розвитку перестане існувати. «День его же чаєм сидящіи во тьмі, в его же пришествіе віруем, его же стезі уготовляем» [...].

[1881—1882]

«ОПОВІДАННЯ ПРО ЖИТТЯ СВЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА І ЛІКАРЯ ПАНТАЛЕЙМОНА»

Книжечка «Просвіти», 1882, ч. 3(67).

Говорячи в попереднім н-рі «Світу»¹ про видавання людських книжок і налягаючи на конечність переведення в них позитивно-наукових думок, ми все-таки надіялися, що хоч у тім згляді думки наші найдуть послух у наших популярних писателів і що наша популярна література не буде надалі продукувати вже хоч таких речей, як різні досі повидавані казки, божественні пісні, оповідання про чудеса і т. д. Аж ні,— якраз в ту пору, немов закладаючи протест проти здорового розуму і поступових думок, видає товариство «Просвіта» нову книжечку, котра і змістом і формою гідно стає обіч давніших того роду видань, немов умисно призначених для затемнювання голів народних. Се оповідання про життя св. Панталеймона, написане звисним популярним писателем Ом[еляном] Ог[оновським]². Зачим понадобилося д. Ом. Ог. розказувати народові про Панталеймона і зачим понадобиться народові читати се оповідання, се хіба бог святий знає. Чи хотів у нім автор сказати повість історичну, чи просту моралізуючу казку? Не раз здавалось би, що справді він хоче то сього, то того,— але в здобутку виходить ні одне, ні друге. Розбір книжки покаже се найліпше.

По обширнім і зовсім до нічого не пристібнім вступі, в котрім автор описує — і то дуже слабо — обжинки у багатого газди Панька Іванишиного, зачинається оповідання. Син Паньків, Михайло, семінарист, розповідає мужикам про святого Панталеймона і зразу дає їм ніби історичний образ римської держави в другім і третім століттю по Христі. «Велика римська держава,— каже він (стор. 19),— стала тоді упадати, бо не було добрих

цісарів, не було тверезості, мірності, чесності і ладу... А була ж тоді в Римі велика розпуста: всі заможніші люди горнулися до того міста, де жили дуже безбожно... Не було вже там ні віри, ні честі, ні тверезості; римляни гуляли і ставались народом слабим, і тому-то не могли вже довго над іншими панувати... Так отже римляни перестали бути народом могучим і славним, бо розпуста, лінивство і нечесть були причиною їх слабості і погибелі».

Ось і вся історична мудрість семінариста в оповіданню д. Ом. Ог. Як бачите, той семінарист, то властиво не семінарист, а так-таки справдішній, рутинований піп-проповідник. У нього й історія не що, як проповідь. Про правду історичну йому байдуже, щоби тільки підсунути благовременно і безвременно своїм слухачам яку-небудь мораль. От і в тім огляді історичнім: що речення, то неправда. Не для того зачала упадати велика римська держава, що в ній не було добрих цісарів, але радше для того, що була велика. Не нечесть, розпуста і безбожність обалили * її, але внутрішній соціальний розклад і напади диких варварів. Се годилось би знати кожному образованому чоловікові, а не тільки «вченому семінаристові», котрий береться навчати люд, а котрий хоч і в Рим заскочить, а винесе з нього все одно — старі, галицько-рутенські погляди, помішання понять моральних з економічними і суспільними і незнання елементарних правд логіки та історії.

Дальше говорить учений семінарист про перший зріст і переслідування християнства в римській державі і при тій способності дає також своїм слухачам ось яке поняття про віру поганську (стор. 22—23): «Поганці не вірують в одного правдивого бога, але віддають божу честь сотвореним річам, як сонцю, огневі, місяцеві, зіздам... У римлян було дуже багато богів... віра поганська була видумана людьми і відводила їх від пізнання правди. Чоловік бо грішний не може сам собою прийти до пізнання бога правдивого, не може бути ні спокійним у життю, ні щасливим по смерті». На ту мудрість замітимо ось що:

1. Неправда, що поганці не вірували в одного бога. До віри в одного бога (монотеїзму) доходили многі

* [Повалили].

поганці (Сократ, Платон, Цицерон); вона, як показують новіші досліди, була предметом таємних наук релігійних (містерій) в Єгипті й Греції. 2. Не тільки віра поганська (а властиво тисячні віри поганські) були поставлені людьми, але так само і всякі другі віри, а між ними і християнська. Невже ж таки для наших популяризаторів і для нашого народу зовсім не існує сучасна наукова критика письма святого і понять релігійних усіх народів? 3. Не тільки віри поганські відводили від пізнання правди (а властиво були перехідними, часом і блудними кроками духу людського в змаганні до порозуміння природи), але й віра християнська робила то само, і то ще в далеко більшій мірі, ніж, напр [иклад], віра грецька. Бо коли грецький політеїзм³ прямо виродив з себе грецьку філософію з Демокритом і Епікуром, то християнство, скоро прийшло до сили, першим ділом убило ту філософію і посадило світ на тисячі літ у темноті. 4. Що чоловік *грішний* не може сам собою прийти до пізнання правди, се чиста небилля. Гріх, як відомо,— се слабкість моральна, а до пізнання правди потрібно, щоби розумові (інтелектуальні) сили були здорові і досить розвинені,— значиться, слабкість моральна тут зовсім ні причім. 5. Що без пізнання бога чоловік не може бути спокійним у життю, се речення зовсім безпідставне й догматичне. Правда, на певних ступнях культури будиться в душі людській багато неясних бажань, змагань і поривів, котрі вспокоює релігія. Але се тільки на певнім однім ступні.

За тим, догмами й неправдами так густо набитим уступом, іде оповідання про молодість Панталеймона, про те, як то він, ледве обучившись крихту вірі християнській, на стрібунок зробив чудо і пробудив мертвого, укушеного від змії, хлопця. Розуміється, що се мусило в нім збудити потяг до лікарства, тим більше, що медицини вчитися не потребував. Він не так лічив, як інші лікарі, а уздоровлював тільки дотиком і молитвою — і побожний автор сього побожного оповідання, говорячи се народу, очевидно хоче дати йому пізнати, що ласка божа ліпша від лікарства і хворому на пропасницю ліпше pomoже Євангеліє і свячена вода, ніж хінін.

Щоб доказати правду тих чудових повістей, автор ось які слова вкладає в уста своєму вченому семіна-

ристові: «Тоді, коли жив святий Панталеймон, були ліпші християни, ніж тепер: тоді треба було, щоби в церкві Ісуса Христа діялись чуда, бо погани не були б так скоро навертались до віри християнської, якби не виділи дивних тих чудів. Тепер вже настали інші часи. Віра християнська перемогла вже давно віру поганську; тому-то нема потреби, щоби бог давав людям силу ділати чуда».

І до сього уступу мусимо зробити деякі уваги. Чи тоді, коли жив Панталеймон, були ліпші християни, ніж тепер, чи, може, тільки темніші й фанатичніші, се, здається, історія давно вже розсудила. Що тоді мусили діятись чуда для перекони поганців, то щось подібного говорити повинен би встидатися всякий образований чоловік, котрий має яке-небудь поняття про закони природи і їх незмінності. Впрочім, уже звиш сто літ тому, як Лессінг дуже справедливо запримітив, що ортодокси, обстаючи за правдивістю чудів для підпори релігії християнської, роблять тим дуже кепську прислугу самій тій релігії, приймаючи згори, що вона потребує аж таких грубо зміслових, а часом і просто недорічних *сoup de theatre* (театральних ефектів) для того, щоб утвердитися в серці чоловіка, а затим не посідає сама в собі досить сили й морального успокоєння, щоб могла і без того запанувати над серцем чоловіка. Чому наші ортодокси не беруть собі тих слів до серця, але все ще товчуть народові старі казки про дивовижні чуда, котрі ніколи не діються, не діялись і діятись не могли? Так само далеке від правди й тото твердження «вченого семінариста», що тепер чудів непотрібно, бо віра християнська перемогла поганство. Адже ж з першої-ліпшої статистики міг би д. Ом. Ог. переконатися, що воно зовсім не так, і, напр., після Кольба⁴, християн на цілій землі є около 390 мільйонів, а нехристиян около 860 мільйонів,— значиться, християн одна третина, а нехристиян — дві третини! Та й ще до того й серед самого християнства появились і появляються і чимраз більше прихильників собі еднають такі люди, як деїсти⁵ XVIII віку, як Реймарус, Штраус, Ренан, Дарвін і др., наукою про природу і критикою релігійних книг.

На стор. 40—41 «учений семінарист» розкажує ось яку чудасію: «Поганці прив'язали Панталеймонові великий камінь до шиї і вкинули його в море. Але Пант[алеймон] зразу пливав поверх води, а потім піднісся

горі, станув на ноги і, як колись святий Петро, ходив по воді та й прийшов до берега». А з того наука моральна: «Віра в божу силу доказує великих чудів». Для контрасту з тим чудесним оповіданням вкладає автор в уста вїтові оповідання про те, як то він, служачи в війську, в Трієсті ходив дивитися на німця, що мав ходити по воді. «Той німець прив'язує собі до підошви у ніг якусь підкладку, мабуть, з корка, і гайда на воду! Люди гадали, що він буде собі спацірувати так, як по землі, та ледве замочить підошви! Та ба! Він вам шубовсть у воду аж повище колін та й став намагатись ходити. Люди в крик, що їх німець здурив, напроклинались його і порозходились, не заплативши йому ні крейцара за таку кумедію». А з того знов наука моральна: «Де кухті до патини» *. Той німчик не умився до святого мученика: се був пройдисвіт, що пускав межі люди тумана». Вважайте добре! Німець, що ходив по воді при помочі коркових підкладок,— се пройдисвіт, пускаючий тумана, а Панталеймон, ходячи по воді босоніж та й ще з величезним каменем на шиї,— се у нашого просвітителя правда, се, може, навіть історія!

Дальше описує автор чуда при мученню св. Панталеймона: коли залізними гаками тіло його дерли, а ранені місця свічками пекли, то мучителям послабли руки, а свічки погасли. Коли кат хотів йому утяти голову, меч на шиї зігнувся, мов з воску, і шия осталася ціла; дикі звірі, замість розшарпати св. мученика, лестилися коло нього, як ягнята; колесо, в котре його вплетено, розскочилося на кусники і т. д. В критику тих чудацьких казок ніщо входити. Кожний, хто знає хоч що трохи давніх міфологій: індійської, перської, грецької і др., пізнасть легко, що ціле те оповідання не історична правда і навіть не оригінальна видумка християн, але мізерна латанина всяких старих казок, у котрих правдивість могла вірити хіба тільки середньовікова темнота. А нашому народові подається тота давно перегнила солома замість здорової страви! І ще по таким премудрім оповіданню вчений автор велить своєму паламареві казати (стор. 45): «Коби-то ми ще коли учули від вас якої науки (розуміється, такої, як про Панталеймона!), то, певно, прийшли б ми скоро до ліпшого розуму». Певно, що прийшли б!

[1882]

* [«Де кухареві до сковороди»].

[НЕМА, НЕМА ВЖЕ ВЛАДАРЯ ГРІЗНОГО]

Нема, нема вже владаря грізного,
нема помічника в тяжкій потребі,
нема того, що світ створив з нічого —
бога на небі!

Погас вже незгорющий корч терновий,
зламався жезл, що бездну морську махом
ділив, і всепотужний трон Єгови
розпався прахом.

Розвіялась небес його пишнота,
і зорі вже не перли в його шаті,
і сонце вже не лампа щирозлота
в його палаті.

Земля вже то ж не ніг його підніжже,
і громи не його грізні післанці,
не він щодня лє дивне, вічно свіже
сьєво вранці.

І чоловік вже не ліп'янка з глини,
котру його лиш дух держав при жизни,
затрута зроду краплею трутизни
з батька́ провини.

Не знав він щастя в раю первозданнім,
не кушав плоду з дерева живого,
ані згрішив наказаним пізнанням
доброго і злого.

І не зступав його спасать від смерти
месія, божий син у людським тілі,
не бог вмирав, на дереві розпростертий
за речі смілі.

Все те лиш сон був, помилка кровава,
твір недодумства тво́го, чоловіче!
Прокинься! Вже зоря встає яскрава,
вже ніч утіче!

Прокинься! Час на власні ноги стати
і бачити себе самим собою,
час свою велич і слабість пізнати
ясно, в спокою,

Пізнай, що досі сам творив ти бога
і за свій твір лив кров, приймав тортури,
і пеклом був твій земний біль-тривога,
стоси і мури.

Пізнай, що й рай лиш в сій можливий жизни,
що, сли го тут не насадиш, в могилі,
ждать дармо,— для життя бо серед гнилі
нема отчизни.

Пізнай, що ніт тобі над тебе власти!
Пізнай, що в то́бі лиш твоя надія!
Знай, що лиш сам себе ти можеш спа́сти,
ти — твій месія.

Глянь, зеленіє чудно жизни древо,
для всіх уже знання достигли плóди,
Встань, людськості, природи королево!
День, день надходить!

Із раю, насадженого тобою,
не прожене тебе ніхто з неславо́в:
ні ангел із шаблюков огняною,
ні бог, ні д'явлі

31/XII. 1882.

КІЛЬКА СЛІВ О ТІМ, ЯК УПОРЯДКУВАТИ І ПРОВАДИТИ НАШІ ЛЮДОВІ ВИДАВНИЦТВА

Відколи позав'язувались у нас просвітні товариства, що головним своїм завданням покладали видавати книжки для люду, відтоді зовсім конечно мусило визначитися питання: про що говорити до люду, про що і в яким порядку повчати його, хочачи його просвітити? Коли б в історії теоретична підготовка все і всюди йшла попереду практичної діяльності, то ми могли б від тих людей, що зійшлися у нас для зав'язання першого освітнього товариства, з повним правом жадати, щоб вони наперед вже зовсім ясно і недвозначно відповіли самі собі на те питання. Та тільки жаль, що в історії звичайно діється навідворот, що історія подобає

на того робітника, про которого наш народ каже, що він «такий прудкий, що ще не помислить, а вже зробить». От так було і тут. Товариства, зразу одно, а відтак і друге, позав'язувалися, почали видавати книжечки і часописи, почалася далі й певного роду агітація між народом, а все-таки в головах самих пишучих і агітуючих далеко не ясно було, о чім писати, в яким об'ємі і в яким порядку подавати народові які-небудь науки. А між тим, хто тільки що-небудь знає з педагогії, той поперед усього знає, що головною основою розумного виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках, котрі подається ученикові; безладне і незв'язне подавання йому раз уривка з тої, то знов з другої науки томить пам'ять, нівечить охоту та й затемнює характер самої науки, котра прецінь є не що друге, як відбиток дійсності і живої природи в мислячій умі чоловіка і в ній, отже, так як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і впливає одно з другого. Правда, навіть наші вчені люди далекі ще від того, щоб так понімати науку і дійсність: у них і дійсність і наука поділена на «фахи», немов ті камінці в мінералогічному кабінеті, розташовані по полицках: одна полицка різко відділена від другої, і вчений чоловік потребує запхатися в одну таку полицку і ритися в ній довіку, і сього, по його думці, досить для вченості. Наші вчені, кажучи їх же вченим словом, держаться методу метафізичного, того методу, котрий, як каже Гете:

«сли хоче пізнать, описать щось живого,
стараєсь пред всім духа вигнати з нього;
то часті мертві і важить й рахує,
лиш жаль, що їм зв'язь духовая хибує».

А той дух, та духовна зв'язь, то не що інше, як природна причиновість, внутрішня діалектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найрізномірніших частей творить одноцільну єдність. От того-то діалектичного методу, тої єдності в погляді на природу і світ хибує ще й досі найбільшій часті наших учених учителів; не диво, отже, що її мусить недоставати і в дотеперішніх наших книжечках для люду. А в людських книжках вже тим паче. Адже кожний з наших людських писателів уважає своїм обов'язком «благовременно і безвременно» звер-

тати увагу люду на «всемогушість творця», на «чудеса, котрі й невірною можуть переконати», на «премудрість устрою в природі, де все має свою ціль і повнить те завдання, яке йому всевишній споконвіку завдав», і в кінці на «доброту творця, котрий усе те з вітцівською дбалістю сотворив для чоловіка і навіть сина свого для нього не пожалував». Такі і тим подібні фрази уважаються обов'язковим в популярних книжках, без згляду на те, чи та книжка — катехізм, чи фізіологія, чи що-небудь другого. Народ, говорять наші популяризатори, здичів би, попав би в цілковитий матеріалізм¹, коли б йому на кожному місці не нагадувати його «вище завдання». Жаль тільки, що вони не пригадають собі, що всілякі поли вже ось трохи не тисячу літ клеплють тому народові о тих «вищих завданнях», а він усе-таки, по їх поняттям, крайній дикар і матеріаліст. Пора б почати з іншої бочки. А по-друге, й те. Адже ж ви, добродії популяризатори, хочете *просвітити народ*, так чи ні? А що ж ви розумієте під просвітою? Хіба не присвоєння тих усіх здобутків, які здобула і нагромадила думка людська, хіба ж не поставлення народу на тій висоті, на якій ставить чоловіка сучасна наука? А на якій же висоті ставить його сучасна наука? Ви ж се повинні знати, коли ви люди вчені. Ви повинні знати, що наука, хочачи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть. А коли ви се знаєте, то пощо ж перед очима «темного» народу затемнювати ту просту правду, пощо для нього, умисно для нього, роздирати природу надвоє і чоловіка надвоє? Чи таким затемнюванням ви думаете просвітити його, видобути з варварства і темноти?

Нам здається, що, хочачи справді просвітити народ, треба б нашим просвітителям поперед усього рішучо стати на сучаснім становищі монізму в природі, треба б їм раз назавсіди відкинути всякі фрази о премудрості, цілності і доброті, які буцімто проявляються в природі, бо сучасна наука тих понять не узнає. Треба б їм твердо рішиться — говорити народові *всю правду*, не щадити ніяких пересудів, чи вони боязно криються під сільською стріхою, чи з парадною проповідуються з амвон

та трибуналів. Народ наш, поки що, вірить ще в щирість учених людей, вірить в те, що вони зможуть і схочуть сказати йому всю правду о тих питаннях, котрі, ясно чи не ясно сформульовані, так само томлять його думку, як і думку кожного чоловіка,— вважаймо ж, щоб народ не стратив тої дорогоцінної віри, щоб не відвернувся від учених людей і від їх науки; се був би для нас же найтяжчий удар, се був би поворот до застою!

Друга хиба, яку стрічаємо в наших популярних виданнях,— се високий, гордий, надто вчительський, а часом аж пророцький тон, в яким говориться до народу. Сей тон показує не що, як дурнувату і духовну обмеженість самих авторів — і книжки, писані таким тоном, більше шкодять, ніж помагають, більше дражнять і знеохочують, ніж навчають. Додати до того ще й те, що більша часть книжечок, держаних в тім тоні, говорить про речі пусті й непотрібні. Я би радив усі такі книжечки радше спалити, ніж пускати між народ.

Голосимо самі скрізь, а за нашим словом і другі зачинають голосити, що ми демократи і народовці. Воно так і повинно бути. Але чи кожний же то з нас вдумався добре в значення того слова «народовець», чи кожний передумав ясно консеквенції того слова, чи кожний знає, до чого воно нас обов'язує? Називаючись демократами, ні, народовцями, ми повинні раз назавсіди сказати собі, що ми невідлучна часть народу, і то не якась верства в народі, але так-таки часть серед других частей, зерно між зернами. Що ми що-небудь розумієм і вчилися, се ще не повинно змінити нашої істоти, не повинно зробити нас із зерна пшениці зерном кропиви; се тільки зробило наше зерно пліднішим, поживнішим, багатшим в благодатні соки. Та й те зробили ми не чудом небесним, а працею наших братів і батьків-мужиків,— значиться, скарби знання і освіти, нагромаджені в головах наших, ми повинні вважати не підставою до гордості і погорджування нашими простими, неосвіченими братами, а радше зтягненим від них довгом, котрий ми їм обов'язані з лихвою сплатити. А тямуючи се, ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов'язком, котрого несповнення було б попросту тяжкою провинною, рівною тій, як коли б ми обдерли бідних і об'їли голодуючих. І тямуючи те, ми не будемо на наших темних братів глядіти, як на мо-

лодших братів, як на щось нижчого та гіршого, бо ми будемо знати, що в них-то якраз і лежить наша сила, що вони підвалина, а ми дах, що, зміцнюючи їх, ми робимо добро не тільки для них, але і для себе.

Не менше глупим і мізерним видається мені також в популярних книжечках трактування мужика як дурня, недоумка, варвара. Етнографічні праці останніх років показали нам стільки мислі, стільки поступу і розвитку в світогляді народу, що бесіда про його варварство тепер виходить хіба смішною. Народ наш, хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів. Такому народові пора сказати все, а не водити його по нових, хоч і псевдонаукових манівцях. І говорити треба до нього, як до свого рівного, як до батька, говорити його, зрозумілою для нього мовою, але з захованням наукової докладності і зв'язності, без лишніх фраз і моралізацій. Оставьте фрази і моралізації попам, котрі ними присолюють і приперчують свої догми! Наука не знає ніяких догм і не потребує з тим нічого присолювати ані приперчувати. З сього однако ж не випливає, щоб популярні книжечки були сухі і педантичні: мені здається, що предмет кожної науки, навіть математики, сам в собі містить стільки цікавого, принадного, а навіть забавного, що вмій тільки винайти і живо розказати се, а певно кожний і найпростіший чоловік усе зрозуміє і зятимить [...].

[1882]

РУБАЧ

(Із переказів народних)

В вандрівці житні я блудив багато,
блудив, бо правди і добра шукав,
в добро і правду віруючи свято.

І в темну пуцу раз я заблукав:
не стало стежки, дебрі вкруг і ломн,
недуже серце страх мені стискав.

А з заходу вже гуркотіли громи,
вже блискало... І серця свого я
спитав: «О серце, де, куди йдемо ми?»

Мов темна темрява вся життя моя
мені вказалась; ні одної хвили
не бачив я, щоб до ладу була.

І скрикнув я в тривозі і безсиллі:
«О, хто на тихі води проведе
мене з оцеї збуреної хвили?»

Втім гляну, поміж лóмами іде
спокійно, певно, в простій кафтанні
робітник.— «Відки, брате, йдеш і де? —

аж скрикнув я.— От щастя маю нині,
що доля наднесла тебе мені,
щоб ти із цеї вивів м'я пустині!»

«Ходім!» — сказав він. Певні і міцні
були його всі поступи. На нього
глядючи, йшов я німо, мов у сні.

В руках сокиру він держав. Де много
стриміло лому, хабузу плелось,
що, бачилось, повік тут ні для кого

нема проходу і мені б прийшлося
вертати в темень,— сильною рукою
рубнув він — і прохід свобідний ось!

Де яр холодний, під стрімков скалою
вода шуміла, спинюючи хід,—
він знов рубнув, з оздобою цілою

валилось дерево кладков через брід.
На все те я глядів і дивувався,
но йшов. Ось ліс вже перед нами зрід,

простір світліший з-поза тьми вказався.
І на широке поле ми ввійшли:
хоч як далеко погляд розбігався,

то все по рівній він котивсь землі,
ні перепони не стрічав, ні краю,
ані шляхів, що в села б нас вели.

Но ось, коли пильніш я позираю,
аж серед поля тут і там стоять,
мов чорні птиці — що таке, не знаю.

Недвижно, в довгий, безконечний ряд
вони по шнуру тягнуться: чим далі
слідять їх очі, тим їх більше зрять.

До чорних тих точок ми прямували;
но, наблизившись, я з ляком пізнав:
не птиці — шибениці се стояли.

На кожній вітер трупа ще гойдав,—
і серце в мні застило із тривоги,
но провідник спокійно мні сказав:

«Се шлях наш! Сеї не лякайся дороги!
Найліпші, найсвятіші йшли по ній!
Святеє місце топчуть наші ноги!

От тут припадь! отут молитву дій!»
І ми об'я навколішки припали,
молилися при шибениці тій.

А як ми, помолившись, знов устали,
мій провідник сокиру в руки взяв
і замахнувсь — і разом затріщали

всі шибениці, степ весь застогнав,
і грім на небі грізно обізвався,
і щезли трупи, чистий степ остав.

Наперед знов мій провідник подався,
а я за ним; ішли ми довгий час,
аж ось далеко на степу вказався

мов чорний хрущ. Чим ближче, він чимраз
і ріс, і ріс, аж як вже туй ми стали,
побачили: се церква проти нас.

Свічки рясні в церкві тій палали,
куривсь кадила запахущий дим,
плачливі співи серце розбивали.

На вівтарі, мабуть, богам товстим
у жертву, людських серць живих, пробитих
курилось много; путем золотим

окований, на колючках укритих
лежав наш Розум, молячись, попи
вже зачали на нього ніж острити.

І спів гримів: «Блаженні всі стовпи,
всі, що не бачили, а мають віру,
що люблять бога нашого стопи,

а брата ріжуть богу на офіру!
Наш бог — се замордована Любов,
убитий Розум! Тож і в жертву щиру

для нього ми мордуємо Любов
і ріжем Розум! О, приймай, наш боже,
той дар, що ми кладемо пред тобов!»

І рік мені мій провідник: «Се ложе
сну вічного, се злови клятий спів,
се тьма, що світлом статися не може!»

І, взявши камінь, що тут бовванів,
він кинув на церковне середстіння
й мені то само учинить велів.

Загримало о стіни те каміння;
він топором підвалину затяв,—
і з грохотом звалилося склепіння,

земля стряслась, пил небо закривав,—
і третій раз страшливо загриміло.
Тремтячи, я провідника спитав:

«Хто ти і що се ти зробив за діло?»
І рік він: «Я рубач, ти ж бачиш сам!
Прочищую путь волі й правди сміло.

Чи хочеш? Я тобі топір сей дам.
Що я робив, те й ти роби по миру!
Туди твій шлях, і ціль твоя он там!

Підеш?» — «Піду!» Він дав мені сокиру.

[1882]

EX NIHILO *

Монолог атеїста

I

Нема, нема вже господа на небі!
Немає творця, ані самодержця,
Нема того, що всемогучим словом
Усе з нічого вивів! Наче тінь
Велика, залягав він світ цілий,
Тьмив м'язи людські сотні тисяч літ.
Стискав серця залізними кліщами
Тривоги, шарпав душі, кров хлелтав
І теплу пару різаного тіла
Хапав в неситі ніздрі! Мов опир,
На груді людськості чапів той привид
І висисав її найліпші соки.
А нині щез він! Сонце! Сонце! Світло!
Нема його! Свобода! Я черв'як,
Я, незапримітний атом в природі,
Я вбив його, розпанахав, розвіяв!
Я стрілами думок могучих, ясних
Наскрізь прошиб його і повалив
Додолу, мов Давид той Голіата ¹.
Мечем знання і досвіду людського
Я голову його відсік. Моя перемога!
Його нема і не було ніколи!
Я пхнув його у те ніщо безмірне,
З котрого повороту вже немає!

Ох, скільки труду, горя і терпіння
Се діло стоїло! Якраз сьогодні
Минає двадцять літ, як я, вернувши
Із довгих подорожей по чужині,

* [З нічого (лат.)].

Із довгих студій, з'їздивши Європу,
Пізнавши наймудріших, найвченіших
Людей, які жили лиш в тім часі,
Зібравши мудрість всіх віків минулих,
Що зложена в старих книжках, узявсь
За сее діло. Двадцять літ над ним
Сидів я. Мов закоханий коханці,
Йому я віддавав найкращі хвилі
Життя, всі пориви душі, моменти,
Коли з джерел таємних в нашім серці
Підноситься чуття могучий прилив,
А в мозгу дум широких і блискучих
Цілі рої снуються. Все те я
У розумовій кузні невтомимо
Варив і перековував, острив
І шліфував і кров'ю серця свого,
Слізьми гіркими гартував і тут,
В сю книгу, все складав, у сю велику
Збройню духа людського. Вона
Мій скарб єдиний і моя заслуга,
Моя Америка, що я відкрив,
Завоював і закріпив навіки
Для всеї людськості. Яка дрібна,
Нужденна і кровава та нова
Земля іспанська супроти моєї!
Чим ті великі скарби Монтезуми
І золоті комори перуанські
Супроти тих перел неоціненних,
Супроти того світла і свободи,
Що зложені так щедро в моїй книзі!
Ті скарби зслизли, наче дим, лиш крові
Потоки полилися задля них
І горе безконечним ланцюгом
За ними тягнеться; мій скарб дає
Всім волю та нове життя. Сей світ,
Де досі ми жили мов гості, наче
Убогі сироти, що батько з дому
Прогнав в чужину, — світ оцей віднині
Робиться наш, і ми його панамі!
Не поза ним, а в нім наша вітчизна,
Не поза ним, а в ньому вічні ми.
Не поза ним, а в ньому треба нам
Устроювать собі життя і щастя.
Все інше — байки, дим, мана і сон,

Сон дитської уяви...

Як же бідні,
Нужденні ті казки жидівські, що нам
Накинено як догми, що відмалку
Кормлять нас ними, силою вбивають
Їх в мозок наш і видають за верх
Премудрості, за відкриття самого —
Самого бога! Як же бідні, глупі
Дитинячі казки, зовсім під пару
Тим, що у нас старі баби говорять!
Світ ще не має шести тисяч літ,
Сотворений одного тижня! Люди
Були розумні зразу і святі,
Невинні і безсмертні! Земний рай
Був їх житлом. Змія звела їх. Бог
За несуразну, дитську провину
Прогнав їх з раю і прокляв навіки
Їх і весь рід їх, помрачив їх розум
І серце попсував, а потім, потім
За штири тисячі років послав
Їм свого сина — і пощо? Щоб той
З рук тих самих людей прийняв страшну,
Ганебну смерть, і тим, що би повинно
Ще більший гнів, ще тяжчеє прокляття
На рід весь людський навести, тим він
Мав божий гнів переблагать за те,
Що яблуко Адам у раю з'їв!
Безглузда казка й не забавна навіть,
Бо з неї кров'ю пахне, безсердечним
Гнівом, заїлістю сліпою...

Бог,—

Говорять наші вчителі премудрі,—
І найсвятіший, наймудріший дух,
І милосердний враз, і справедливий.
І добрий, і страшний, отець і кат.
Він любить всіх людей, немов дітей,
Він знає всяке серце, всяку думку,
Все зна, що єсть, було і буде. Він
Держить весь світ і всякую пилінку,
І все, що діється, те діється лиш ним.
Без волі бога волос з голови
Не спаде чоловіку! Бідні, бідні,
Нещасні люди, недоумки вбогі!
Вас сотні літ безглуздими, пустими

Словами затуманювали! Як
Ваш бог розумний, пощо ж сотворив
Дурних людей? Як добрий, пощо ж злу
Дав панувати в світі над добром
І пощо зле те сотворив? Як любить
Людей і всі їх помисли і вчинки
Наперед знає і в руках держить,
То пощо ж людям дозволя грішити
І пощо за гріхи ті — незміримо
Дрібні, малозначучі і дитинні —
Ображен гірше деспота лихого
І проклина дітей на вічні віки,
Вкида в огонь пекольний, в люту муку?
Огідні, несуразні казки!
Фантазії якихось людодержців!
А нам говорять, що се й єсть найвища
Христова правда, одинока правда,
Котра спасти нас може!

Але годі!

Пора казкам у дитській запічки!
Не бути їм вугольним каменем
Всесвітньої будови! Мов бджола та,
Дрібна та невтомима, по безмірних
Лугах минувшини і людських дум
Я двадцять літ літав і всяку ясну,
Свобідну думку краплю до краплини
Збирав. Де тільки людський смілий дух
Вривався на заказане поле
Релігії, де тільки бунтувалосьь
Гарячєє чуття проти тиранства
Містерій, церемоній, догм, де тільки
Найвища та людська здібність-сумнів
До брам святилищ термосилась, тайно
Основи їх підкопувала,— всюди
Я вслід їх біг, любовно їх лелівав,
Мов перли многоцінні їх збирав
В один вінок. Лукрецій і Джордано,
Сервет і Тацит, Соцін, Цицерон
І Лукіан і многі-многі інші
Старі й нові вільнодумці, чесні
Борці свободної, плідної мислі,
І їх великі спільники — учені
Відкривачі, дослідники природи —
Колумб, Копернік, Кеплер, Тіхо Браге —

Ось спільники мої, мої майстри
І вчителі!

Та я не вдовольнився
Їх світлим товариством, їх словами,
Що покріпляють духа, мов уліті
Вода погожа. Мов шпiон воєнний,
Розвідав я безстрашно і старанно
Табiр ворожий, прокопавсь терпливо
Крiзь ту горú туману та безглуздя,
Що звесь традиція церковна. В'ївся
В отих прославлених отцiв церковних
Тертуліана, Йвана Златоуста,
Григоріiв аж трьох і Августiна,
Ерiніма, й Аквінського Тому.
Провчив собори їх і ритуали,
Слiдив ерeтиків останки, з жaлем
Поклонювався тiням Бардезана
Та Мaнеса, Пелагія та Цельза,
Своє завзяття гартував у кровi
Вальдензiв, Альбiгойцiв та Моріскiв,
При стосах, на котрих горіли ясні
Зiрницi думки вiльної — Молей⁷,
Джордано та Сервет і много інших.

Та й се ще все мене не вдовольнило,
І поза світ жидiвсько-християнський
Я вилетiв, провчив Коран турецький,
Хапав звiсткi про Будду, Зороастра,
Ваала і Мелькарта, Озiрiса
Й Ізиду, про Конфуцiя і Тао
І про тi темні, дивоглядні вiри
Людей пiвдиких, що гадюкам служать,
Медведiв, риб та крокодилiв чтять,
Що моляться, до птахiв, до камiння,
Дерев та рiк, що бога свiго б'ють,
Коли їм просьби не сповня. Усе те
Я прослiдив, накілki мiг. Я пильно
Прислухувався повіркам людей
Освiчених, що, мов недобитки
Замерклого поганства й дикостi,
Осталися до наших ще часiв
І бачив я, як люди вiрять в снi,
В приміти, в добрi й злiї днi, у вплив
Планет і зiр, у чари і закляття.

І ось се все я звів у купу, стяг
Всі докази, якими споконвіку
Змагались люди доказать собі
Існування богів, одного бога,—
І всі ті докази на прах розбив,
У сімдесят сім тез зібрав я їх,
І кожда з них, на доказах оперта,
Кінчиться окликом гордїм, побідним,
Мов голос труб воєнних: *Non est Deus!* *
Та не досїть, що ту святу, найвищу
І всемогучую істоту я
Зіпхнув з престола, що й престол її
І небо все у безмір світовий
Розвіяв,— я на тїм не зупинився.
Я й привид сам найвищої істоти,
Ту фікцію зловіщу та кроваву,
Що звать Єгова, Аллах, Брама, Зевс,
Ра, Бааль, Фетїш, Бог⁹ — я розібрав
Її по ниточці і показав,
Що не ся фікція, не жаден бог
Не сотворив з нічого чоловіка
На образ свій і на свою подобу,
Але противно, чоловік творив
Богів з нічого, все на образ свій
І на свою подобу. Чорний негр
Творив їх чорних, людоїдів бог
Був людоїдом, многоженців бог
Був многоженцем, бог злодіїв крав,
А бог філософів високі думи
І загадки видумував, робив
З людьми експерименти рахункові.
*Non Deus hominem sed homo Deum
Ex nihilo creavit* * — в сих словах
Лежить здобуток весь моєї праці,
Науки й думки. В них Америка
Моя, і з ними перейде в потомність
Ім'я моє. За них колись потомки
Благословить будуть мене, поставлять
В ряді побідників великих, що
Помалу, крок за кроком, увільняли
Людей від споконвічних пут, від тьми
І варварства. О, щоб хоч в віщїм сні

* [Нема бога (лат.)].

** [Не бог людину, а людина бога з нічого сотворила (лат.)].

Я міг зирнуть на ті часи, коли
Се вилеліяне дитя моє,
Сей скарб душі моєї буде міг
Свобідно, ярко в сонячному світлі
Пишатися! Коли у школах діти,
На торжищах дорослі мужі явно,
Свобідно повторять те слово!

Ох, та далекий ще, мабуть, той час!
І не Мойсей я, щоб з вершка гори
Зирнути міг в обіцяную землю,
В котру веду людей, а сам ніколи
Ввійти не можу. Скорбна доля наша,
Людей, що прокладають новий шлях
Будушини, відвічні скали ломлять,
Обалюють відвічні заборони.
Вони звичайно, як Самсон той, гинуть
В момент побіди і не бачуть навіть
Побіди тої. Христофор Колумб
Вертав в кайданах із Нового Світа,
Котрий відкрив. Та він ще щасливіший
Сто раз від мене. Він відкрив таке,
Що міг усім невірним показати,
Чого ніяка злоба ні ненависть
Сховати не могла. А я? Мое
Відкриття — пустота, ніщо в тім місці,
Де досі всього бачили основу.
Мое відкриття — воля і простір,
Котрий заповнювати треба трудом
І дослідом століть. Мое відкриття —
Се не мета, лиш шлях, котрого краю
Не видно; не спокій для втомлених,
Але товчок могучий для міцних,
Для руху й поступу: не певність та
Лінива, що хапається одного
Й лежить на тім, неначе пес на сніг,—
А сумнів, критика і дослід правди
І думка та, що всеї правди нам,
Дрібним атомам, не вловить ніколи.

Написано в р. 1885.

Львів, 14 лютого 1886.

[...] Не тільки Ваші листи, але й самі живі факти переконують мене чимраз наглядніше, що конечно треба виступити з чимсь, що би принципіально торкало справу релігійну і становило б противагу всім напорам православія з одного, а єзуїтизму і католицизму, з другого боку. Та тільки ж самі Ви знаєте, які слабкі мої (і загалом наші галицькі) сили для такої боротьби і з якою резигнацією * треба до неї братися. Кажу я се не проти сього, щоб надумуватись, чи йти, чи не йти, а проти сього, що о звороті грошей Ви не говоріть, а добудьте мені Рейса¹, на разі хоча б тільки перші томи (Інтродукцію та Генезис). Вельгауцена² я вже маю й читаю,— потрібно для його розуміння конче мати добрий текст, а тексту то іменно й нема.

Не знаю, що Ви скажете на таку думку — розпочати теологічну війну белетристичною ракетою. Є у мене готовий перший Entwurf** поеми на релігійну тему. Основою взята легенда, котру я колись чув від мого пок[ійного] батька: про лікаря Валентія, котрого всі люди дуже любили і котрий, ставши християнином, почав просити бога, щоб той спас його від людської любові і дав би йому таку слабкість, котрої б усі люди перелякалися і відступились би від нього. От бог і дав йому епілепсію, в котрій він і помер, і по н[им] та слабкість і названа «слабкість святого Валентія». Я поклав час діянн[я] тої легенди в третій вік по Христі, в часи після Марка Аврелія³, і хотів показати тодішній стан християнства, а головне ярко освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези. Матеріал беру з Lecky, Sittengeschichte і Hausrat, Kleine Schriften^{1, 2, 3}, а надто хочу з «нового завіту» вибрати якнайбільше цитат, котрі могли бути на руку всяким поборникам темноти. Як кажу, перший Entwurf сеї поеми у мене готовий, але я мушу цілковито ще переробити її і тоді пришлю рукопись Вам до перегляду та оцінки. Я дуже бажав би, щоб Ви, коли узнаете, що штуку можна печатати, написали б до неї передмову, іменно

* [Самозреченням].

** [Нарис (нім.)].

*** [Леккі, «Історія звичаїв» і Гаусрат, «Дрібні творки» (нім.)]

прослідити б саму легенду і дали б історичний образ генези християнства та часу, в котрім легенда покладена. Чи велика буде поетична стійність моїх віршів, чи ні, а все-таки могли б вони зробити своє діло. Ну та про се все ще буде час побалакати [...].

ХВИЛІ НАЗАДНИЦТВА

Рік 1888 заповів себе вже з самого початку многими знаками, які свідчать про те, що вельможній силі назадняцтва не досить уже дотеперішніх повільних поступів. Приступом, у тріумфальнім поході хоче воно здобути собі позиції, думаючи, мабуть, що ґрунт для його повного панування досить підготований. З різних боків рівночасно показується нам дим, що видобувається крізь шпари горючої внутрі будівлі. Перше в біжучім році засідання ради державної принесло нам відразу аж три дарунки того роду, з яких і один уже вистачив би на те, аби закаламутити спокій людей, що дбають про постійний розвій свободолюбивих інституцій.

[...] Другий дарунок, який принесло нам перше сьогорічне засідання Ради державної,— се давно заповіда-ний проект закону про школи конфесійні *, внесений послом Ліхтенштейном та 31 товаришами, між якими бачимо також ім'я одного поляка, шлезького посла кс. Свежого. Сей проект являється повним «законом державним про школи людові», що нормує «основи виховання та навчання» в тих школах. Після того проекту людова школа має задачу «разом із родичами і замість родичів виховувати дітей на основі їх релігії, а також подавати їм потрібні в житті елементарні відомості». Предмети навчання в людовій школі ось які: 1) релігія, 2) читання, 3) писання, 4) числення, 5) наука язиків і писаних виробів, 6) спів. Школи приватні відповідні тій самій основі й тому обсягові науки, мають бути зовсім зрівнані зі школами публічними. Школа людова складається з двох відділів: а) зі школи елементарної, в якій обов'язкова наука триває 6 літ із 5 днями шкільними в тижні, б) зі шкіл міських, фахових, промислових, рільничих, недільних і повторних.

* [Віросповідні].

Усі діти, здорові тілом і здібні до науки, повинні вчашати до елементарної школи, а коли з неї не переходять до школи міської, промислової або рільничої, обов'язані вчашати також до школи повторної. Відходження до тих шкіл вільні тільки ті діти, що побирають відповідну науку дома. Родичі або опікуни не сміють полишати дітей без науки, приписаної для шкіл людських. *Ніхто однак не може змусити їх посилати дітей до такої школи, в якій виховання та навчання не відповідає основам їх релігії.* Навчання релігії, нагляд та провід у тім навчанні належить до церкви, згідно до відповідних церковних корпорацій. Рівночасно виконує церков відповідно до завдання школи *також нагляд цілою школою.*

«Найвищу управу та нагляд над шкільництвом людським виконує держава через міністерство освіти, але всякі законні постанови щодо закладання, удержування, урядження, проводу та надзору над публічними школами людськими та вчительськими семінаріями, регуляція відносин різних віроісповідань, правних відносин учителів, означування видатків на шкільництво, особливо на науку релігії, а також спосіб покриття тих видатків, нарешті уставлення приписів про школи приватні та приватні вчительські семінарії — все те резервується для соймів краєвих. Учителем у школах людських та в учительських семінаріях може бути кожний горожанин держави, морально бездоганний, *якого визнання віри згідне з визнанням дітей, яких має виховувати.* Сей закон не нарушає затвердженого найвищою постановою з д. 25 липня 1867 р. регуляміну, що заводить Раду шкільну краєву в Галичині та В[еликим] князівстві Краківським. Той регулямін може змінити тільки ухвала сойму кр[айового] галицького».

Ось головні постанови того проекту, який у своїм назадницькім розгоні валить усе те, що в останніх 20 літах вироблено та здобуто на полі людського шкільництва, і силкується втиснути ту школу в тісні рамки давніх шкіл консисторіальних. Наука релігії — се головна задача людської школи, устроєної по думці кн. Ліхтенштейна, а тільки за нею йде наука читання, писання і т. ін. Приписане теперішнім законом «подавання дітям найважливіших відомостей про рідний край» у клерикальнім проекті відпадає зовсім. *Клерикалізм не знає рідного краю, а почуття народності вважає витвором*

злого духа; він ділить і розрізняє людей тільки після віроісповідання.

Лишаючи на боці припис про обов'язкову *шестилітню* науку, звернім увагу тільки на ту обов'язковість елементарної науки. Вона обов'язкова тільки в такому разі, коли основи виховання та навчання відповідають релігійним віруванням родичів. Церков обік держави має головний нагляд над людодим шкільництвом; вона рішуче впливає на склад учительського тіла. Бо не досить, що одержання посади вчителя залежить від віроісповідання учителя,— в тім самім параграфі клерикального проекту міститься також припис, що в католицьких школах для одержання посади вчителя (крім педагогічного екзамену) потрібне також спеціальне вповажнення (*missio canonica*) для уділювання науки релігії.

Як уявляє собі сей проект нагляд держави над людодим шкільництвом, годі зміркувати, маючи на увазі параграф, який усі постанови щодо шкіл приділює компетенції соймів краєвих. Оскільки той параграф змагає до децентралізації людодого шкільництва і до більшого приноврвлення людодих шкіл до місцевих потреб, його можна би назвати оправданим, якби виложені вище реакційні основи, на яких мусила б опертися людодова школа в цілій державі, не відбирали йому всеї вартості. Повторяю виразно: *в цілій державі, отже, і в Галичині*, бо хоча арт. III проекту робить для Галичини нібито виїмок, але виймає з-під нового закону *не галицькі школи людодів, а тільки регулямін галицької Ради шкільної краєвої*.

Яким ударом для цілого людодого шкільництва було би прийняття сього проекту, не потребує доказувати. Маю надію, що він лишиться тільки пустою маніфестацією клерикалів, що ані теперішнє правительство, ані більшість Ради державної (для ухвалення такого закону, що в многих точках нарушує основні закони конституційні, треба більшості двох третіх частей усіх послів) не згодяться на такий нечуваний закон. Тим менше не повинно йти на сю вудку Коло польське¹, прикладаючи руки до закону однаково шкідливого для інших країв монархії, як і для Галичини [...].

III

[...] Світанок українського народного відродження був довгий і морозний. Від 1816 до 1830 р. вийшло у нас ледве 36 книжок, брошур або невеличких летючок, друкованих кирилицею, мовою переважно церковною, далекою від народної (12 чисто церковних, очевидно передруків, 16 шкільних букварів, абеток і т. п.), 3 випадкові вірші, 3 допоміжні видання, книгарські каталоги і словник, і дві речі белетристичні, не випадкові, одна — передрук російського вірша Державіна, а друга — дослівний і майже незрозумілий переклад німецького вірша. Цілий могутній розвиток європейської літератури і польської, що відбувався в той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані одної живої іскри. Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції, штовхаючи її в бік польщини; полонізація нижчого духовенства, що почалася ще в XVIII ст., розвивається тепер ще дужче. Після скасування українського викладання, урядовою мовою в греко-католицькій духовній семінарії і на міських амвонах стала польська мова. Церковщина звільна вбиває також народні школи, засуджуючи їх на бездіяльність і мертвечину. Доходить до того, що місцеві попи і вчителі народних шкіл з трудом можуть читати кирилицею і для приватного вжитку переписують собі українські книжки латинськими літерами. Так були переписані і передавалися з рук до рук деякі твори нової української літератури, як, напр., «Енеїда» Котляревського, вірші Падури¹ і т. п. Під рукою у мене є рукопис катехізису для народних шкіл, перекладеного з офіційної церковщини на народну мову, написаний латинськими літерами — рукопис з 20-их років. Він є найкращим доказом, якою великою була потреба викладання і підручників народною мовою і як мало відповідали цій потребі тодішні книжки, видавані з консисторського дозволу [...].

[1888]

СМЕРТЬ КАІНА

Убивши брата, Каїн много літ
Блукав по світі. Мов бичі криваві,
Його гонило щось із краю в край,
І був весь світ ненависний йому,
Ненависна земля, і море, й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч.
Ненависні були йому всі люди:
Бо в кожному лицю людському бачив
Криваве, сине Авеля лице —
То в передсмертних судрогах, то знов
З застилим виразом страшного болю,
Докору й передсмертної тривоги.
Ненависна була йому і та,
Котру колись любив він більш вітця,
І матері, і більш всьогó на світі —
Його сестра і жінка враз, нелюба
За те, що їй ім'я було — людина,
Що Авелеві б́ули в неї очі,
І голос Авелів, і серце шире, —
За те, що так його любила вірно,
Що, хоч сама невинна й чиста серцем,
Не вагувалася для нього все
Покинути, з проклятим поділити
Його прокляту долю [...].

Сонця віз огнистий
Хилився вже додолу. Без хмаринки
Все небо жевріло, немов казан,
В котрий води забув налить хазяїн.
А втім ген-ген, на сукрайку самім,
Де неба звід з пусгинею зливався,
Обоє пурпуром ярким облиті
Під захід сонця, — видвиглося щось
Високе, рівне, мов хрусталь блискуче.
Чи то ріка, що ледом вся замерзла,
Могучою рукою сторцом там,
Поставлена поперек краєвиду?
Чи, може, то гра світла, жарт пустині
Що фантастичним видом в даль манить?
Похиле сонце золотом ярким
Обсипало горішній край стіни,
Її зубчасті виступи і башти,

Що, мов іглі, тонуть в лазурі неба.
А вниз, мов пурпуровий водопад,
Спадав вечірній сутінок і звільна
Тонув у темряві, що низ встеляла.
І був сей вид для вандрівця німого
Мов грім небесний і мов трус землі:
Він став мов вкопаний, поблід мов труп,
І очі, мов два яструби шпаркії,
Послав туди, в далеку даль горючу,
Ох, вид сей добре знаний був йому!
Не раз наявні та у снах важких
Йому являвся! Каїн затремтів,
І гострий біль прошиб його нутро,
Ненависть дика блиснула в очах,
А на устах безкровних, що зціпілись,
Замерло недошептане прокляття.

«То рай! Гніздо утраченого щастя,
Що, наче сон, майнуло і пропало!
То джерело безбережного горя,
Що так пристало до людського роду,
Мов власна шкура пристає до тіла,
Що, поки жив, не вирвешся із неї!
Проклятий будь, ти, привиде зрадливий,
Що лиш ятриш мої лекучі рани,
А не даєш ні полекші, ні смерті!
Проклятий будь і ти, і хвиля та,
Коли тебе насаджено, коли
Мій батько перший раз тебе побачив!
В ім'я всіх мук людських, усеї туги,
Усіх безцільних змагань будь проклятий!»
Зціпивши зуби, відвернувся Каїн,
Щоб геть іти,— та враз якийсь глибокий,
Безмірний сум обняв його: почув
Себе таким слабим, самим на світі,
Таким нещасним, як іще ніколи.
Схиливши голову, закрив лице
Руками, і стояв отак на місці,
Кривавим світлом вечора облитий,
А тінь його довжезна потяглась
Ген-ген степом і в сумерку тонула.
І забажалося йому ще раз
Поглянути на захід. Мимоволі
Полинув зір його туди, все тіло

Туди звернулось. Та завзята воля
Ще раз перемогла той порив, руки
Закрили очі, та по хвилі знов
Безсильні впали.

Мов слабій в гарячці

Якусь безумну почуває розкіш
У власних ранах ритись, так і Каїн
Не міг від того виду відірватись,
Що все нутро його бентежив, в серці
Клубами піднімав кипучу злість,
Розпуку й жаль. Здавалося йому,
Що півдуші в нім гнівно рветься пріч,
А пів без пам'яті, мов нетля в жар,
Летить туди, до брам хрустальних раю,
Аж ось потало сонце, і нараз,
Немов собака, спущена з припону,
Наскочила на землю пітьма чорна,
І вид чудовий щез в далекій далі.
В знесиллі Каїн на пісок упав,
Щоб ніч пробути. Дикий звір пустині
Його не стра́шив: божеє клеймо,
Наложене на нього, гнало геть
Від нього всяку твар, усяку смерть,
Та гнало геть і сон, і супокій.
Всю ніч, мов риба в сіті, на піску
Холодному він кидався і бився.
А як на сході сонце запалало
І озирнуло степ — в піску найшло
Глибокий відолонок, де спав Каїн.

А він уже віддавна був в дорозі —
Ішов на захід. Щось тягло його
Туди, хоч учорашній вид чудовий
Скривала сива мгла, що залягла
Густою лавою піввидокруга.
Чого йому туди? Він сам не знав.
Нічого там не ждав, не надіявсь,
А все ж ішов. Так журавель, почувши,
Що ген за морем, в північній країні,
Весна зблизи́лась, — розпускає крила
І, пісню дзвонячи, летить туди,
За сотні миль, не дбаючи на бурі,
На мórські вáли й хитроші стрільців.
Весь день у млі бродив він, наче в морі.

Аж вчором розвіялась вона,
І на хвилину заходяче сонце
Вказало знов вчорашній вид чудовий:
Хрустальні стіни, золотії башти,—
Та так далеко в фантастичній далі,
Що, бачилось, до неба вдвоє ближче.

Та що йому та даль? Хоч крок людський
І як дрібний, він перемірить ним
Весь круг землі, дійде й до краю світа,
Коли мета яка там є йому.
Від смерті брата стільки, стільки літ
Блукав він без мети, ганявсь, мов звір
Сполоханий, щоб сам перед собою
Сховатись — аж ось перший раз мета
Йому заблисла! Дух його стомлений
На ній спочити може! Хай і так,
Що се спочивок на терна́х, на грані,
Та все ж спочивок, віддих, забутте!
І, перебувши ніч в пустині, знов
В дорогу рушив. День за днем ішов він.
А вид чудовий райських стін усе
Йому являвся хоч на хвилю-другу,
Дразнив його спокійним своїм блиском
Та разом і манив до себе; щось
Було немов обіцянка таємна
В тім блиску золото-рожевім.

Скупо

Пустиня-мачуха його кормила
Корінням, медом диких пчіл, поїла
Солоною та затхлою водою.
Та він привик до сього. Часто ріки,
Широкі багна, соляні озера
Перебігали шлях його. Безстрашно
Йшов він в воду, з хвилями боровся,
Вітрам, дощам і громам опирався.
Природа мучити його могла,
Як мачуха нелюблену дитину,—
Та смерть його боялась.

Інколи

Його якась невизираюча туга
Проймала, то знов злість, ненависть люта
Під горло підступала, серце тисла
Немов кліщами. Він грозив на захід,

Кляв бога і себе. Та швидко напад
Минав, він чув себе оп'ять безсильним,
Нікчемним червом і в знесиллі падав
Серед пустині і лежав, мов труп.
І почала його проймати нетямна,
Страшна тривога на ту саму думку,
Що може не дійти він до мети.
Тоді зривавсь і, мов хто гнав за ним,
Заперши дух, спішив, і біг, і гнав,
Глибоко грузнучи в піску пустині,
По будяках ранів до крові ноги
І все на захід прямував.

Як довго
Спішив отак — хто знає. Бачилось
Йому, що, може, й сотні літ. Усе
Минувше, мов потоплена країна,
Помалу западало в забуттє;
Остались тільки, як далеко взад
Міг пам'яттю сягнути, спомини
Оцеї дивної вандрівки.

Врешті
Дійшов до цілі. Вечір був бурливий,
І сонце вже за хмари закотилось,
Коли, продроглий, хорий і нещасний,
Під райською стіною станув Каїн.
Весь низ її вже в п'їтми потонув,
Далеко десь, неначе під землею,
Грім гуркотав, і вітер за стіною
Стогнав і плакав. Чи та ніч бурлива,
Чи втома се вчинила, що в тій хвилі
Якимсь немов спокійним чувся Каїн,
І перший раз по смерті брата він,
Як те дитя до мами, притулившись
До зимної стіни, заснув сю ніч.
Та супокою й тут він не найшов,
І сни страшні всю ніч його томили,
Він кидавсь, і кричав, і криком своїм
Глушив могуче вітру завивання.
А рано вставши, був немов розбитий,
Ще більш нещасним чув себе, ніж досі.
Холодний ранок був, все небо скрізь
Засунулося хмарами й лило
Дощу потоки. Наче сіре море,
Тяглась пустиня в безконечну даль,

Понура, в своїй величі грізна.
А обіч, доки видко, одностайна
Стіна, гладка, мов лід, і височенна,
Здається, аж до неба — ні проходу,
Ні брами, ні наріжниць, — рівно-рівно
Біжить вона, мов світ увесь надвое
На віки вічні перерізати хоче.
А на межі двох велетнів таких —
Пустині і стіни — він, Каїн, сам,
Слабий, дрібненький, як ота комашка!
Та ні, комашка ще щаслива! В неї
Є крила, їй піднятися можна вгору,
На верх стіни, заглянути у рай,
В ту первісну, щасливу вітчину!
Комашці підлій можна! А йому,
Царю всіх творів, дідичеві раю,
Йому не можна!

І в німій розпуці
Він головою бив о ту стіну,
Бив кулаками, гриз зубами, поки,
Знесилений, не впав неначе труп.
Три дні отак він бився. Крик його,
Мов звіра раненого рев, тривожив
Мертву тишу пустині [...].

Але Каїн
Не зупинивсь. Адже ж вершок гори
В магічнім блиску перед ним яснів,
Манив його! Хоч весь підпливний кров'ю,
Посічений, пошпиганий, подертий,
Він перебув і ту страшну дорогу
І легше відітхнув на полонині.
Край джерела, що в зворі журкотіло,
Упав він, відпочив, потім обмив
Все тіло у його воді погожій.
Ту й папороть солодка росла
На обриві скальному: накопав
Її коріння і, ополоскавши
В воді, поїв, а решту про запас
Сховав. Отак перепочивши день,
Пустився далі. Ховзаються ноги
По мху твердім, натужуються жили,
Повітря ллесь у знемощену грудь,
Мов олово холодне, огнянії

Колеса крутяться перед очима,
І вітер чимраз дужчий, холодніший
Проймає. Наче муравель, повзе
Угору Каїн, ба, ще й муравлю
Завидує: йому байдуже вітер,
Байдуже обриви стрімкі й ховзькі,
Байдуже втома!

Ось убога, сіра

Минулась зелень — всюди голі скали,
Мертві, грізні. Життя тут ні слідú,
Лиш вітер свище та орел часом
Скиглить та шарпає свою добичу.
Тут кожний крок хибний — нехибна смерть.
Тут смерть на кожному кроці розставляє
Сто вартових, захланних на добичу:
І дощ, і сніг, і вітер, сонця блиск,
Орли й каміння — все тут з нею в змові.

Аж ось одного дня — вже вечоріло,
Як Каїн став на самому вершку —
Скелет нужденний, ранами покритий,
Продроглий весь і ледво що живий.
Останніх сил добувши, став на голім
Леді. Куйовдили вітри могучі
Його волосся, рвали драну одіж
І кров морозили у жилах. Каїн
Не чув нічого, весь остаток сили,
Всю душу він зосередив в очах
І очі ті послав у даль безмірну,
Туди, де в пурпуровому промінню
Купавсь величний, ясний «город божий».

І що ж побачив в ньому?

Пусто скрізь.

Лиш дерева самотні сумовито
Шепочуть листям та квітки чудові
Хитаються на стеблах. А крім них
Ані душі живої, ані звука.
Та ні! Посеред раю, на майдані
Два дерева найвищі, найпишніші.
О, Каїн добре знав ті дерева
Із оповідань батька! Се направо —
То дерево життя: небесний грім
Вершок його розтріскав, розколов

Весь пень його до самої землі,
Та не убив його живої сили!
Воно росте, пускає гілля вшир,
Пускає п'ясиння нове довкола!
А те наліво — дерево знання
Добра і зла. Під ним клубиться гад,
А на гілках його багато плоду
Понависало. Плід той так блищить,
Манить, ясніє, душу рве до себе!
Та ось повіяв вітер, і, мов град,
Посипались плоди оті на землю
І всі відразу попелом розсілись,
Огнем розприсли, розлились смолою.

І Бачить Каїн далі: в млі рожевій
Щось зароїлось легке, прозірчате,
Мов комашня. Придивлюєсь — се люди!
Се тисячі людей і міліони,
Мов пил вітрами звіяний, кружються
І тягнуть, тягнуть походом безмірним.
І всі круг дерева знання товпляться,
Всі рвуться, топчуться, падають, встають
І шарпаються вгору, щоб захопити
Хоч плід один, хоч кисличку одну
Із дерева знання. Потоки крові
І море сліз значить їх путь,— дарма!
Що хтось укусить того плоду, тому
Він попелом розсиплеться в устах,
Огнем пекучим бухне. А вкусивши
Отого плоду, кожний ще лютіший
Стає, озвірюється на весь світ,
Мордує, ріже та кує в кайдани,
Валить і ломить те, що другий ставив,
Палить, руйнує — просто божевільні!

А дерево життя стоїть та тужить:
Ніхто не рвесь до нього! На йому
Плодів немного, з виду не блискучих,
Захованих між листям та тернами,
Тож і не ласиться ніхто на них.
А як часом, відбившись від юрби,
До нього хто наверхнесь, покоштує
Плодів чудових і почне гукати
На других, щоб ішли туди,— то мов

Ворони кидаються всі на нього,
І б'ють, і рвуть, і мучать, і калічать
Його, мов за найтяжчу провину.

Аж ось два звірі на майдані стали.
Один під деревом знання засів,
Величний, нерухомих і суворий,
З лицем жіночим дивної краси
І з тілом льва. Мов нетлі до огню,
Так люди-привиди роєм безмірним
Його обсіли, мов про щось питають.
Глибоку тугу і пекольну муку
В їх лицах видно, тіні їх тремтять,
І очі й душі висять на устах
Почвари. Ся ж мовчить і не змигне
Очима. Знов рої людей товпляться
До дерева знання, і б'ються, рвуться
За плід його, їдять — і знов вертають
До звіра — та спокою не знаходять.
Мов листя те осінне, гнане й бите
Грізними, супротивними вітрами.

А другий звір під деревом життя
Засів: з крилами лилика, з хвостом
Як пава, з кігтями орла, із тілом
Хамелеона, і з жалом змії.
Щохвиля він мінився і метався,
Манив до себе всіх і всіх відводив
Від дерева життя. А хто в ньому
Поклав усю надію і за ним
Насліпо біг, той розбивавсь о камінь,
В тернах, ярах глибоких опинявся.
І піднімались руки, кидались
Прокляття — не на звіра-ошуканця,
А все на дерево життя. «Воно
Химера, ошуканство і брехня!»
Такий лунав важкий в повітрі гомін.

Глядів на вид сей Каїн, і немов
Ножем по серцю різало його.
Йому здавалось, що весь біль, всі муки,
Всі розчарування тих мільйонів
В його душі бушують, серце в нім
Кліщами тиснуть, торгають нутро.
І він закрив лице своє руками

І скрикнув: «Ох, досіть, досіть, о боже!
Не хочу більш глядіти на сей вид!»
В тій хвилі сонце потонуло, п'ятьма
Лягла на землю і закрила рай,
Та біль в душі у Каїна остався,
Несвітський, гострий біль. Він застогнав
І на студену площу ледовую
Мов труп звалився.

Холод ледовий
Збудив його. Вже серед неба сонце
Ясніло мляво, холодно всміхалось,
Мов зраджена, ошукана надія.
Де вчора рай виднівсь, стояла нині
Піднебною стіною мряка біла
Немов заслона. Каїн не жалів
За райським видом; він один лиш чув
У серці голос: «Геть відсіля! Геть!»
І наче злодій, що, в чужу комору
Закравшись, замість скарбу дорогого
Розпечене залізо в руку вхóпив,—
Так Каїн вниз спішив з верха сніжнóго.
Важкії думи, мов над стервом круки,
Носилися і крякали над ним.

І думав він: «Так от чим бог дурив
Вітця, мене і всіх людей! Бо ж певно,
Що без його знання і волі се
Не сталось би! Бо й хто ж роздер надвое
Життя й знання і ворогів заклятих
Із них зробив? Чи ж не його се діло?
Тоді, коли осібно в раю він
Оті два дерева садив, заким ще
Создав Адама — вже прокляв його,
Вже зазначив весь рід його на муку,
На вічне горе! Бо коли знання
Є враг життя, то пощо ж нам бажання
Знання? Чом ми не камінь, не ростина?
Коли хотів, щоб ми не коштували
Плодів знання, пощо ж садив те дерево
І тим плодам таку додав приману?
Коли хотів, щоб ми *живі* були,
Чому ж спершу нам не казав поїсти
Плодів із дерева життя?» [...].

П'ЯНИЦЯ

*Присвячую
«великому письменнику руської землі»
гр. Л. Н. Толстому¹*

Був-то раз собі п'яниця:
Все пропив, що тільки мав.
Чи то піст був, чи м'ясниця,
Все один закон тримав:
Чарка, «бляшка» чи скляниця —
Пив і все припоминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»

Чоловіче чи жіноче
Товариство — він любив;
Як ніхто вже пив не хоче,
Він хоч до своліка пив:
«Щур та пек! Здоров, своліче!
Щоб ти черги не хибів!
Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»
І таку вже мав натуру:
Ніде чарки не минав,
Добрий трунок пив, чи люру,
Чи кінчив, чи починав,
То все щиро, а не з дуру
Ім'я боже споминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»

Та зимою раз, підпивши,
Ніччю з коршми прямцював;
Стежку просту змиливши,
У снігу заночував,—
Мов в перину ноги вкривши,
Як заснув, то вже й не встав,
Мов пташина сонна, біла,
Дух стрепавсь і пурхнув з тіла.

Прокидаєсь. «Бррру! Огідно!
Адже ж се я вмер, бігме!»
Труп в снігу, що вже й не видно,
Дух стрілою вгору дме.

Стало страшно так і встидно...
«Ну, як чорт мене візьме?
Ще смолу заставить пити!
Радше б в «Общество»² вступити!»

Та тепер було вже пізно:
Райська брама перед ним,
І згори глядить так грізно
Огнекрилий херувим.
Коло брами не завізно —
Стука, стука бідний Клим,
Шепче, ждучи ласки з неба:
«Дай нам, боже, що нам треба!»

Пан біг в небі зачуває:
Знає, хто се, та мовчить
І Петрові повідає:
«Глянь-но, Петре, хтось стучить!»
Ось Петро ключа виймає
І до фірочки спішить.
«Хто там, гей? Чого потреба?
Хто калатає до неба?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця? — розкричався
Божий ключник.— Геть із ним!
Ти, небоже, в пекло справся,—
Тут не є п'яницям прийм!»
Похололо в Клима в серці,
Далі так спитав кризь дверці:

«Божа воля й суд небесний,
Против цього нам не статъ!
Та скажи, мій пане чесний,
Як тя маю величать?
Чую голос твій чудесний
Та парсуни не видать».
Та Петро сим образився,
Так на Клима розгрозився:

«Дурню, ти собі гадаєш,
Що й у нас ваш польський лад?
За що ти м'я паном лаєш?
Чи то тут панів є склад?

Всі ми в небі рівні, знаєш!
Всякий всякому ми брат.
Я не жаден пан-канчучник,
Я Петро, небесний ключник!»

«А, то ти, святенький Петре! —
Клим утішно одвічав, —
Чом же так гірке, не тепле
Слово ти мені кричав?
А забув, як сам запекле
Ти Ісуса відрицав?
Я, щоправда, пив надмірно,
Та Христа державсь все вірно».

Вчув Петро, висок почував,
Губи міцно затиснув.
Далі «руської» понохав
Та й тихенько геть шмигнув.
А п'яниця слухав, слухав, —
Знов у браму грюконув;
Та тремтить, та стиха шепче:
«Дай нам, боже, що найлекше!»

Пан біг в небі зачуває:
Знає, хто се, та мовчить
І Павлові повідає:
«Глянь-но, Павле, хтось стучить!»
Ось Павло свій меч виймає
І до брами ним бряжчить.
«Хто там? Жив, знать, дуже свято,
Що так в браму б'єш завзято?»

«Прошу ласки, — Клим озвався, —
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця б тут ще пхався?
Чи тут коршма? Геть із ним!
Марш у пекло! К чорту стався!
Марш в огонь, смолу і дим!»
Став Клим, мов окропом змитий,
Далі так став говорити:

«В пекло, кажеш? Га, сли мушу,
То воно вже не втече.
А ти хто, небесний мужу?
Ось що рад я знати ще.

Голос твій паде у душу,
Та не бачу тя в лице».
З неба голос б'є здоровий:
«Я Павло, слуга Христовий!»

«А, то ти, святенький Павле! —
Клим до нього гнеть озвесь.—
Ось хто тут, в розкоші плавле!
Так се ти м'я геть женеш?
А забув, колишній Савле³,
Як ти двигав камінець,
Степана каменувати,
Всіх християн хтів мордувати?»
«Бачиш, хоч який я грішний,—
Горлом більш, як слід, текло,—
Але знає бог всевишній:
На таке не згоден зло.
А ти в дим м'я гониш вічний!»
Не дослухував Павло,
Сюди-туди озирнувся
Та й від брами геть вернувся.

Ждав наш Клим, що з того вийде,
Далі знов до брами б'є.
Каже пан біг: «Гей, Давиде,
А поглянь-но, хто там є?»
Взяв Давид «своє хламиде»,
Перед брамою стає:
«Хто ти? Що там за помана
Розщибається відрана?»
«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут не місце! Геть із ним!
Там у пекло к чорту стався
Пить огонь, смолу і дим!»
Став наш Клим, хоч сісти й плакати,
Далі так почав балакати:

«Гострий на́каз твій, та, певно,
Маєш право так владати.
Та скажи, благаю ревно:
Хто ти? Рад би я вгадати.

Голос твій страшний смертельно,
Та парсуни не видать».

«Та й дурак же ти безмізький!
Я Давид є, цар жидівський!»

«А, то ти, Єссеїв синку!
Бач, який ти гострий став!
Чи як Урієву жінку
В чоловіка ти украв,
А самому лист в торбинку
З засудом на смерть поклав,
Як дівчат, невинні діти,
Заставляв ти труп свій гріти,

Чи тоді ти присвятився?
Я п'яниця, бачить біг,
Та сли б так в гріхи вгатився,
Сли б такий один лиш гріх
В мене на душі світився,
То я б просто в пекло біг».
Вчувши се, Давид лиш плюнув
Та й від брами геть посунув.

Знов б'є в двері Клим, аж стогне;
Пан біг слуха та мовчить.
Далі каже: «Соломоне,
Глянь-но, хто там так гурчить?»
Той надів «своє короне»,
Йде до брами та й бурчить:
«Хто ти є? Чого бажаєш?
Що тут браму розбиваєш?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут хіба п'яницям прийм?
Геть іди, до біса стався,
В пекло лізь, у сірку й дим!»
Став наш Клим, засумувався,
Далі ось як обізвався:

«Вже четвертий раз се чую,
Що мій пляц на пекла дні.
Та заким ще помандрую
Там, де пряжуть у огні,

Ласку зволь мені отсюю:
Хто ти є, скажи мені!»
«Ну, се ласка невелика:
Я є Соломон-владика».

«Соломоне, як же ж марно
Смієш ти мене губить?
Чи забув ти, як то гарно
Вісімсот жінок любить?
Я з одною жив безкарно...
Також бовванам кадить
Я не думав анітрішки,
Хоч вони в нас ходять пішки».

Вчувши слово те, як змитий
Соломон кудись побіг.
Клим став знов у браму бити,
Далі крикнув, як лиш міг:
«Господи, чи ти сердитий,
Чи лиш суд святих твоїх
Від небесного одвірка
Гонять м'я, де дим і сірка?»

«Господи, я грішний, клятий,
Та оті святі, що тут
Приходіли геть м'я гнати,
Ще грішнішіі, мабуть!
Можуть ті тут панувати,
То найди й для мене кут:
Я ж не бив, не дер, не смикав
І твоє ім'я все кликав».

Пан біг в небі все те слухав,
Усміхавсь і ждав кінця.
Клим до брами вже не бухав,
Став, мов та блудна вівця,
І розплакався. Бог порухав
В плечі Ноя-праотця:
«Глянь-но, Ною, небораче,
Там під брамою хтось плаче».

Ной потюпав, прислухаєсь:
Справді, плаче і рида.

Ось він лагідно питаєсь:
«Хто там?» Клим відповіда:
«Клим, п'яниця, кепсько маєсь!
Смирно я прийшов сюди
Ласки в бога доступити,
А мене шлють сірку пити».

«Сірку пити? Тьфу, небоже!
Навіть найстаршим чортам
Се пиття зовсім негоже,
Не то нам! Та біс їй там!
Хто як хто, а Ной те може
Присвідчить усім світам:
Попри звісні райські ябка
Є найліпше — добра капка.

О, вживав — не укриваю,—
Тої капочки і я.
І о ній ще й нині в раю
Згадує душа моя.
То й на тебе бог, гадаю,
Не візьмє з кута кия.
Сли лиш тим гріхом ти грішний,
То ходи у рай предвічний!»

І Ной, батько сідоглавий,
Клима стиха в рай впуска,
Пан біг, добрий і ласкавий,
Тож не вигнав пняка.
Ну, питає хто цікавий,
А мораль сьогó яка?
О, моралі тут три бочки,
Ось дві-три важніші точки:

Любиш, брате, чарку, живо
Дякуй богу і за се!
Лучше хто п'є мід і пиво,
Ніж хто братню кровцю ссе.
Не з п'яниць найбільше жниво
Чорт у пекло понесе.
Ти ж по смерті по-пияцьки
Лізь у небо хоч би рачки.

Сли святі тебе полають,
Ти надії ще не трать:
Свій уряд вони лиш знають,
Не всю божу благодать.
Просьби, сльози силу мають
Ноя в поміч підізвать.
Та ще й те май на прикметі:
Впивсь,— спи в кóршмі, не в заметі!

Відень, декабр 1892

[НЕ БОЮСЬ Я НІ БОГА, НІ БІСА]

Не боюсь я ні бога, ні біса,
Маю серця гіпотeku чисту;
Не боюсь я й вовка із ліса,
Хоч не маю стрілецького хисту.

Не боюсь я царів держилюдів,
Хоч у них є солдати й гармати;
Не боюсь я людських пересудів,
Що потраплять і душу порвати [...].

[1893]

[ДУША БЕЗСМЕРТНА! ЖИТЬ ВІКОВІЧНО ЇЙ!]

Душа безсмертна! Жить віковічно їй!
Жорстока думка, дика фантазія
Лойоли гідна й Торквемади! ¹
Серце холоне і тьмиться розум.

Носити вічно в серці лице твоє,
І знать, що з другим зв'язана вічно ти,
І бачить з ним тебе й томиться —
Ох, навіть рай мені пеклом стане!

Творця хвалити? За що хвалить його?
Що в мбїм серці сей розпалив огонь
І в насміх призначив розлуку?
Рай показав і затріснув браму!

Та пану богу я не хочú блюзнить,
Бо пощо вірних щирі чуття дразнить?
Мов актор той, мечем махати
На паперовіі страхопуди?

Я не романтик. Міфологічний дим
Давно розвіявсь із голови мені;
Мене не тішать, ані страшать
Привиди давньої віри мглисті.

Бо що ж є Дух той? Сам чоловік його
Создав з нічого, в кожній порі й землі
Дає йому свою подобу,
Сам собі пана і тирана творить.

Одно лиш вічне без початку й кінця,
Живе і сильне,— се є матерія:
Один атом її тривкіший,
Ніж всі боги, всі Астарти й Ягве.

Безмірне море, що заповнив простір,
А в тому морі вир повстає сям-там —
Се планетарная система,—
Вир той бурчить і клекоче й б'ється.

В тім вирі — сонце, планети є,
В них міліарди бомблів * дрібних кишать,
А в кожному бомблі щось там мріє,
Міниться, піниться, пок не присне.

Се наші мрії, се наша свідомість,
Дрібненький бомблик в вирі матерії.
Та бомблі згинуть, вир утихне,
Щоб закрутиться знов десь-інде.

Безцільно, вічно круговорот оцей
Іде і йтиме; сонця, планет ряди
І інфузорії дрібненькі,
Всьому однакова тут дорога.

Лише маленькі бомблики людськії,
Що в них частинка виру відбилася,
Міркують, мучаться, бажають
Вічності море вмістити в собі.

* [Дрібні часточки, атоми].

І уявляють вічність на образ свій,
Дають свій вигляд, власну подобу їй,
А там лякаються, мов діти,
Мар, що породила їх уява.

Я не дитина, я не лякаюсь мар,
Неначе в'язень з дому тортур і кар,
Душа моя на волю рветься
В мами матерії лони вснути.

Бажає бомблик приснути радісно,
Згасить болючу іскорку — свідомість,
З людства свого ні пилінки
В вічність не хоче нести з собою.

[1896]

АРОТ І МАРОТ

Як согрішив Адам у раї,
І потім людський весь народ
В тяжких гріхах почав бродити;
Два ангели, Арот, Марот,

Сказали богу: «Боже батьку,
Невдалий твір твій — чоловік!
От бач, твою зневажив волю,
З твого шляху геть утік.

Таку малесенькую пробу,
Як ти йому в тім раю дав,
І тої не вдержав, безтямний,
І волю він твою злавав!»

«А ви б, міркуєте, вдержали?» —
Господь до ангелів прорік.
«Ах, господи! — Арот аж скрикнув, —
Що ангел, то не чоловік!»

«Ну, добре, йдіть до Вавілона!
Людей неправедних судіть!
Судіть по правді, та вважайте,
Самі в покусі не впадіть!»

Гуде по Вавілоні слава,
Загомонів увесь народ:
Судді преправедні явилисьь,
Арот і брат його Марот.

Мов звіра дикого з оселі,
Так кривду з-між людей женуть,
Розсуджують царів і бідних
І з шляху правди не схибнуть.

Радіє люд. Одна в задумі —
Астарте, віщя жона.
«Не віриш?» — люд її питає.
«Попробую», — рекла вона.

На другий день препишно вбрана
Вона в судилище пішла,
За нею ж повний збан рабиня
Вина солодкого несла.

«Послухайте, судді правдиві, —
Вона розсудливо рекла, —
З мого саду бистра річка
На млин сусідові текла.

В сусіда жінка язиката
Мене неславить; за сей чин
Я відкопав веліла річку,
Ось і стоїть сусідів млин.

Сусід мене з слізьми благає
На млин пустити воду знов,
Бо се ж увесь його прожиток,
Його й дітей, п'ятьох голов.

А я тверджу: не має права
На воду ту отой мужик, —
Та воду я пушу із ласки,
Як жінці виріже язик.

Сього не хоче він зробити,
І млин його сухий стоїть,
Тож вас питаю: чи по правді
Зробила я? Судді скажіть!»

«Недобре ти зробила, пані!—
Сказали враз Арот, Марот,—
Вітця й дітей за те карати,
Що завинив жіночий рот.

Клеветницю пізви до суду,
Сама зневаги ти не мсти,
А річку із свого саду
Сусідові на млин пусти!»

І врадувалася Астарте.
«О, веселись, душа моя,
Що праведних таких і мудрих
Суддів знайшла нарешті я.

Всі царськії судді признали
За мною правду, та пекло
Мене сумління, що тим людям
Роблю я кривду й люте зло.

О, звеселюся нині з вами!
Ви шлях вказали в темноті!»
І налила вино перлисте
Вона в три кубки золоті.

Міркують ангели: «На кривду
Вона не хоче нас підбить,
Ми ж видали вже суд правдивий!»
І прийнялись вино те п'ять.

Та швидко кров у них заграла,
Одні їм зорі й небеса,
Один їм рай, одна їм правда —
Астарті дивная краса.

«Склонись до наших просьб, о пані,
Пробудь сю нічку з нами тут!
Дамо тобі, чого бажаєш,
І інший видамо засуд».

Смієсь Астарте, доливає
Вина, піддразнюючи їх.
«Засуд свій ви змінить готові
За нічку пестошів моїх?»

Не хочу іншого засуду.
Пощо мені богів гнівить?
Я з вами ніч одну пробуду,
Та ось що мусите сповнить:

Скажіть мені те тайне слово,
Що вас у небо підніма,
Веде перед престол господній!
Тоді віддамся вам сама».

Вином розпалені й любов'ю,
Шепнули їй те слово вмить.
Смієсь Астарте, доливає
Вина, ще дужче їх дразнить.

«Ні, я роздумала! За слово
Своєї честі не продам.
Пощо мені воно? Чи нам же
Іти по ангельським слідам?

Прощайте, судді!» — «Стій»,— ревнули
Арот безтямний і Марот.
На неї кинулись, мов звірі,
Насильно їй заткали рот.

«Ти наша! Не гадай тікати!
Даремно просьб і слів не трать!
Ми сильні! З наших рук тебе вже
Й сам бог не зможе відібрать».

В тій хвилі шарпнулась Астарте,
Таємне слово прорекла
І щезла разом. З рук насильних
Вона до бога утекла.

Сказала богіві всю правду.
«Гаразд зробила, доню, ти!
Іди ж тепер і до схід сонця
На небі зіркою світи!»

Арота ж і Марота к собі
Покликав бог і так прорік:
«Ну, хлопці, встереглись покуси?
Що ангел, то не чоловік!

Скажіть самі, як вас карати?
Чи в пекло, де чорти є всі,
Чи волите до суду висіть
Стрімглав онтам на ланцюзі?»

І на лице своє в покорі
Упали ангели й рекли:
«Карай нас, господи, дочасно,
Лиш в пекло між чортів не шли!»

Край Вавілона рів глибокий.
Арот з Маротом досі там
На ланцюзі за ноги висять
На пам'ять праведним суддям.

[1898]

РАДИКАЛИ І РЕЛІГІЯ

[...] Ми вважали конечним на початку сеї розвідки в'яснити сю справу, бо наші книжники і фарисеї від самого початку існування радикальної партії кричать і репетують, що радикали ширять безбожність і виступають ворожо против релігії, а пильно стережуться в'яснити народові, в чім лежить правдива побожність і що то є релігія. Сказавши по правді, се був їх обов'язок уже від тисячі літ, від самого заведення християнства, і коли нині, по таким довгим часі, вони перейняті страхом, що радикалізм може відтягнути народ від церкви, то видно, що за ту тисячу літ вони не дуже міцно потрафили прив'язати народ до тої церкви. Адже цілу тисячу літ ніхто не баламутив вам народу, не ширив між ним ніякого радикалізму. Противно, вашу науку піддержувала держава, вас плачено, обдаровувано, гоноровано за те, щоб ви виховували народ в релігійнім дусі; і які ж є плоди вашої тисячолітньої науки? Чи наш народ, особливо там, де його ще не доторкнувся вплив новішої, світської школи і радикальної агітації, є релігійний? Правдиво, по-християнськи релігійний? З чистим сумлінням кажемо, і ви самі, коли не схочете брехати проти правди, мусите признатися, що *ні, не є.*

Бо погляньмо докладно! *В що вірить наш народ?* Скажемо: він вірить в бога. Певна річ, але не менше певна також, що вірить і в чорта, і в потопленників, і в чари та відьми, і в хмарників та ворожок, і що та низька, поганська віра є у нього *властивою, практичною* вірою, тобто тою, котра знаходить застосування в тисячних випадках практичного життя. Тимчасом віра в одного бога є у нього чимсь таким, як свята ікона в хаті: перед нею він поклониться, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має. Обряди і вірування нашого народу, навіть ті, які прийняла і освятила церков, далеко більше надихані поганською вірою в оживленні сили природи, ніж в єдиного, всемогущого і всевідущого бога. І не говоріть, що церков силувалася завсіди викоринити в народі ту поганську віру. Було б дуже сумно, якби церков справді тисячу літ працювала в тім напрямі, а наш народ таки нічого б не навчився. *Велика більшість духовенства піддержувала і ширила ту віру*, вона сама говорила і говорить народові десять раз більше про чорта і про всяких злих духів, як про бога. Яке християнство насадили таке й мають [...].

[1898]

[МАМО ПРИРОДО!]

Мамо природо!
Хитра ти з біса!
Вказуєш серцю безмежні простори,
а життя замикаєш у клітку тісеньку,
в мікроскопійную клітку.
Уяву вабиш вічності фантомом,
а даєш нам на страву моменти,
самі короткі моменти.
В душах розпалюєш
дивні огні, і бажання, і тугу,
а потім працюєш щосили,
щоб погасити, здушити, притлумить
пориви, що ти сама ж розбудила.
Ллєш на них дійсності воду холодну,
куєш їх у матер'ялізму кайдани,

розчарованням цупко обпалюєш крила...
Цинічно, мамо, і немилосердно
мечеш ти те, що найвище, найкраще,
чим величаться б могла віковічно
як архітвором —
свиням під ноги.

І невже ж ти не бачиш (здається
мільонами своїх очей
могла б ти побачити дещо!),
скільки горя, зовсім непотрібного горя,
скільки муки, нічим невтишимої муки
завдаєш ти цинізмом отим
найніжнішим, найліпшим, найкращим
поміж твоїх дітей?

І невже ж зрозуміть ти не можеш
(та сума мізку, що день в день, рік-річно
витворюєш, повинна би, здається,
порозуміти дещо!),
що пора би покинуть старії шаблони,
добрі для всяких амеб, протозоїв,
ехінодермів і міксоміцетів! ¹

Що вивчена на них твоя
економія марнотратства
не згожа для людей, для душ людських,
як не згожий осел
до гри на фортеп'яні.

Подумай, мамо! Тут, на сій планеті,
скінчився вже
твій творчий Sturm und Drang ²;
той надмір сил, і соків, і тепла
вже вичерпавсь, і замкнена навіки
твоя тут творча кар'єра.
Що ти могла найвищого створити —
се чоловік. Із сих матеріалів,
які тут маєш під рукою,
хоч як не дмись,
нічого кращого створить не зможеш.
Тож час би, мамо, як старий той Ягве
(на що вже пан був строгий і скептичний!)
сказати собі: «Спочину вже тепер!»
Признати: «Оце я гарне сотворила!»

І заходиться сьому архітвору
створити рай такий, як слід:
не дерева, грушки, і ябка, й фіги,
а рай в його нутрі,
гармонію чуття і волі,
думок і діл, бажання і знання.

Ах, мамо, мамо!

Довгі століття,
тисячоліття ти водила нас за ніс,
манила у безмежній пустині
фантомами безсмертя
і перспективами метафізичних
радощів раю.

Ти заставляла нас за ті фантоми
пролити море крові й сліз.
За них горіли стоси,
скрипіли колеса тортур,
розпечені кліщі живеє рвали м'ясо,
і міліони, міліони серць
безмежна шарпала розпука.

І що ж, вкінці доглупалися ми,
що ті фантоми є собі фантоми,
не варті мук, і крові, і страждання,
що се є наші власні твори.

Так кицька в дзеркалі
безодню бачить, поки
домацаєсь, що в нім нема нічого.

Тріумф! Тріумф!

За десять тисяч літ важкої праці
цивілізації доходимо вкінці
до тої точки, до якої кицька
доходить за п'ять хвиль.

І вздрівши, що за дзеркалом
нема нічого,
ми логікою кицьки розсудили,
що й загалом нема безодні,
нема нічого, лиш атом, момент
і рух молекулярний.

І ми були готові наплювати
на всі ті мрії, тугу і бажання,
на всі ті безконечні перспективи,
що ти сама ж нам, мамо,
вложила в душу.

Були готові згідно відіпхнути
і потоптати найвище і найкраще
з всього, що ти дала нам, мамо,
те, чим святе високе і величне
життя людськеє.

Смієшся, мамо?

Ти добре знаєш, се не може бути,
се лиш хвилина боротьби, зневіри,
яких ти бачила вже мільони.

Ти добре знаєш: ми твої є діти,
слабі, нікчемні і капризні діти,
і трошки рознервовані над міру,
та все ж твої і рідні й найлюбіші
і мусимо тебе любити, мамо!

І хоч цікавим оком піддивились
твої слабі й негарнії місця,
і здерли маску святості з лица,
розвіяли рожевий, поетичний
туман, що ти вкривалась ним так довго,
пізнали зблизька твій варстат,
пізнали, як господарюєш ти,—
то за старим туманом поетичним
ми тисячі таких красот відкрили,
таких чудес і чарів,
що серце й ум в них тонуть, як у морі.

І — що найвище — ми
самих себе відкрили!

Відкрили власну душу,
заглянули в варстат своїх думок,
свого чуття, бажання і змагання,
і там твою пізнали руку, мамо,
твої закони.

В тих снах пустих,
в ілюзіях відвічних
побачили таку ж реальну дійсність,
такі ж великі явища, як в зорях,
у Ніагари реві,
у скелях Гімалаї.

І тут, у власному нутрі,
ми віднайшли все те, що, бачилось,
утратили в зовнішньому околі:
гармонію, і вічність, і безмежність,
і всі рожеві блиски ідеалу.

Нехай життя — момент
і зложене з моментів,
ми вічність носимо в душі;
нехай життя — борба,
жорстокі, дикі лови,
а в сфері духа є лиш різnorodність!

Різні тони, різні фарби,
різні сили і змагання,
мов тисячострунна арфа,—
та всім струнам стрій один.
Кожний тон і кожний відтінь —
се момент один, промінчик,—
але в кожному моменті
сяє вічності брильянт.

[1899]

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених
голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями, мов
гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій
душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати
на онтій ледяній іглі — ні, се неможливо!»

Коли європейці почали на руїнах давньої Ніниви¹
віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри, покриті
клиновими написами, і побачили, що се написи, уло-
жені незвісними їм характеристиками, по незвісній системі
(чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне?)
і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих да-
ремних пробах порішили, що відчитання сього письма —
річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце відда-
лене від землі 20 мільйонів миль і що промінь світла
в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче
бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає:

«А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на світля-
нім промені? То неможливе, щоб ви могли се знати!»

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де по-
гляд на межі можливого і неможливого доводив людей
до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філосо-

фи-елеати² рядом субтельних* розумовань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьер доказував неможливість руху парової машини. Католицька церква часів гуманізму і реформації в'язницею, тортуррами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості — фальшиві, фікційні, виплodi чи то старої, на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи, вкінці, недотепності та недосконалої наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченню і порівнянню фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної,— се не що інше, як поступенне, систематичне і не-настанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори,— се для нас показується зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна, навпаки, завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас,— се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіжджений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовно багаті здобутки. Сим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Раймонд³ виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожна починалася категоричним *Ignorabimus**.

Та, з другого боку, бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він, може, буде притакувати вам, може,

* [Витончених].

** [Ігноруємо, нічого не знаємо (лат.)].

буде й сам сміятися з такої віри, але про те в душі буде твердо переконаний, що якби на Юра опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла,— він буде на вас дивитися як на еретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини.

Для «простого хлопського розуму» являється зовсім можливим те, що гроші, закопані в землі, горять і підходять чимраз ближче наверх, що вода в ріках опівночі перед йорданом на хвилю переминяється в вино, що опівночі перед різдвом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби і жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А преці для інтелігентного чоловіка все те — чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для «простого хлопського розуму» вони ясні і натуральні [...].

[1900]

СВЯТИЙ КЛИМЕНТ У КОРСУНІ

Причинки до історії староруської легенди

І. Вступ

Легенда — се не історія. Та, проте, воно не парадокс, коли один із новіших учених говорить, що не одна легенда має в собі більше правди, ніж не одна історія. Все діло в тім, щоб уміти видобути правду, як метал із руди. Так само, як у металургії, так і в історіографії, се діло вимагає значних технічних засобів, виробленої критичної методи та великої обережності, щоб могло довести до результатів більш-менш цінних для нашого розуміння минувшини.

Коли під назвою легенди розуміти оповідання про якусь подію з обсягу релігійного життя, уложене з тенденцією — розбудити та піднести релігійне почуття або скріпити певне релігійне вірування у читачів чи слухачів і коли обмежитися лише на поле самої християнської легенди, то прийдеться поперед усього сконстатувати, що се поле безмірно широке і матеріал для студій безмірно багатий. Маючи в собі від самого почину тенденцію пропаганди — етичної й філософічно-догматичної, християнство від самого початку мусило між іншим послуговуватися й таким могутнім способом пропаганди, як легенда, мусило подавати факти дійсні або й видумані в формі оповідань, прилагоджених для цілей пропаганди, уложених так, щоб із них впливав такий і такий моральний погляд або така й така догма. Вже перші документи християнської пропаганди, євангелія та апостольські діяння були в значній мірі редаговані в тім дусі; католицькі й некатолицькі теологи признають згідно, що маємо в них не історичні монографії, а сповідання, зложені для цілей догматично-моралізаційних, писання, в яких строга історична правда мусила дуже часто уступати набік перед тенденцією, часто висловленою в самім założенні даного твору (найвиразніше в євангелії т. зв. св. Іоана).

Та коли в тих канонічних документах старої християнської церкви в основі оповідання всюди лежить історична дійсність, деколи писання безпосередніх очевидців, частіше усна традиція поколінь, що безпосередньо ще чули проповідь апостолів та учеників апостольських, то вже в II і в III віці по Хр[исті] бачимо в т. зв. апокрифічних¹ євангеліях та апостольських діяннях рішучу перевагу фантазії над дійсністю. Якесь маленьке зерно правди, взяте чи то з писаних старших документів, чи з усної традиції, обсновується, мов густою павутиною, безконечними видумками, зложеними завсіди з певною метою, з певною метою, для підпертя чи то католицьких чи еретицьких поглядів та вірувань. Особливо повстання великої купи синкретистичних сект, звісних під загальною назвою гностицизму в II—IV віках, що мішали до купи вірування, погляди, міфології та містерії Єгипту, Вавілона, юдаїзму та геленізму з християнством, витворило величезну масу таких оповідань, які в значній часті, хоч пообчищувані здебільшого з еретицьких доктрин, перейняла потім

католицька церква і передала пізнішим часам. Пізніше, від часу тріумфу християнства в IV в., спомини, локальні традиції або й записки про недавно пережиті часи переслідувань, геройської сталості та страшних мук християнських «свідків»-мучеників дали сильний імпульс для фантазії пізніших нащадків, і знов довкола небагатьох імен тих героїв християнства, які дійшли до відома потомків, почали снуватися нові оповідання, де фантазія поринала в безоднях крові і найстрашніших мук, веліла своїм героям видержувати з радістю, з набожним співом на устах або з наругою над катами нечувані катування. На взір одного дійсного мучеництва творено десятки, сотки, легіони видуманих, і так повсталала величезна література християнських мартирологів*. «До тих мартирологів,— пише один сучасний учений**,— що творять головну масу гагіографічної літератури***, пристає найліпше порівняння з пралісом. Їх публікація, над якою працюють від XVII в., досі ще не скінчена****, не говорячи вже про те, щоб поодинокі тексти і їх рецензії були сяк-так розсліджені. Та проте дотеперішні досліді дозволяють у тій масі розрізнити декілька відділів. Найважніший відділ—се правдиві мученицькі акти з доби переслідування аж до церковного тріумфу, з деякими додатками з часу Юліана Апостата² і з приводу пізніших переслідувань. Другий відділ—се апокрифічні апостольські діяння, що виплили з подібного зацікавлення особами і подіями найвидніших апостолів. Вони розпадаються на дві серії—гностичних і католицьких; католицькі—се перерібки гностичних, що розпочалися в другій половині IV віку і в головному були готові перед VI віком*****. Обік апостолів були також інші біблійні особи старого й нового заповіту

* [Збірники про християнських мучеників].

** А. Ehrhard, Theologie, в Крумбахеровій Geschichte der byzantinischen Litteratur, друге видання [А. Ергард. Теологія... Історія візантійської літератури].

*** [Література про життя «святих»].

**** Проф. Ергард має на думці монументальну публікацію т. зв. Боландистів п[ід] з[аголовком] Acta Sanctorum quot-quot toto orbe coluntur, що виходить від р. 1643 і досі обіймає в 64 здоровенних фоліантах життя святих лише до д[ня] 4 падолиста.

***** Збірка тих апокрифічних текстів, захованих в укр.-руських рукописах і розвідка про них, пригтовлена мною, вийде незабаром як III том «Пам'яток укр. письменства».

предметом апокрифічної літератури, якої парості губляться в ІХ—Х віці. На *третій відділ*, перерібки поганських міфів і легенд, уперше звернув пильну увагу Узенер³. І в кінці — неавтентичні мученицькі акти, відділ найчисленніший, у якому знов звалено до купи дуже різnorodні речі. Маємо тут і перерібки правдивих мученицьких актів, що були підладжені до літературного смаку пізнішого часу; інші основуються на усних (місцевих) традиціях, риторично розширених і перероблених на оповідання; багато тут і чистих видумок, що мали служити для якихось побожних або інших цілей»*.

Дальшу, щодо часу трохи пізнішу групу творять життя іншого роду християнських героїв — пустинників, аскетів, анахоретів, стовпників. Хоча в основі тих житій далеко більше історично правдивого, чим у більшій часті мученицьких повістей, то, проте, й фантастичного, дивоглядного й абсурдного тут також велика сила, тільки що фантазія авторів летить у іншим напрямі: аскетичні подвиги, муки, завдані власному тілу, візії та галюцинації, пророцтва, не раз гумористичні збитки демонів — ось поле, на якому порушуються найчисленніші епізоди тих «патериків». І тут при їх укладанні всюди панує той сам принцип — драстичними**, по зможі чудесними прикладами показати силу чесноти, а огидність — небезпеку гріха та злочину. Що й тут, крім матеріалу строго історичного, оброблювано часом видуманих героїв або перероблювано чужі, бог зна звідки занесені взірці, орієнтальні, староегипетські або старогрецькі повістеві та новелістичні теми, доказали новочасні досліди над літературною історією повісті про Варлаама й Йоасафа⁴, над життям св. Аверкія, Пафнутія, Онуфрія, Олексія і т. і.

Що особливо вдаряє при читанні тих творів (не забуваймо, що в збірці боландистів⁵ їх опубліковано досі коло 30 000 та що се тільки решти первісно далеко ще багатшої літератури!), се певна одностайність їх концепції й шаблановість у трактуванні предмета. Головне тло оповідання — се побожні рефлексії та моральні

* Karl Krumbacher. Geschichte der Byzantinischen Literatur. Zweite Auflage. München, 1897, с. 177—178. [Карл Крумбахер. Історія візантійської літератури, друге видання, Мюнхен, 1897, с. 177—178].

** [Сильнодіючими ризикованими].

упізнання, або риторичні похвали святому; в тих фразах мов у густій млі тоне реальне оточення, тло часу і місця, коли й де жив святий. Оповідання, хоч звичайно подає місцевість, але дуже рідко зв'язане з нею, найчастіше відбувається в якомсь неозначенім оточенні. Не менше шаблоново і без психологічної індивідуалізації рисовані й дійові особи. Бачимо тут звичайно не живих людей, а тільки дві маски: святих, що вже від дитинства святи, побожні і наділені всіма чеснотами — часом вони святи й роблять чуда ще перед уродженням — і грішників, закаменилих, злих та засліплених на всі чесноти святих; се найчастіше безпосередні слуги і знаряддя злих демонів.

Хоча найбільша частина тої гагіографічної літератури повстала або бодай відлилася в оту щойно схарактеризовану форму в часі від IV до X віку нашої ери, в пору найбільшого духовного упадку, якого зазнала цивілізована людськість від часів Олександра Македонського, то, проте, не треба думати, що вина тут лежить спеціально на останніх століттях або на т. зв. візантинізмі. Навпаки, християнська гагіографія й легенда була безпосередньою наступницею грецького любовного і фантастичного роману, від якого не тільки запозичила і фавбу, і конфлікти, і поодинокі сцени та моменти, але від якого вповні й неподільно взяла літературну манеру і тенденційність. Характеризуючи грецьку новелістику пізнішої доби, на скільки можна судити про неї по небагатьох, дохованих до нашого часу останках, говорить Ервін Роде⁶, що її найкращою прикметою треба признати бистру обсервацію щоденного життя, здоровий і неупереджений реалізм малюнка. «В повнім противенстві до неї стоїть вітром підбитий та пустий ідеалізм найбільшої часті грецьких романів. Замість ясно схопленої і виразно змалюваної дійсності порушуються його постаті в мглістім, затуманенім мороці невідомого місця й часу; і самі ті постаті зі своєю пустою чеснотою подібні до чого хочете, лиш не до крепких фігур новелістичної дійсності. Немов безкровні, прозорі тіні магічної ліхтарні мигають та вештаються вони дивним хором поперед наші очі. Аби дехоч розмах до психологічного змалювання справді живої людини! Ні, автори любуються тільки в хаотичнім замотуванні найдивоглядніших подій, у яких нас цікавлять тільки події, та які зовсім не причиняються до виявлення характеру

героїв» *. Усе те з повним правом можна сказати й про літературну манеру християнських легенд та житій, тільки хіба з тою відміною, що тут на місце любові грецького роману основним мотивом робиться *віра*. Для неї герої наших легенд покидають сім'ю, рідний край, приймають муки, борються з покусами, її силою творять чуда, в ній знаходять потіху в горю, надлюдську сталість та терпеливість у катуваннях, радість при смерті.

Отсей літературний шаблон, вироблений поганськими софістами доби упадку грецького письменства, а перейнятий і певно не поправлений християнськими гагіографами, зробився з часом немов обов'язковим, стався якимсь гієратичним** стилем, що від часу до часу простягав своє панування й на сусідні домени*** історіографії. Візантійські літописи та хронографи⁷ стоять під його впливом, бодай у дуже значній мірі. Він панує неподільно також у початках слов'янського письменства, а історія слов'янських апостолів Кирила і Мефодія й досі являється в багатьох місцях темною, загадковою та суперечною головно через те, що майже одинокі її джерела — легенди, а без помочі інших документальних даних історики, незважаючи на всю свою старанність та бистроумність, не можуть поза шаблонами стилю добитися до дійсних історичних фактів. Те саме бачимо також і в початках християнства на Русі, в літописних та легендових оповіданнях про хрещення Ольги і Володимира, не говорячи вже про численні, зовсім по грецьких шаблонах роблені житія руських святих. Та коли, проте, вчені вважають легенду важним і цінним історичним документом, то треба сказати, що робиться се в іншому значінню і в іншій мірі, ніж з іншими документами. Судові та адміністраційні акти, розпорядження правительства, закони, монети, річеві останки — все се історичні документи, безпосередні свідки державного чи приватного, матеріального, суспільного життя. Легенда не підлягає такому самому трактуванню, як ті документи. Вона свідчить про певні вірування, певні етичні чи духові ідеали, часто лише

* Erwin Rohde. Der griechische Roman und seine Vorläufer. Zweite Auflage. Leipzig, 1900, с. 7. [Ервін Роде. Грецький роман і його попередники. Друге видання, Лейпціг. 1900, стор. 7].

** [«Священні письмена», назва скоропису].

*** [Тут: ділянка, галузь].

про існування певної традиції в якомсь краю або певної тенденції в якійсь верстві або суспільстві. Вона — документ, написаний таємним, образковим письмом, виробленим і усвяченим віками, яке дуже часто значить зовсім не те, що показує текст, читаний буквально. Для її зрозуміння треба ключа, а сей ключ може дати нам порівняння різних варіантів даної легенди та дослідження їх генетичної зв'язі і докладне вистудювання тих історичних обставин, боротьби партій, церков, вірувань та змагань, серед яких повстала та розвивалася легенда [...].

[1902—1904]

СОЦІАЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІАЛІЗМ

*(Уваги над пастирським посланієм митрополита А. Шептицького «О квестії * соціальній»)*

II

[...] Суспільна акція духовенства, якої головні нариси ми за митроп. Андрієм¹ начеркнули вище, має бути відповіддю на велику болячку нашого часу — на соціальну квестію. Що таке соціальна квестія?

«Много обставин склалося на витворення того замтаного питання», — відповідає нам митроп. Андрій. «Наглий, неприготований переворот у способі продукцій, машини парові, котрі змінили значення і вартість ручної праці і надали капіталові іншу вартість, средства комунікацій, що, розвиваючися ненормально, скоро створили двері всесвітній конкуренції. То все при загальнім відступленні людей від бога і віри, при зникненні поняття справедливості і затратченню почуття любові до ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством, все то разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталові таку перевагу над працею, що всі здаємо собі днесь справу з несправедливості того стану. Се річ певна, що в нашім теперішнім устрої легко може убогим діятися кривда, та що кривда не раз справді й діється. А світові капітали, скуплені в руках немногих потентатів ** світу

* [Питання].

** [Владарів, вельмож].

фінансового, ростуть так, що зачинають неможливим способом тиранізувати людськість. В їх руки переходять поволі всі міжнародні навіть відносини, від них зачинає залежати супокій або війна, від них існування або упадок держав або правительств. Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що ніщо перед ними не може устояти, тим більше, що взаємна борба кипить між усіма меншими капіталами, а їх всіх знов з працею. З того іде взаємна ненависть верств суспільних, свідома і несвідома несправедливість з одного, оправдана і неоправдана заздрість з другого боку».

Ось якими словами митроп. Андрій характеризує причини й основу сучасної соціальної квестії. Властиво, характеризує її економічний підклад, а про саме соціальне питання, що виростає на тім підкладі, не каже нічого. А шкода, бо, беручися гоїти соціальні болячки, все-таки треба би дати про них якесь елементарне поняття, про їх вигляд, розмір, причини, зріст і його темпо. Бо ж не в тім суть сучасного соціального питання, що продукція і комунікація дізнали перевороту, що витворилися великі капітали, що загострилася все-світня конкуренція, а в тім, що наслідком тих і многих інших економічних фактів перемінився давній устрій суспільності, починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою, постали всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріату, наділеного горожанськими правами, могуті коаліції, що силкуються впливати на хід продукції і конкуренції і т. ін. Митроп. Андрій не бачить сього всього, не уявляє собі докладно, в чім лежить суть сучасної соціальної квестії і для того й подає на її болячки ліки в значній часті наївні та анахроністичні, такі, які можна було рекомендувати давній, передкапіталістичній, феодально-панщизняній суспільності, але які тепер не знаходять властивого адресата. Митрополит, приміром, багато говорить про власність, про право приватної власності, і то спеціально на землю, і представляє те право, як щось незмінне, оперте на самій природі людській. Тимчасом він забуває, що, приміром, цілі середні віки не знали приватної власності землі, що вся земля в краю вважалася власністю корони, зглядно пануючого, який, одначе, не смів користуватися нею сам, для приватного вжитку, а мусив для забезпечення послуг державних віддавати її в володіння васалам. Власне одна з найважливіших револю-

цій, які спричинили перехід від середніх віків до нових, се була перемога римського права над середньовіковим і заведення приватної власності землі. Се й був властивий початок капіталізму. І що ж показалося? Власне сей новий порядок відразу, можна сказати, загострив соціальні антагонізми, а властиво породив такі їх форми, яких не знали середні віки (пролетаріат). Та він відразу приніс із собою на світ і черв'яка, що підточує його власне існування: раз земля зробилася товаром, вона й почала підлягати всім тим флюктуаціям * спекуляції та конкуренції, що й інші товари, і чимраз більше з приватної власності почала знов робитися *суспільною* — вже не державною, а властиво і державною остільки, оскільки держава також виступає як соціальна сила. І що ж бачимо сьогодні? Бачимо таке — розуміється, ті, що вміють і хочуть бачити — що *приватна власність землі єсть тільки юридичною фікцією*, а дійсним власником землі є зовсім не той, хто записаний у ґрунтових книгах. Поперед усього дійсним власником єсть держава, яка тягне з тої землі ґрунтовий податок; високість того податку в кожному поодинокім краю означає рівночасно міру, до якої дійсна власність землі належить державі. Далі власником єсть місцевий капітал у формі довгів, гіпотечного та векселевого обтяження землі, а нарешті, щоб номінальному власникові не лишити вигляду й на будуще, приходять інтернаціональний капітал, який у формі державного довгу поклав руку на приватній власності грядучих поколінь. Хто нині говорить про природне право чоловіка до приватної земельної власності і бачить у ньому якийсь лік на соціальні болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів, той не знає азбуки соціальної квестії і добре зробить, коли не пожалує праці познайомитися з нею ближче.

Друга підвалина, в якій митроп. Андрій бачить лік на соціальні болячки нашого часу, се сім'я. «Суспільність родини — се найпервісніший і найприродніший елемент, з котрого складається всяка суспільність людська. Се суспільність природніша, первісніша від усякої держави». Та, говорячи далі про природні права і обов'язки родини, автор послання, мабуть, і не підозріває, що поняття «родина», «сім'я» в різних часах і у різних

* [Коліванням, відхиленням].

народів містило в собі зовсім неоднакові форми співжиття людей, іншими словами, що той «найпервісніший і найприродніший елемент» протягом віків відбував і досі відбуває ненастанну еволюцію, що сім'я римська, основана на *patria potestas**, зовсім не те, що сім'я грецька, семітська, або сім'я первісних народів, основана на родовім принципі, і не те, що сучасна європейська сім'я, основана на праці або капіталі. Правда, церква від часів римського цесарства й досі не перестає говорити про сім'ю таку, яку бачили перед собою Климент Олександрійський² та Августин, про сім'ю моногамічну³ та патріархальну, незважаючи на те, що та сім'я давно сталася пережитою історичною формою, і коли існує досі де-будь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених ще новочасною культурою — і в законодавстві як *юридична фікція*, так само фікційна, як юридична приватна власність землі. Капіталізм, основуючи весь суспільний лад на продукції і продукційності людської праці, тим самим підкопав у самій основі поняття римської *patria potestas*, давши можливість кожному членові сім'ї своєю працею здобути собі незалежне життя. Він підкопав римське поняття підчиненості жінки і породив великий емансипаційний рух жіноцтва. Заводячи публічні обов'язкові школи, він обмежив до мінімуму батьківську опіку над дітьми (західноєвропейський клерикалізм давно відчув се і виступав дуже завзято проти того загального обов'язкового навчання, бачачи в ньому також *ein Stück moderner Tyrannei!*** Патріархальна сім'я, основана на перевазі чоловіка і поневоленні жінки сплodiла проституцію, яка й тягнеться протягом усіх віків червоною ниткою як нерозлучний коррелят*** моногамічної сім'ї. Капіталізм, розбивши монополію чоловіка і давши жінці можливість рівноправності з чоловіком на основі рівнозначності її в суспільній продукції, розширив проституцію, викидаючи мільйони жінок нарівні з чоловіками в ряди пролетаріату і роблячи проституцію явним та легальним, або лише по-фарисейськи толерованим промислом, способом заробкування. Витворюючи конкуренцію між чоловіком і жінкою на робітницькому ринку, капіталізм виплodiв такі

* [Батьківська влада (лат.)].

** [Витвір новітньої тиранії (нім.)].

*** [Тут: супутник].

соціальні появи, як пролетарську сім'ю, де жінка являється головним продуцентом і заробляє на удержання, а батько займається домашньою послугою, або де чоловік живе на удержанні жінки і т. ін. Говорити сьогодні про «родину», як про палладіум * соціального порядку, а не знати або не згадати про всі ті новочасні появи — не одиничні, а загальні — се значить повторяти оклепані фрази, а не дати жодної реальної вказівки про те, що окружає нас і з чим священник навіть у нас у Галичині і навіть у селах, особливо поблизу промислових центрів і більших міст, мусить стрічатися чимраз частіше й частіше. А таке відчуження церковних поучень від дійсних життєвих обставин родить у чимраз більших масах народу чимраз більшу байдужність до голошеного в церкві й поза церквою слова, бо воно далеке від життя, абстрактне і звичайно на практиці несповниме.

Але митроп. Андрій не обмежується на сих двох підвалинах і кладе ще третю, головну, загальну, а нею має бути *справедливість*. На його думку, «поняття якоїсь стислої справедливості поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди або кари мусить бути підставою кожної етики. Без тих понять цілий світ і життя мусить бути непонятною тайною». Справедливість — се «підстава закону божого. Віддати кожному, що йому належить ся, кожне його право пошанувати, се підстава всякого ладу, до котрого веде наука церкви». Все се було би дуже ясне й гарне, якби ми в кожному або хоч би в яким-будь одним випадку знали, що кому належить ся і яке його «кожне право». Може, не тайне се для митроп. Андрія, що кожне людське діло, кожне слово, кожна думка, се продукт безмірно скомплікованих впливів, вроджених здібностей і податків (іноді аномальностей і хвороб), виховання, пристрастей, оточення, економічного й соціального положення, свідомих і несвідомих чинників. Щоб осудити абсолютно справедливо те діло, ми мусили би знати і оцінити всі ті чинники, а се, очевидно, неможливо. Отже, ми прикладаємо до них певні традиційно усталені міри, усталені, знов-таки під впливом найрізніших чинників, — здібності та більшого або меншого розвою чуття, виховання, оточення, пануючих доктрин і поглядів і т. ін. *Се буде наша, людська*

* [Святиню, святу опору].

етична міра, наша справедливість. Може й се буде не тайна для митроп. Андрія, що та людська міра з часом міняється, що кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною. Коли, приміром, держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним, було інституцією, без якої вони не уявляли собі суспільності, проти якої не протестували, хоч і силкувалися зм'ягчити її тяжкість, то для нас сама інституція, саме поняття рабства видається чимось огидним і соромним, і капіталістична суспільність не пожалувала мільярдів коштів і соток тисяч людських жертв, аби знівечити ту інституцію.

«Кожне його право»... Ну, а візьмімо право дитини. Адже в патріархальній сім'ї вона не мала ніякого права, доки батько виразно не надав їй його, і се тоді нікому не видавалося безправ'ям. Або право жінки! Адже християнська церква і досі вважає її нерівноправною з чоловіком, недостойною, приміром, займати ніяке місце в церковному культі; для неї недоступна теологічна наука, недоступна казальниця. І на якій підставі? На підставі одного апостольського речення «*taceat mulier in ecclesia*»*, речення, що було впливом, може, індивідуального настрою або популярної опінії** даної хвилі, але зрештою не мотивоване ніяким «божим», ані людським законом. Або право недужого. Адже за Христових часів божевільних в'язали та заковували в ланцюги; Христос уздоровлював їх, але ми ніде не бачимо, щоб він протестував проти їх заковування. Се тоді була зовсім натуральна річ, а для нас тепер се видається варварством, ми прикладаємо до сього іншу мірку, вироблену — знов треба раз на все піднести — не католицькою церквою, але силами посторонніми, а подекуди навіть такими, які вона вважає ворожими собі.

Або право еретиків, недовірків, атеїстів. Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть бог, церква півтори тисячі літ уважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей, уважали їх винятими з-під усякого права, з одиноким хіба правом на ганебну смерть, «без розливу крові»,

* [Нехай жінка мовчить у церковних справах (лат.)].

** [Думки].

тобто на огняному кострі, причім одначе роблено маленький виємок хіба задля тих інтелігентних злочинців, що вміли читати і писати, виємок такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик. Се по-тодішньому було право і була справедливість, було зовсім консеквентно і не нарушувало нічийого сумління, а сьогодні навіть самі репрезентанти церковної політики і клерикалізму не люблять признаватися до того і, все повторюючи фрази про незрівнянно високу християнську етику, від якої вищого нічого не може придумати людський ум, преспокійно живуть собі в атмосфері новочасної, гуманістичної етики, якої розширенню і виробленню церква довгі століття ставила завзятий опір і яку ще й досі загальними формулами не перестає осуджувати та проклинати, старанно закриваючи те, що сама вона завдячує їй поглиблення власних доктрин, постання і витворення власних чоловіколюбних (наскрізь новочасних!) організацій і загалом усі свої новочасні тріумфи.

«Підставою кожної етики», по думці митроп. Андрія, мусить бути «поняття якоїсь безглядної і стислої справедливості поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди і кари». Мусить або не мусить. За часів Рамзеса II⁴ або й трохи пізніших єгипетських династій певно що було. На численних папірусах та кам'яних стінах маємо змальований суд Озіріса⁵ з небесними писарями і нотарями, з оборонцями і прокураторами, з вагою і мечем. Але від того часу минуло вже стільки літ, що пора було, здається, піти трохи далі. Коли не помиляємося, то Христос поклав зовсім інші підвалини під християнську етику, такі, як «люби бога всім серцем, а ближнього, як себе самого», як «не судіть, щоб вас не суджено», як «хто з вас без гріха, нехай перший кине на неї каменем». Про суд і кару в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо «не судіть». Не «безглядна справедливість», а всеобіймаюча любов (коли не помиляємося) повинна бути основою християнської етики. Правда, розвій християнської церкви пішов іншою дорогою, вона лишила на боці Христову основу і угрунтувала свою есхатологію⁶, а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає й досі видавати їх за найвищий вицвіт божеської мудрості. Вона не вагається переносити наші грубі, антро-

поморфічні форми в сферу найвищих понять і вірувань, сама не тямлячи, як суперечні ті форми з тим розумінням тих найвищих понять, до якого дійшла сучасна людськість. «Беззглядна і стисла справедливість!» Чи подумав митроп. Андрій, як основно противорічить сьому поняттю всяке поняття нагороди і кари! Адже «беззглядна і стисла», божеська справедливість при осуді кожного діла, слова, помислу людського мусить узгляднити всі ті мільйони свідомих і несвідомих чинників, із яких складається те діло, мусить до найглибших тайників зрозуміти його. А чей же не будуть невідомі митроп. Андрієві такі речення, як французьке «tout comprendre est tout pardonner» (все зрозуміти — значить все вибачити) або Шекспірове «нема в світі винуватих». Ось на які сліди наводить міркування про «беззглядну справедливість», а зовсім не на поняття «кари і нагороди». Сі поняття — се зовсім людські, земні, а не божеські, і оснований на них ніякої вищої етики вже давно не можна.

Ні, соціальне питання наших днів далеко більш скомпліковане і важке, ніж се здається митроп. Андрієві. Його діагноз того питання не сягає йому, можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застарілі на цілі століття, коли й не більше [...].

[1904]

[ВЖЕ Ж ТВОЯ СВЯТАЯ ВОЛЯ]

Человѣки и скоты спасеши, Господи!
(Псалом 35)

Вже ж твоя святая воля,
Коли хочеш — потурай,
Можеш навіть без розбору
Всіх людей пустити в рай.

Всі ми грішні, всіх життя нас
По калюжах провело,
А такого, щоб без плями,
Зроду-віку не було.

А всі ті гріхи, провини,
Що за них нас, скільки чуть,
Страшать пеклом моралісти
І вже в сім життю печуть,—

Щоб тебе се ображало,
Отче, се невчасний жарт!
Проти твого величчя
Се і плюнути не варт.

Та й скотину, якщо воля,
Всю бери на райський лан,—
Адже там твої любимці —
Шоробор і Лев'ятан ¹.

А котрі поміж святими
«Нищі духом», можуть стать
І кормити ту скотину
І з-під неї гній метать.

Навіть дикі, хижі звірі
Можуть там ввійти всі враз,—
Звісно, з тим, щоб всі святії
Мали вільний вафенпас *.

Лиш одно мені не може
Поміститися в голові:
Мали б і всі ті падлюки,
Ті без скону неживі,

Ті перевертні жорстокі,
«Переконані» кати,
Всі ті скоти в людським тілі
Теж до раю увійти?

[1906]

* [Право носити зброю].

Рече безумень вь сердцѣ своемъ яко нѣсть Богъ.

Говорить дурень в серці своїм:
«Єсть бог і єсть він богом моїм!
Його я в серці своїм чую,
В ньому я днюю, з ним ночую.
Він береже мене, мов мати:
Що я роблю, він мусить знати;
Що я роблю і що говорю;
Він в моїх радощах, і в горю,
Він в моїх думах, в моїх мріях
І в моїх жалошах, надіях.

На нього я поклав надію
І все, що дію, з ним я дію;
Що мовлю, в ньому коріниться,
Всіх моїх мислей він криниця;
І кожний відрух серця мого
Почався в нім і йде до нього.
Мене він любить, як дитину,
Пильнує, тішить без упину,
І всі діла мої нотує,
І шлях мій до мети простує.

Він світ создав, і сонце, й зорі,
Завісив землю у просторі,
Накрив її небес покровом —
Одним лише всевладним словом:
Своїм «Да будет» всемогучим,
Немов дощу потоком рвучим,
Він скрізь на морі і на суші
Сздав у зародочках душі,
Життя розсіяв незліченне —
А все для себе і для мене.

О, він ступнево йшов, вправлявся,
Шість день до цілі наближався,
Поки создав найвищу пробу —
Мене — він на свою подобу.
Він дав мені весь світ у владу;
З його любові я не відпаду,

А навіть як згрішу, раб грішний,
То він карать мене не спішний:
Хоч як грізнеє пересердя,
Ще більше в нього милосердя.

Щоб згладилась моя провина,
Він дав за мене свого сина;
І щоб мої могутні крила
Не зупиняла, не гнітила
Важка матерії інертність,
Він дав душі моїй безсмертність,
Дав запоруку непохибну
Що як умру, то не загину,
Що смерть моя — не скін фатальний,
А вхід до раю триумфальний.

Єсть бог, я чую се, я знаю,
Його у власнім серці маю,
Його у твориві я бачу,
В своїй його знаходжу вдачу:
Він в моїй совісті говорить
І мною нищить, мною творить,
Що я скажу, він «ні» не скаже,
І що я зв'яжу, й він те зв'яже.

Я часть його; де часть, там цілість,
Я твір його, і творця вмілість
Його творіння виявляє:
Його дух з мене промовляє,
Його мисль в моїм слові чути;
Я єсьм, тому й він мусить бути.
Я в нім живу і з ним я вічний,
Як син, як складник органічний,
Як тон із гармонійним строем...»

Говорить дурень в серці своїм.

[1906]

СТРАШНИЙ СУД

Ну, а що, як справді правда,
Що панотчик в церкві править,
Що мене по смерті ангел
Перед божий суд поставить?
І засяде бог на троні
В блисках бур і гуках грому.
І всі штири кінці світу
Враз поклоняться старому,—
Заревуть небесні труби,
Потрясуться всі основи,
І мертвѣ все стрепенеться,
Дожидаючи обнови,—
І що від нащадка світа
Мало дух живий у собі,
Підійметься, не пропаде
Ні атом життя у гробі...
І потягне все на суд той,
Мов безмежні, сиві хмари,
І ущерть сповниться міра
Плати добрим, злому кари...
І відкриються всі тайни
Найновіші й найдавніші,—
Перед явністю такою
Затремтять найправедніші...
І не тільки кожне діло,
Але навіть кожне слово,
Кожний помисл, кожна похоть
Оживуть тоді наново,
І дістануть рух і голос
І, мов військо незліченне,
Попливуть на суд — свідчити
Проти мене чи за мене?..

Що ж, на судову розправу
З апаратом так безмежним
Стану я, слабий і грішний,
Певно з трепетом належним.
І скажу: «На суд твій, боже,
Я стаю, земне створення,
І кладу перед тобою
Весь свій біль і все страждання,
Всіх ілюзій злудні блиски,

Всіх утіх марну́ приємність,
Всі надії, всі упадки
І всю гордість, всю нікчемність,
Розум весь, і всю сліпóту,
І всі ересі, й всю схизму,
І жало те невмируще
Критицизму й скептицизму.
Боронитися не буду,
Бо ти сам все ліпше знаєш,
Та яким мене создав ти,
То таким мене і маєш».

«Замовчи! — гукне з-за хмари
Голос божий дужче грому.—
Все, що є, чому є й пощо,
Видно скрізь мені самому.
Пафос твій смішний для мене,
Дотеп твій не мід, а оцет;
А сю приказку латинську
Знаєш: *Sus Minervam docet?* *
Чим ти був, яким був, пощо,
Всі твої утіхи й болі,
Всі твої гріхи й дурниці,
Все було з моєї волі,
Все добро і зло, що в світі
Сіяв ти і досі сієш,—
Все те був мій план, якого
Ти ні в зуб не розумієш.
А що ти сповнів задачу,
Що була тобі надана,
То прийми тепер заплату:
Входь у радість свого пана».

Тут панотчики й владики:
Що клячатимуть довкола,
Позриваються на ноги
І насуплять грізно чола.
І враз крикнуть: «Боже, отче!
Чи ж подоба, чи ж потреба,
Щоб сей грішник, сей ерétик,
Атеїст ішов до неба?
Де ми сіяли пшеницю,
Сипав він кукіль невіри;

* [Свиня вчить Мінерву (лат.)?].

Де щепили ми локору,
Там він гордощі без міри;
Де ми груди надривали,
Щоб добути скрухи лепту,
Його сміх, його наруги
Виводили нас з концепту.
Він ніколи не піддався
Ні намові, ні погрозі;
Він був вовк у твоїм стаді,
Був головня в твоїм стозі.
Він троїв дитячі душі
Явно, славно і нагально!
Брать його до неба, боже,
Се, їй-богу, нелояльно.
Ми ж твою сповняли волю,
Що стоїть в письмі святому,
Ми з твого заповіту
Не вронили ні атому,—
А сей жевжик тут нас буде
Ще стягати із котурнів!..
Ні, його зрівнявши з нами,
Ти нас маєш всіх за дурнів.
Ми на се не згідні, ми, що
Скрізь стежки твої простуєм!
Твоїм іменем ми проти
Твого суду протестуєм!»

Пан біг довготерпеливий
Вислухав всю ту тираду,
І всіхнеться добродушно,
І таку їм дасть пораду:
«Цитуйте, діти! Тут не сеймик,
Щоб ревли ви і кричали!
Ви ж у небі, де немає
Ані болю, ні печали.
Опозицій та обструкцій
Тут робить вам непрактично;
В своїм небі я ряджуся,
Вибачайте, деспотично.
Тут я поїзду кондуктор.
В якій хочу кого класі
Посаджу, а пасажирам
Іншим всім до того засі.
В моїм небі місця много,

Всяких треба тут професій,
І багато пасажирів
Їде в мойому експресі.
Для овечок препокірних,
Для коров молокодайних,
Для пташок усіх співучих
І для всіх заслуг звичайних,
Для волів, що весь вік пріли,
Скиби краючи й загони,
І для всякої худоби
Єсть окремі тут вагони.
Там їм плата по заслuzі,
Море радощів готових,—
Але мусить же й зо мною
Їхать хтось у особових.
Вас я, дітоньки, шаную,
Та одна моя вам рада,
Щоб держались ви, як добрі
Пастирі свого стада.
А компанію для мене
Вибирать вам буде трудно;
А мені в компанї з вами —
Вибачайте — було б нудно.
Чи я вас за дурнів маю,
Се лишть мені на волю,
Та себе за дурня мати
Вам, їй-богу, не позволю!»
Тут я попрошу о слово
І скажу: «Мій боже правий!
Присуд твій мені не ясний,
Та занадто він ласкавий.
Хоч то, певно, не моя річ
Поправляти присуд божий,
Та боюся, до твого
Я експресу не пригожий,
Компаніста я немудрий
Для небесного салону,
І готов так, як у земних,
Часто випадати з тону.
А по-друге, ти ж подумай:
Для якої то паради
Серед твоїх найвірніших
Слуг почнуться свари й звади?
Я ж добродіїв сих знаю:

Не дадуть вони спокою,
Шепти, чорнення, доноси
В небі попливуть рікою;
Будеш мати тут протести,
І соборчики, й обиду,—
Вигризуть мене із неба
І тобі нароблять стиду.
А нарешті — вибач, боже,—
Не кортить мене до раю;
Твоїх розкошів небесних
Я, їй-богу, не бажаю.
Не кортить мене ні вічний
Серафимський спів похвальний,—
На такі високі співи
Я зовсім не музикальний;
Не кортять мене небесні
Псальми, гімни й акафісти,—
В їх бомбаст * ану ж я схочу
Підпустити зойки й свисти?
Та й твої співці й поети
Не зовсім мені до речі,
Починаючи Давидом,
А кінчаючи Львом Печчі.
Та й компанія — твої ті
Херувими, серафими,
Шестокрилії почвари —
Що мені балакать з ними?
Та й апостоли, і учні,
Корифеї всі небесні,
Як поглянуть ближче, боже,—
Страх вони не інтересні.
Сам Петро, чого він вартий,
Що Христа в біді відрікся!
І весь збір їх, що в годину
Скрути в страху геть розтікся!
Або ті твої аскети
Сухоробрі та неміті,
Ті фанатики, до людських
Благ ненавистю підшиті,
Ті отці, апологети,
Догматисти, каноністи,
Інквізитори, що вміли

* [Штучна пишномовність].

«Igne, ferro» * в душу лізи.
Або й ті, що з твоїм словом
На устах всі землі й море
Заповняли й скрізь ширили
Темноту, гризню і горе,
Покривали здирства можних,
Але вбогих дерли й тисли
І хрестом твоїм вбивали
Вольне слово й вольні мисли!
Адже, будши консеквентним,
Ти їх мусиш пригорнути,—
Тож подумай, як мені тут
В товаристві з ними бути?
Та се ще не все; можливо,
Що тут різні порядки,
І на всяку бранжу **, боже,
Єсть окремі сепаратки ***
Але жити в твоїм небі,
І втішатися, й співати,—
Господи, то скільки ж треба б
Напихати в вуха вати,
Щоб не чути криків, стогнань
І проклять, докорів лютих
Тих нещасних, там у пекло
Звержених у тьму й закутих!
Щоб не чути відгомону
Всіх тих мук і озвіріння,
Щоб були мов контрапунктом
Всього твого творіння.
Ні, почуються й крізь вату,
Крізь найгрубший мур зі стали,
І нема таких віддалень,
Щоб лунати перестали!
І нема таких розкошів,
І екстаз, і раювання,
Щоб мені не затроїли
Їх пекельнії стогнання.
Дай мені в найвищій раю
Ще на вищий рай надію,
Та при думці про ті звуки
Я, їй-богу, одурію.

* [Вогнем і мечем (лат.)].

** [Групівщина, зборище].

*** [Окремі кімнати].

Ні, пусти мене, мій боже,
З сього світлого окрúга
Там, де тягне грішна вдача
Й життєвá мене заслуга.
Там, де боротьба невпинна
Без побíди і без слави,
Де покута віковíчна,
Та без пíльги й без поправи.
Правда, в той огонь пекельний,
Що пече без тіла душі,
В ту смолу і кров, де грішні
Клекотять, немов галуші,
У ті дебрí сíрковії,
В черв'яки ті невмирущі,
В ті гадюки, скорпіони
Та почвари всякі злющі
Я не вірю, і в чортяків
Тих рогатих та хвостатих,
Що без всякої причини
Мучать бiдолах проклятих;
Та я знаю інше пекло,
Куштував його немало
За життя,— ще й досі смаку
Трохи з нього позiстало.
Знаю, як смакує скрута
В безвiдрадній самотині;
Хлiб, що ворог із презирством
З ласки кине сиротині;
Безнадiйність, що розбити
Рада б те життя мiзерне;
Жаль учинку, що раз стався
І вже в небуття не верне;
Як довкола тебе зрада
Стане муром непрохiдним
І як сам собі здаєшся
Пiдлим, низьким і негiдним.
Все те степенуй, о боже,
По твоїй всесильній волi
І пусти мене у вир той
До товаришiв недолi.
Там знайду я товариство
Бiльш до смаку й до вподоби,
І на сльози і на қпини,
І до смiху і до злоби.

Там знайду завзяте плем'я,
Люд свобідний і гулящий,
Повний сили й волі, вицвіт
Роду людського найкращий:
Всіх музик і всіх поетів,
Що вино й любов співали,
Всіх філософів, що пута
Догматизму розбивали,
Всіх ерétiqueв, усяких
Перелому піонерів,
Бунтарів і гайдамаків,
Всяких революціонерів,
Всіх, що власне чоловіцтво
Окупляли слізьми й кров'ю,
І всіх тих, кого любив я
В житні грішною любов'ю».

«Дурню! — крикне голос божий.—
Що ти слів тут набалакав,
Але правди зрозуміння
Стільки в них, як кіт наплакав!
Пекла просиш ти у мене,
Як би я був пекла ктитор *;
Просиш мук і болів, як би
Я був кат і інквізитор.
Випрошаєшся від раю,
Мов від царського салону,
І боїшся серед ясних
Пань там випадати з тону.
Ще й не бачивши, ти моїх
Вибранців на глум здіймаєш!..
Слухай, хлопче! Я питаю:
За кого ти мене маєш?
Я гадав, що ти піднявся
Духом понад ту худобу,
Що собі і бога й чорта
Творить на свою подобу;
Що крізь часове й тілесне
Ти проник в духове й вічне
І відкинув шкарлупиння
Грубо-антропоморфічне.
Чей же на землі педаром

* [Господар, староста].

Я острив тебе, як бритву,
Посилав тебе у мир свій,
І гоняв тебе у битву,
І водив тебе, як треба,
На вершини й на низини,
Щоб ти був одним з моєї
Доборової дружини.
Не плети ж тепер дурниці,
А збери в одно огнище
Всі думки і всі бажання,
На їх крилах якнайвище
Підіймись, напруж всі сили,
Безмір обіймай душею
І в найвищій тій екстазі
Злийся з сутністю моєю!»

Сі слова впадуть на мене,
Наче дощ густий, огнистий,
Спалять сумніви й тривогу,
І я встану ясний, чистий.
І почую в собі силу
І безмірну духа владу,
І перед найвищим Духом
В пориві любові впаду.
Всі думки і всі бажання
Я зберу в одно вогнище
І на крилах їх я стану
Підійматися вище, вище...
І уже весь безмір стане
Перед моїми очима,
Наче карта розікрита,
Наче світло, що не блима,
Тільки рівно, чисто ллється,—
Щезнуть загадки і межі,
І поллється щастя в душу,
Як безмірний блиск пожежі,
Я ростиму й сам в безмежність,
Все проникну, все прогляну,
Все скоштую — вище — глибше —
І розвіюся в нірвану.

Два панотчики гарненько
Попразникували
Та й удвох собі при чарці
Ніччю розмовляли.

Розмовляли сее, тее,
Чого серце повне,
А як світське перебрали,
Нумо про духовне.

«От письмо святее пише
І не знають люде,
Як то праведним по смерті
Там у небі буде.

Ані око не видало,
Не чувало вухо» —
Се, сказать тобі по правді,
Троха темно й сухо.

Я собі міркую, грішний,—
Прости гріха, боже,—
Те, за що тут всякий б'ється
Й осягнуть не може,

Те братерство, однодушність,
У якій всі люде
Зіллються в найвищу спільність —
Ось що в небі буде».

Другий мовив: «Ей, зійшли ви
На слизьку дорогу!
Се ж соціалізм вам сниться,
Бридкий пану богу.

Ні, мабуть, не буде в небі
Комунізм і спільність,
Адже ж дар для нас найвищий —
Повна лична вільність.

Кожний жий собі, як хочеш,
І роби, що знаєш,

Кожний пан своєї волі,
Волю й силу маєш».

«Ну, панотче! — мовив перший,—
Се цікаві вісти,
Що ви навіть пана бога
Вперли в анархісти.

Там-то був би рай, якби так
Людям волю дати!
Мусив би сам бог із нього
Перший утікати».

Довго, довго сперечались,
Вже й північ пробила:
Той за спільність, сей за рівність,
А зійтись не сила.

Мовив перший: «Що балакать!
На одно згодімся!
В сю опівнічну пору
Свято покленімся:

Хто з нас перший світ покине,
В раю водвориться,
Має другому за три дні
У сні об'явиться.

І сказати, як там в небі
І які порядки».
Погодились, поклялися,
Потюпали спатки.

Чи там рік минув, чи піврік,
Перший умирає
І другого через три дні
У сні навіщає.

«Здоров, брате!» — «Здоров, отче!» —
«Ну, я присвятився». —
«Слава богу! І по небі
Добре роздивився?»

«Роздивився». — «Ну, і як там?
Говори, мій друже!

Тайну божую збагнути
Я цікавий дуже!»

Мовить дух: «Її збагнути
Певно, річ висока,
Та на се не твого треба
І уха, і ока.

А про те, що ми колись-то
Суперечку гнули,
То обá ми, любий друже,
Пальцем в небо ткнули.

Там порядки — не по твоїй
Ні по моїй мові,
А зовсім, зовсім інакші»,—
Та й щез на тім слові.

[1906]

ЧЕСТЬ ТВОРЦЕВІ ТВАРИ

Коли у прасвітовій темній хмарі
Крутилося все в безумному бéзладі,
І всі живла, немов шаленії вихри,
Клубились, билися в безцільній, дикій зваді,
І рвалися в безмір, і гривами трясли
Огненними, лиш спустошінню раді,—
Тоді ще не було його.

Коли в тій бурі звіялись атомів міриади,
І покотилися в безмірі ясні кулі,
І потяглися хвостами зір плеяди,
І молочні дороги в тих світів намулі,
І усталілася вага важенна
На етері тонкім, і рух безмежний
Став правильний, до цілості належний,
І цілість стала ясна і блаженна,—
Ще не було його.

Коли земля в горючій мряці кисла,
І укладалися всі сили в повну зв'язь,
І тьма предвічна всю ту масу тисла,
І клетотів огонь, і в парі грузь пеклась,
І колихалося кипуче море глини,
І піврідкі ще маси гір,
Немов гігантські хвилі, то в безмір
Здіймалися, то бовтались в долини —
Ще не було його.

Коли земля устоялась і море
Заперлося в могутні береги,
Ще лиш Вулкан предвічний в неї боре
Нутро й здвигає гори, як стоги,
І лавою руйнує все, що мляве
Наслоїлось у водах, намулах,
І потряса тверді землі підстави,
І валить те, що сам угору тяг,—
Ще не було його.

Коли відвічні мгли густі протали
І сонячна вказалася блакить,
Понурі хмари сонцем рожевіти стали,
І море тихло, й шум лягав спочить,
І в намулах огрітих щось новее,
Щось млявее, м'яке, вогке, слизькее
Ворúшиться, заклъовуваться стало,
І все росло, і більшало, й зростало —
Ще не було його.

Розділ II

НІ ПОПІВСЬКІЙ ТОРТУРИ...

Всі і всякі гноблячі класи потребують для охорони свого панування двох соціальних функцій: функції ката і функції попа. Кат має придушувати протест і обурення пригноблених. Піп має утішати пригноблених, малювати їм перспективи (це особливо зручно робити без запоруки за «здійсненність» таких перспектив...) пом'якшення бідувань...

В. І. Ленін*.

ПАТРІОТИЗМ

Панотчик наш, го-го! Дай боже їм прожити!
За рускістю стоять так твердо, як скала.
З ляхом вони — та де, й не стануть говорити.
Лиш Русь у них одна, велична та ціла.

Я при вибóрах їх раз бачив. Серце в груди
Росло, коли я чув, як мовою твердою
Виборців гріли на ті виборóві трúди,
А люд довкола них стояв, мов під скалою.

І бачив погím я, всім серцем сокрушений,
Як лю́тились вони і лаяли весь світ,
Що чернь та темная, гидкий той люд мерзенний
Не слухав ради їх, відкинув їх совіт.

«О, ганьба русина́м! — кричали патетично
Панотчик, за столом сидя́чи при вині,—
Послом у нас ляшок, «избранный вже вторично,
Хоча посольство те належиться мені».

Та де там! Тих волів хоч довбнею між вуха —
Дарма! Послухає, притакне, ще й кивне,
А зробить так? Ні руш! Жидів, панів послуха!
Мов цап, за іншими в чужий город майне.

І що я їм не раз наклепчу, наговорю
І в карк не одному котюзі натовчу:

* Ленін В. І. Твори, т. 21, с. 197.

«Ти русин! Лях твій враг! Ти голосуй за мною!»
Куди там! Дурнів тих ніколи не навчу».

І довго так іще панотчик глаголали.
Зворушила мене їх мова аж до сліз.
Та як додому ми із міста повертали,
Я з хлопом здибався, що в плахті хопту * ніс.

Зайшов у бесіду я з ним. Він таки з того
Самого був села, що й наш той панотець.
«Як там у вас?» — «А як? Все добре, слава богу.
Панотчик наш — го-го! Вони всім нам отець».

У них і пасіка, і сад, будинки ладні.
Що господи! Вони господар! А яка
Худібка! В домі їх хати які порядні!
Наслухався не раз я дива від дяка».

«А що? Хіба самі в покоях не бували?»
«Бог з вами! Як же се? Хто вигадав? Таким
Замурзаним, брудним, як ми! То ми б ся мали,
Якби котрий посмів ввійти! Он раз Яким,

Братанич мій зайшов... Не дай же, Христе боже,
Якої лайки він від панотця набрав!
А Мирона колись як випхнули, то, може,
По сходах разів п'ять униз він карбуляв.

О ні, панотчик наш порядок люблять дуже,
Ну, знаєте, що ми? Простацтво. Де нам знать
Звичаї добрії? Звичайно, нам байдуже.
Вони ж то день у день дурних розуму вчать.

Не раз то й прикро нам. Звичайно, в чоловіка,
Хоч і який неук, а честь своя то є.
Та що робить? Не раз то й гірша ще побліка,
Як прийде дати що, а тут ось не стає».

«Що дати?» — запитав я, так собі цікавий,
«А так, от трафиться: народиться, умре...
У панотця — то вже порядок на ті справи,
Як зажадають, то хоть круто, дати тре.

* [Бур'ян, зілля].

Та й ще останніми роками от настала
Нова біда... Якись книжки. Христос там зна,
Пощо і від чого. Громада вже складала
Щось десять раз на них. І най би хоч одна

Здалася до чого! А я вже й допитався
Дяка, що в тих книжках написано? Сказав:
«Казета. Там стоїть, який де в світі стався
Припадок, всячина». Одну, мабуть, назвав

«Наука»¹, другу знов, здається, «Руська рада»²,
Але пощо й нащо складалася на них
З посліднього не раз у нас уся громада,
Бог знає! В нас ніхто не знає, що там в них».

Багато говорив той селянин. «Та що то,—
Подумав я,— от хлоп, плете, аби плелось!
І на найліпшого чернь кидає болото.
І слухати брехні такої не ялось».

І справді він брехав. П'ять неділь нині тому,
Я був у панотця. Гей, гай, таких людей
Не много начислиш у нас, відданих своєму
Краєві, щирих та сердечних, як оцей!

Який смачний обід! І як чудово грає
На фортеп'яні їмость! Найстарша дочка
Французькі повісті як ніч, так день читає...
Жаль тільки, що в селі біднота там така.

Говорять, уперед не так там зле бувало.
Ну, та тепер і скрізь настав недобрий час.
Йому б на кращу де параф'ю випадало,
Щоби не бідував заслужений у нас.

Обід, говорю, був предобрий. Лиш припадок:
Десь служниця таріль розбила. Ну, за се
Взяла поза вуха три рази. То порядок!
На другий раз нехай обережніш несе!

Надвечір там якийсь хлопчисько приволікся.
«Я бідний сирота,— говорить,— вже три дні
Не їв... Шукаю служби де... Змилосердїться,
Наймїть та накрмїть, бо вже я геть зомлів».

Панотчик у лице йому зирнув спокійно,
«А русин ти?» — «Ая!» — «Ну, йди ж у божу путь!
Он, може, орендар прийме... Та стій-но, стій-но!
Затям се: русином твердим весь вік свій будь!»

[1876]

ЛИСТ ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

Львів [перед 16 березня] 1877.

[...] Будьте ласкаві й до дальших н[о]мерів «Друга» надсилати бодай коротенькі замітки! Воно все якось веселіше печатається і з більшим інтересом читається номер, як там і Вашого дещо. А крику наших кафтоликів ми перестаєм боятися. Ось і мій «Борислав»¹ наробив клопоту нашій архідієцезіальній * газеті «Р[у-ському] Сіонові». Перший н[о]ме[r] «Друга»² вислав «Сіон» на оказ, за те обрушилися деякі попи і давай вередитися, що «Сіон» деморалізацію ширить mezi жєнщинами, висилаючи такі речі. Ось, чую, св. Юр³ улякся,— сам митрополит Сембратович велів собі принести «Друга» — і — нечуване діло — прочитав тоту мирську сатанинську газету, щоби побачити, що се за звір. Ну,— і високий синедріон ** рішив, що нічо там нема такого нечоловічеського, бо автор не пише се, щоби заохотити до подібного життя, а тільки щоби відстрашити. Но помимо того — додали отці — воно не пригоджується до «плавного» читання красавицям [...].

НАВЕРНЕНИИ ГРІШНИК

[...] Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті вітцівській. Лежить бідний парубок — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, сине-сине, мов боз, свідчить про страшну муку, яку терпів, умираючи.

* [Єпархіальній, митрополічій].

** [Рада старійшин в Іудейській державі. Тут іронічно: зборище].

А де ж ненька-старушка? Чому не заводить, не голосить по покійнику, сльозоньками обмиваючи поморщене добродушне лице? Чи вона ж його менше других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше других любила вона свого Михайлика,— і жаль її лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька у коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Посліднє нещастя доконало її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, якого його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш тоті слова: «От ту щастя! Ще ся прийде два погреби враз ісправляти!»

Відтерли Василиху і занесли до комори. Лежить нещаслива мати, як кусник дерева, худа, нужденна, безсильна. Пожовкле і поморщене лице без усякого виразу, очі мутні й запалі, мов догоряючий каганець, сині уста легко шевеляться... «Михайлику мій!» — шепче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більше нічого.

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незатурбований. Ніщо йому тяжка грижа батька, котру той, мов змію, у серці криє; ніщо йому неміч і розпука матері, ніщо сумні шепти і молитви людей, що товпляться у сінях, головами похитують, і руками помахують, і словами стиха перекидаються: «Ну хто би ся сподівав! Добре то той казав: grim щастя об хату,— та й хата розпадеся! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!»

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слава Ісусу, панотчику!

— Слава навіки! А що там, Василю? Чув-єм, що-сь нафту добув.

— Та так, егомостуню! Але нещастя,— сина ми задушило.

— Ага! Так, так! Ну й видиш, який ти неосторожний. Чому ж ти млинка де не роздобув та свіжого воздуха не намлинкував до ями? Видиш?

— А виджу, панотче, виджу на своє лихо.

— Ну і що ж у тебе чувати?

— Та нічого, егомостуню. Я прийшов, щоби-сте грішне тіло землиці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок,— послужна була дитина, знаю, знаю! Ну, Василю,— але ти тепер богач...

— Та який, егомось?

— А, який? От кип'ячка добулася,— видиш, господь благословив.

— Ой, егомось, не говоріть: благословив! Волів би м'я був так ніколи не благословити! Що ми з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церков божу чимось запомочи. Тоті гроші однако тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, панотчику.

— А видиш, небоже! А мені за погріб п'ятдесят золотих. Ну, га, що? У тебе то тепер ніщо!

— Ей, егомось, то забагато! Бійтеся бога, у мене тепер така гризота, де мені ся ще з жидами торгувати?

— То байки, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледви-ледви. Хто знає, ци ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, панотчику, нема!

— Га, то згодімся за оба погребі разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек за пек, егомось! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, уражений до глибини серця такою бесідою.— Аби я для живого християнина наперед погріб торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, і він схилювся і підняв капелюх, лежачий на підлозі.

— Ну, ну, я так жартував,— сказав усміхаючись панотець.— Нема в тім нічо так злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Видиш, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Зуваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так, ги в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтесь здорові! — ледве промовив Василь виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм,— ая! [...].

[1877]

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось балюються панотчикові гості!— говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя.— Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! — зітхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної, бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала-догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груди з трудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрожало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Гості у попа! — відповів понуро Максим.

— А! — зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече,— ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надармо.

А тим часом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таця із склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується

спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви,— тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе, як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, срібlistий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помімо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна — безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання, ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганой декорації війна можлива. О, так, тут війна тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти у неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжно-білі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожне тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут — вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта — вітцевих книжечок щадничих, інша — власної краси, ще інша — ліпшого від інших образования! Усе тут напоказ, усе прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідних світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й більша їх часть сиділа серед молодіжі, маскуючи або підкріплюючи атаки та «маневри» своїх «малих», і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено назад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували

чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний, і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Словъ» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народном домъ»¹, чи на «одновленіє церкви св. Юра», чи загалом на інші «благороднии» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину,— а гостей спрощував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого,— знав, що конечно прийдеться щось «пожертвувати», і відкладав осібно гульдена як на податок. Як кожний широрутенський патріот, відказував («уїдав»,— говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народу» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що, дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей «Слова» і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кожний сягнув до кишені, або добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стільки ширих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів...

— Браво, браво! — закричали грубими голосами деякі старші панотчики, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значіння, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте,— говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві,— як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості (замітити треба факт, що всі наші патріоти в своїх промовах і письмах найчастіше уживають абстрактів: народність, руськість і т. д. замість конкретів. Що за високий, правдиво благородний полет

мислі, котрий гірш усього боїться ткнути тої низької, обдертої дійсності!) і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!

— Е, молодики, недоварені студенти! — закричали деякі з панотчиків.

— Кожному по конві холодної води на голову! — гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі бідні і тоту перебуде! — додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так,— підхопив о. Ілія,— то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчизни, треба старатися, що мож і як мож, допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що побоюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

— Так, так! — загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлівся о. Ілія з таким вступом.

— Таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета «Слово» та його світлий редактор. Отже, я вношу, аби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного рицаря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужита. Я перший жертвую на ту ціль 10 золотих, а хто схоче і своїм датком причинитися, най впише своє ім'я на сей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули панотчики і поперли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіті мальованої таци. На папері на самім версі було написано великими буквами: «Въ пользу редакції «Слова» жертвы, собраны отцом Илією в Д... О. Ілія — 10 зл.» Під о. Ілією підписувалися інші, а на тачу почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, аби покапала з нього гаряча людська кров, аби роздалися з нього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчикові. А завтра ті кроваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки «благород-

них» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, каварнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченню контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг,— одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвиливого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листу до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородный» написав «Брагородный», а замість «Редакторъ» — «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до егомостя.

— Хто там? — крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що «мара якась темлює * тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!»

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до світлиці бліда, вимарніла постать Максима.

— Слава Сусу Христу! — сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — запитав панотець.

— А, прошу егомостя,— жінка вмерла.

— Так? Ну, і що ж?

— Та я прийшов — що егомось схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже, — відповів о. Ілія, встаючи, — та-бо вона несповідана вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу егомостя, відвелося. Я сам... І тут піди і там, і сего доглянь і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

* [Кидає].

— Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

— А мені що до того? — відрубав о. Ілія.— Про мене, зич, відки хочеш,— мое мусить бути!

Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забagnetься. Нема певного тарифу, який усталював би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені), а як і є, то селянинові незвісний. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема і краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народа, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізованя та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожну іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому ширу, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія люгився і кричав, що хлоп — то худоба, котра передусім потребує доброго бука, що кожне його слово — брехня і неправда і що хіба на огні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По

відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має.

І, облегливши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним, світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покою чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп'ян з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горю,— хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

[1878]

МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратною, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лица, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лица, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав «рутенською безмисністю». Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломістечкових фантазій та маломістечкової чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях,— одним словом, були ми оба приятелями, наскількисе слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси «Народного дому» у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася поперед усього якась жіноча м'якість та лагідність. Вражіння тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. і., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленню Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття,

вилити в певну форму його темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різnorodних впливів на душу та тіло мого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я дождав стрічі з Михасем.

Було се якое у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до «Народного дому». Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи, повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претенсією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як же тобі тут ведеться? Як жиєш? — запитав я.

— Добре, добре! От як то в нас у бурсі, — відповів Михась, киваючи головою. — Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

— А певно, — підхопив я. — Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якое гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якое дивно.

— Ну, аби так дуже весело, сього не скажу, але все — от собі! А втім, ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому би ні, — відповів Михась якое нерадо. — Професори ввійдуть... Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам'ять слово в слово, та

й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

— Та чому ж у вас так мало їсти дають? — запитав я, здивований і немило вражений тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лица його товаришів і ще більше почув здивовання, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицах ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують? — скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи.— Та годувати годують, але лише стільки, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів,— то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов «голод», «голодний», «годують»! Боже, і що ж нарешті се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчаровання.— Та ні-бо? Спробую ще з іншої бочки,— подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

— А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори... Що се таке? Скажи мені на розум!

— Борби?— відповів зачудований Михась.— А то які? Е,— додав, хвилину подумавши,— се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них або не про них,— відповів я,— бо не знаю нічого докладно.

— Та що тут говорити,— якимсь нерадо відповів Михась.— Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всего чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до Управляючого совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири вітри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою.— За що ж вигнали?

— За українофільство,— відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара — вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство,— скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого.— А що ж се таке — українофільство?

— То ти сего не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищості.— Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, небоже, се така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-хлопськи, але м'ягенько, і се називають «наським українським язиком».

— Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже ж мусить бути щось зле,— відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням,— коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца була. Вся бурса на кожнім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканнячко!» А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскали було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і познаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сього оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзирателі, які провідники тої молодезі, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тимчасом ми ввійшли вже до будинку «Народного дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов з величезного вулія; се будучі «підпори Русі» тарабанили латинські кон'югації *, толкування з Лівія ¹, або подиктовані

* [Відмінювання дієслів].

паном професором пояснення до «Hermann und Dorothea»². Та, неважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицах, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім не потрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польськiм перекладі.

Заговорившись, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти? — звернулися вони до Михася.— Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та се якийсь безбожник! — гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвініст!

— Нігіліст!

— Anathema sit! * — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почувися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якомсь машинально та несвідомо. І кілька

* [Хай буде проклятий! (лат.)].

малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а подивившись на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний випадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавп'ячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Что ж такое? — поважно та енергічно промовив господин надзиратель. — Ліновствуете собі?

Грובהва мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свого молодого стада. — Не ліновствуйте! — Нині ради празника на обід будет колбаса.

І сказавши се, вернув назад до свого sanctissimum*.

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали врадувані бурсаки. — Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьми-класників аж до малих колодачків, що по кутах тарабанили: «*alauda, alaudae, alauda*»**. І, не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мого товариства. Магічне слово «колбаса» dokonало в одній хвилі величезного перевороту в настрою тих многонадійних юнаків.

Лишившись сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в цих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!» — ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та «колбаса» до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої, бурсацької Русі».

* [Святилище (лат.)].

** [Орел, орла, орел (лат.)].

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештовання за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бур-саків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св. теології».

[1878]

ЗВІСТКИ З ГАЛИЦІЇ.

СИМПТОМИ РОЗКЛАДУ В ГАЛИЦЬКІЙ СУСПІЛЬНОСТІ

II

[...] Жив-був у Львові, в уніатській духовній семінарії, підпрефект о. Лука Піпан. Чоловічок літ 60. Зросту низького, образования старосвітського, а ума-разума дуже скудного. Його уряд був будити рано питомців, наганяти до каплиці і на університетські виклади, вважати, щоб вечером не було криків і загалом щоб строго виповнявся регулямін семінарський. З книжок він знав тільки богословські, та й то більше з опрази, ніж зо змісту, а світські всі, окрім букваря, вважав заказаними, богопротивними і пригідними для всесоужження, і як тільки захопив де в якого питомця світську книжку, сейчас, дрижачи на всім тілі, ніс її до префекта, а властителеві кілька день не давав спокою, упоминаючи його до моральності, віри і побожності. Одним словом, був то в повнім значінню то, що називається «раб божий»,— світа поза семінарськими мурами не знав ніякого і весь свій вік, бачиться, і не підозрівав, що існує якийсь поступ, якісь нові ідеї та науки, хіба, може, часом почув де случайно назву «Дарвін», але, вважаючи се ім'я синонімом «люципера», хрестився і говорив молитви, щоб відогнати «бісовське навожденіє».

Много літ господарив Луць Піпан у львівській духовній семінарії, много молодих «борителів і патріотів»

вийшло з-під його вітцівських крил на благо Русі, а всяким новим ідеям на поругання. І був би господарював він і досі, якби не була склалася лиха пригода з семінарією, котра швидко втягла його в могилу. В іюні 1877 р. арештувала поліція одного питомця за — соціалізм. Мов перун з ясного неба, так тота вість поразила всю семінарію і весь клір галицький. Львівський митрополит Сембратович, папіст і полуїдіот, дізнавшись о тім, трохи не зомлів. Але на тім не стало. Самі питомці почали писати доноси в поліцію на своїх товаришів і тим накликали в семінарію звиш 20 ревізій поліцейських. Хоть тоті ревізії і не викрили нічого, то митрополит рішився і собі зробити в цілій семінарії генеральну ревізію, насварити належно на питомців, проконфіскувати все, що тільки могло нагадувати які-небудь «превратніі ідеї» (позабирано, напр., фотографії Шевченка і т. д.) і загрозити кожному виключенням, про кого піде бодай найменша вістка недобра. Ся ціла кутерма нагрянула на семінарію тяжкою хмарою, і ніхто не знав, відки і як. Всі ходили мов прибиті, а вже найдужче терпів о. Лука Піпан. Він цілими днями блідий, похилений і дрижачий ходив по семінарських коридорах, оглядаючись довкола, заглядав до нумерів, а кого з питомців стрітив на коридорі, то сейчас задержував його і питав:

— О, а ви оце чого ходите? Ци і ви соціаліст?

— Ні, прошу отця підпрефекта.

— Ага, ні, а хто з тут соціаліст, скажіть?

— Я не знаю.

— Ага, не знаєте? А відки ту взялися соціалісти — скажіть правду.

— Як я можу знати, прошу отця підпрефекта.

Але отець підпрефект не вірив такій бесіді. Він тривожно глядів кожному в лице і чи добачив там скритий усміх, чи іронію, чи тривогу, чи й безличну апатію, все гадав, що ось то знак соціалізму, — се вовк посеред стада овець. Таким способом чесний підпрефект швидко побачився окруженим самими соціалістами, революціонерами, трохи що не людодідами. «Відки їх ту тільки набралось, господи, відки їх ту тільки набралось?» — бормотів він сам до себе на кожному кроці і того питання мов клин вбивалось йому чим глибше в голову. Два тижні він дармо мучився, шукаючи відповіді, вкінці тривога і мука психічна обалили його на ліжку,

вкинули в гарячку... Які привиди під час недуги снувалися по його слабій голові — не знати, досить того, що він часто кричав і кидався, не пускав питомців до себе, а в хвилях полегші шептав молитви. Коли прийшов до нього префект, він прошептав йому тривожно до вуха:

— Видите, отче, мені здається, що то ми самі тому винні.

— Ми самі? — спитав зачудований префект.— А то чому так гадаєте?

— Видите,— шептав далі недужий,— ніхто не знав, що щось може бути, тре було давати яку раду.

Префект стиснув плечима, вважаючи це звичайною гарячковою фантазією, а Лука Піпач незадовго взяв і вмер. Покійний Лука Піпач, котрий ціле життя не бачив нічого поза семінарськими мурами, в передсмертній гарячці послідній раз побачив ясно причину не то соціалізму в Галіції (котрого в семінарії не знайдено), а всього того підземного руху, котрий від кількох літ підточує і валить всі нещасливі галицькі організми. Ще від часів панщини і реакції 50-их років виробилося серед усеї галицької інтелігенції значне відчуження від народу, від його життя і інтересів. Власна кар'єра гнала її від усяких недозволених студій по етнографії та статистиці, студій, котрі одні могли вказати інтелігенції належне поле діланья. І не тільки міщани хорували на ту слабість незнання народу,— ні, навіть попи і поміщики, що жили між людом,— і ті не знали його і не знають досі. Вони дивляться на нього просто тільки як на робучу силу і доходну статтю, та нарікають, що робуча сила замало працює, що та стаття несе замалий дохід! А о тім, що, може, та сила потребує дечого до свого розвою, щоб працювати більше і корисніше, що, може, і вона хоче доступу до світла науки і добутків культури,— ті панове ніколи не подумали. Правда, коли по всій Австрії пронісся крик про людові школи,— позакладано їх багато (розуміється, на людові-таки гроші) і по наших селах, але ціль тих шкіл була навчити дитину співати в церкві і читати апостола. Дальше того програма не йшла, і, розуміється, що й наука була приспособлена до тої високої цілі. Учили дячки, що й самі, крім кирильської азбуки та церковних книжок, не вмiли нічого, ну, і вся система лежала в тім, щоб при помочі відповідного числа букв

і різок (необходимий тоді елемент образования) вбити в голову дітей усю церковну премудрість. Попи, а за ними й міська інтелігенція, в поривах сентименталізму розглагольствували не раз, як то мило родичам, коли чують хороший спів своїх дітей на хвалу божу, або коли їх дитина читає в церкві апостола. Однак народ небагато, бачиться, находив приємності в тих абстрактних благах, а тільки охав, що їм відривають дітей від домашньої роботи та заставляють не раз робити дякові, а то що й б'ють не раз так не по-людськи, що дитина не раз пару тижнів лежить хора. Не диво ж, що ті школи швидко зачали пустіти, а попи могли зовсім справедливо підняти крик про темноту народу, про його упертість і відтягання від науки і т. д. Крик сей гомонить у нас уже 20 літ, і наше духовенство до того близоруке, що й не підозріває, що тим криком тільки само собі затверджує *testimonium paupertatis!* *. Воно ж само признається при кожній нагоді до обов'язку просвіти народу,— а ось уже кілька літ говорить про сей обов'язок,— кілька літ «бореться за народ» (сеї фрази у нас уживають всі партії, так що, властиво взявши, всі у нас борються за народ,— значить, нема противників, нема проти кому боротися, а борці таки від давнього часу ані о крок наперед не поступили), а нарид все темний, як був, п'яниця, як був, лінивий, як був, тільки десять раз проти давнього бідніший. Що сей сон значить? А то значить, що або балакання духовенства про народну освіту — пусті фрази, маска простої експлуатації, або духовенство, хоть би і хотіло що зробити, та не може, і то не для недостаті средств, не для переваги ворогів (котрих і нема), а для власної бездарності, для недостаті сили і чесноти. Те, що ми сказали про духовенство, відноситься до всієї галицької інтелігенції. Незнання і непонімання живих інтересів народу, з одного боку, а погоня за наживою і кар'єрою, з другого боку, поперли її на такі стежки, де вона мусила хоч би і мимоволі стати проти народу, стати його ворогом і п'явкою. Шкільний систем, один з найнужденніших і найпоганших системів під сонцем, був немов вирахований на те, щоб в головах молодих людей убивати всяку живу здорову мисль, звертати її до предметів мертвих і пустих, а відвертати від життя

* [Свідоцтво про бідність (лат.)].

і чесноі праці, деморалізувати їх рабським поклонництвом перед сильними і багатими, нищити всяку іскорку критики і власної ініціативи, одним словом — робити чоловіка бездушною машиною в руках начальства, все-австрійським дрантям. Література, котра тоді плодилась і дотепер ще плодиться в Галиції, свідчить найліпше про те фізичне і моральне худосочіє галицької суспільності, про ту відірваність від життя, про ту хоробливу сентиментальність, що слабо тільки маскує личну дрянність авторів і публіки, про цілу тоту чахотку, котрої велика часть тих тіснодобих панів і не замічає. Ще ясніше свідчить о тім і вся діяльність галицьких патріотів, їх довголітні борби за кирильську азбуку, за трираменний хрест, за попівські бороди, за трикратне звонення під час літургії, за етимологію і фонетику, за панрусизм і самостійність, борби, ведені з безмірною зятятістю, з огромними криками і вічними доносами, борби, триваючі много-много літ, під час, коли народ біднів і підупадав, визискуваний самими же борителями і другими капіталістами та туманниками. Борби тоті заповнювали і заповнюють пuste і безглузде життя галицької інтелігенції, заповнювали і заповнюють стовпці галицьких газет, а кому з них яка користь? І сміх і гнів бере дивитися на ту довголітню боротьбу з вітряками нового Дон-Кіхота.

Такий був стан галицької інтелігенції до недавнього часу. З невеликими змінами він і тепер такий самий,— а все-таки зміни деякі зайшли. І цей стан — то був золотий вік галицької гармонії тишини, спокійної жині, спокійного легального розвою. Правда, хороший стан? [...]

[1878]

КРИТИЧНІ ПИСЬМА О ГАЛИЦЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

[...] Говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство,— бо ніякої другої інтелігенції в нас не було. Духовенство тодішне мусимо розділити на сільське і міське, або властиво на парохів та капеланів і василіянів та консисторі львівський і перемиський. Поділ сей конечний,

бо сесі групи жили зовсім майже неподібним, відрубним життям, стояли, так сказати, на різних ступенях горожанських і культурних. Черці і консисторі мали свої добра, не раз досить обширні, їх положення було незалежне і вони мали загальне поважання у панів,— для того й не диво, що гляділи згори на бідних, мало просвічених і стоячих на ласці панській сільських попів. Між черцями та консисторськими попами були й люди вчені та писателі, по монастирях були бібліотеки,— звичайно зложені з старих церковних та богословських книг, та притім вони, пробуваючи в містах, більше могли мати зв'язків з освітленим світом, ніж сільські попи. Сих послідніх доля була зовсім незавидна. Маловчені, прибиті дорешти пустою схоластикою та обрядами, вони ніколи не були людьми освітленими в тім значенні, як се ми тепер розуміємо. Приміри живучих ще попів, «antiquae educationis» * вказують нам найліпше, що се було за освітлення. Церковні книги, церковний обряд — ось і все, що виносили сі попи зо шкіл, з чим вступали в життя, та й більше їм і не було треба. Пани не хотіли до своїх сіл попів розумних, бо се звичайно новатори, гарячі голови, котрі ні з сього ні з того могли б починати бесіду про якісь там «людські права», «чоловічу гідність» або другі подібні революційні штуки. Пани потребували попів смирних, котрі би порівно з хлопом знімали перед паном капелюх на десять кроків, чекали на пана дві години з передпокою, а в разі доброго панського гумору слухали з солодким усміхом різних «вільнодумних» панських бесід, привезених «з Європи», з котрих виходило, що «ви попи зі своїми хлопами — то бидло, а люди властиві — то тільки ми». А лучся піп гордий та непокірний, то його сейчас наганяли, і то як добре пішло,— бо не раз бувало й гірше. Видимо затим, що сільські попи залежали від панів майже так само, як і прості люди, з тою тільки відміною, що їх не гонено на панщину. Значить — ні в духовнім, ні в суспільнім згляді вони не вибігали далеко понад рівень простого люду, а коли й силувалися деякі молодші в початках свого душпастирства вирізняватися від прочих, то швидко нужда і панські руки придавлювали їх вдолину, в темну, непросвітну масу. Недармо ж і зложилася

* [Старовинне виховання (лат.)].

приповідка народна: «Навчить біда попити, як сі нема чого хопити». Вона дуже досадно малює ту залежність від панів, у котрої попи, стаючи на парохію, мушили зрікатися і тих мізерних зав'язків думки та потягу до свободи, котрих могли набратися в школі, і смирно ставати «крухими», повільними панськими підданими [...].

[1878]

ВІСТІ З ГАЛИЧИНИ

В селі Нагуєвичах є звичай, що піп кожного року перед жнивими ходить з процесією по полю і над нивою кожного газди, котрий того схоче, читає євангелію (властиво лиш кілька рядків, що триває 2—3 мінути), і за кожну таку євангелію бере по 4 центи грішми і по повісмі прядива зимою. Але звичайно господар просить попа читати євангелію майже над кожною своєю нивою, яка тільки лежить при дорозі, куди йде процесія (в Нагуєвичах, а особливо в присілку Слободі, поля дуже порозкидані малими кусниками, і до одного газди не раз належить 10—12 таких парцельок). Один такий обхід (кілька годин здорового спацеру по полю) приносить попові 7—8 ринських готовими грішми, не рахуючи повісем, котрих вартість (цінячи одно лише по 10 кр.) винесе на всякий спосіб вище 20 з. р. (усіх номерів в Нагуєвичах звиш 300 [...]).

Подаємо тут ще обширну характеристику «діяній» о. Левицького з Ясениці-Сільної, котра бодай почасти вкаже, якими-то способами наші «ревні і патріотичні» священники наводять «п'яний та темний народ» до світла тверезості і порядку.

...О. Л[євицький] попри всій своїй чесності — дивак, як звичайно безженні люди, — а насупроти ясеницьких селян — чистий тиран. Коли тільки настав у Ясениці, громада докінчувала саме будівання другої церкви, котра недавно була погоріла О. Л. взявся з таким невдержимим запалом збирати, або, правду сказавши, здирати з громади складки на будівлю, на різьбу новомодного іконостасу, на малюнки і т. д., що в громаді швидко стало зовсім душно. На найбільшого приходи-

ло давати по 5—10 зол., а багатшим то й по 25—30. В той сам час зачалася по всім краю говорінка про тверезість, і о. Л. загадав в одній хвилі відзвичаїти всіх від гарячих напитків. Діло, правда, похвальне — та тільки, як той німець каже: «Gut Ding muss Weile haben» *,— а о. Л. ані знати о тім не хотів. Він почав з казальниці вже не тверезість проповідати, а попросту ганьбити всіх громадян за покотом, та й то ганьбити послідніми, уличними словами, між когристи частенько попадалися такі «благоподібні» слова, як «хам», «мудь», «гадина», «свині» і т. д. Ба, далі почав о. Л. звертатися в церкві з промовами до поодиноких громадян — в роді, наприклад, ось як от: «А ти, Грицю, нині до церкви рило пхаєш, а весь тиждень у Йоська під лавов лежав! А ти, Михайле, хіба не злодійський накоренок? Адже твій дід у того а того зо стайні корову вкрав!» і т. д. Тиранська натура о. Л. псувала все добре, що йно він хотів зробити. Одного разу донесено йому, що з його полукіпків на полі хтось снопи краде. Він казав засісти слугам і, зловивши злодійку (одну бідну жінку з сусідства), казав їй в неділю через цілу хвалу божу держати в руках украдені снопи перед церковними дверима. Так само, здибавши двох людей, що зрана в неділю несли гриби з лісу, казав їм з тими грибами стояти під церквою цілу хвалу божу, по чім ще мусила громадська старшина (подібно як і злодійку) присудити їх на кару (від 1—5 зол.) «на церков». В громаді тільки й бесіди було, що про попівські збитки. «Ось того ганьбили, того ганьбили,— тепер уже, бачу, й на мене черга прийде!» — говорили між собою люди, — і черга дійсно приходила. Швидко почав о. Л. відмовляти «непорядним, пнякам» і др. сповнювання церковних треб,— а незадовго розтягнув сесі кари і на всіх тих, хто в чім-небудь спротивився його волі. Прийде християнин до сповіді — о. Л. кричить на голос до нього: «А, паничу, я тебе як видів рік тому в церкві, то аж тепер — іди ж собі назад до Йоська, най він тя висповідає!»

о. Л. править хвалу божу, а в бабинці зачнеться шептання, або там діти заговорять, або що-небудь,— він уриває спів насеред слова і кричить наголос: «Паламару, а озьми-но гасильник та повиганяй тих язикатих бабів з церкви!» Ба, не раз приходило й до того, що

* [«Добра справа вимагає часу» (нім.)].

сам о. Л. покидав правити хвалу божу, хапав за гасильник, біг межі людей, б'ючи по головах кого попало, а коли виноваті втікали з церкви, гонився за ними з гасильником по цвинтарі. Одного разу на великдень трафілося ще чудніше. В Ясениці, як загалом всюди у нас такий звичай, що на великдень звонять цілий день. О. Л. наказав се, а коли мимо того під час хвали божої невгавало звонення, він хопив гасильник і в цілім орнаті вибіг з церкви, поліз на дзвіницю та позганяв тих, що там були. Другий раз на великдень, коли громада чимось прогнівила о. Л., він не хотів святити пасок. Люди ждали-ждали до полудня, а не діждавшися посвячення пасок, розійшлися по хатах, почали їсти несвячене. Тільки деяким посвятив пополудні,— вони, значить, мусили постити цілий той час. Коли в великодну п'ятницю люди тислися цілувати божий гріб, він став обіч, щоби надзирати за порядком, покрикуючи раз за разом: «Ти, п'янюго, що сі тиснеш! Ти, гадино сороката, поволі!» і т. д., а час від часу розлягався луск,— пан-отець били по лиці старого й малого, хто надто був прудкий — дотиснутися до плащаниці. Ба, навіть умерці лежали не раз по 4—5 день неховані, малі діти нехрещені, коли свояки або родичі були не в ласці у єгомостя.

Ось чому зачала громада правуватися з о. Л. Зібралось кількох людей і, пішовши по селу, зібрали звиш 70 подібних фактів, списали їх і подали до Перемиської консисторії, до Львівської консисторії, посилали висланців, протратили гроші — і, розуміється, задармо.

[1878]

ЩО СЕ ЗА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — ГАЛИЦЬКІ ПОПИ?

[...] З мужиками попи пасивного типу зносяться лиш з причин чисто практичних,— про яке-небудь просвічування, навчання, надзорування тут і бесіди нема. Кажань вони не говорять майже ніколи, або в крайній мірі два — три рази на рік; чи ходять люди до церкви — їм про те байдуже, щоб тільки їх треби йшли «як бог приказав». Не маючи самі ніякого переконання, вони не б'ють собою сюди-туди, не говорять, не доказують,

не гарячатся, хіба тільки що слугі доказують день в день, що він злодій і безсовісно їх обкрадає, а всім домашнім;— що дармо хліб їдять і пр. Коли в селі, маючим такого попа, є дідич енергічний і честолюбний, то піп за мізерний уклін, усміх панський, за позволення перегнати худобу панським вигоном або попасти коні на панським пастівнику або, в кінці, за яку-небудь «су-сідську гречність» — стає покірним панським підніжком і слугою і тоді навіть на якийсь час, нападками виходить із своєї пасивності, мов слимак зі скорупи, говорить казання проти тверезості, агітує за вибором пана до сейму або за вибором панського льокая на начальника громадського. Служба се стосунково безкорисна, бо користь пана без міри більша, ніж користь попа, сього посліднього користь рівноважиться вічною тривоною, що «ось-ось в чім-небудь не догоджу, тай все пропало»,— але піп все-таки служить, бігає, мучиться. Се показує добре серце попів пасивного типу і їх дитинячу несвідучість в вищих «ділах житейських», в ділах громадських та конституційних, показує їх духовну похилість, на котру вже не то кози, але й свині скачуть.

А прецінь, хоть такі крухі і м'які перед людьми з «вишого стану», попи пасивного типу — тирани для своєї родини і для нижчих від себе. Тип самодура, як його розаналізував Добролюбов в «Темном царстве», якраз мож приложити до них з невеличкими хіба відмінами в окрасці. Далекі від усякої розумової мислі, від усякого ясного переконання і живого інтересу, з егоїзмом, брудним та сліпим, але розвиненим і роздразненим до крайності, вони домагаються послуху безглядного від усіх близьких, привикли свою волю вважати єдино розумною і всяку невдачу приписувати не своєму нерозумові, але або глупості та злій волі іменно тих безсловесних своїх слуг, або сліпому, неприхильному для них случаєві. Розуміється, що при таких обставинах про щастя домашнього життя і про розумне виховання дітей і т. д. навіть мови бути не може, і рідко коли з родини такого попа вийде молодий чоловік не надломаний, не притуплений і не здеморалізований від самого дитинства. Коли де мож у нас найти тяжку осуду проти існуючої системи подружжя і домашнього виховання, то певно в родинах таких попів, швидше ніж в родинах мужицьких, не відзначаючихся, як звісно, надто великою м'якістю обичаїв ані надто вмілим та

розумним веденням малих дітей. Але стільки погані, стільки приглушуючих та притуплюючих вражінь не приходиться ніколи переносити мужицьким дітям, як дітям попів пасивного типу. Се відноситься до хлопців більше, ніж до дівчат, бо хлопці більше стикаються з самим батьком, а дівчата живуть безпосередньо на кухні, між службою або під оком матері, котра й собі ні в чім майже (окрім одежі та деяких «панськуватих» прибагів) нічим не різниться від прочих мужичок. З хлопців, коли вони не встояться в школі, ніколи не виходить нічого доброго: простим мужиком зробитись їм не легко, а вгору видряпатись годі,— ось вони й остаються посередині, замість працею, надробляють циганством, туманництвом та вислугою в панських передпокоях. З дівчат частіше і легше робляться сільські газдині — їм легше забути попівство, бо з ним вони менше зжилися,— а до роботи їх змалу призвичаєно. «Питання жіноче» в тім відділі попів рідко виступає і майже ніколи так різко, як в дальших типах.

Не диво, що при такій відчуженості від усяких живіших інтересів і переконань у великої часті попів сього типу мусить виробитися яка-небудь манія — початки повного ідіотизму, до котрого багато з них справді на старі літа доходить. Така манія, менше або більше помітна для постороннього ока, стає предметом розмов і сплетень по всім деканаті. Многі з таких попів запитуються горівкою і доходять таким робом швидко до повного змислового отупіння. Деякі знов, не п'ючи, набирають наклінності до різних дрібниць, котрі стаються головним інтересом їх життя. Сей любується в птахах і задля них забуває про все, другий годує цілі стада голубів та кріликів, з котрих однак не має ніякої користі. Майже всі попи того типу держать пасіки, але з того зовсім ще не йде, щоб мали вести пасічництво як-небудь розумно. Деякі мають манію — всюди раз у раз робити порядок,— т. є. все, що тільки побачать, видається їм не на своїм місці, все мусять перекласти, пересунути, переховати,— при чім, розуміється, порядку ніякого не виходить, бо вони ж складають все не так, як треба, але так, як їм видається відповідно до їх дитинячого пустаго плану. Інші знов мають манію збирати всякі залізця, обстругані патички, пір'я і другі ненотрібства і складати се все купами по закамарках, де лежить літами, нікому ні на що не

здале. І що найдивніша річ, що такі пів-ідіоти між попами зовсім не рідкість,— протівно, у найбільшій часті попів пасивного типу, т. є. у половини майже всіх галицьких попів мож замітити сліди такого помішання.

Ще як у такого попа є сини в школах, котрі вчать ся яко-так, то властивості типові не виступають у нього так різко і ясно. Кілька разів, а бодай раз на рік дім його оживлюєсь, вичищуєсь і набирає якоїсь свіжості,— молоде життя, хоть і як надточене, все ж таки вривається в нього, мов струя свіжого воздуху до затхлого льоху. Молоді люди, приїздячи зо шкіл додому, навозять то новин міських, то книжок, і старий батько не раз з нуду возьме книжку до рук, спом'яне свою молодість і на хвилю бодай освіжіє, розрушаєсь. Але се не триває довго,— скорупа, котрою обдало його життя і виховання, приросла до тіла,— розлучить його з нею хіба той лікар, що горбатого розлучає з горбом.

В додатку ось вам кілька виписок з зібраного мною рукописного матеріалу. Подаю тут два виїмки з ескізу, списаного самим «сином» безпосередньо під вражінням свіжих зносин з «вітцем».

Зима. Ніч довга — є коли спати. Я хоть лягаю по півночі, буджуся ще досвіта, чи то ні, будить мене голос вітця. Отець встає дуже рано, і, як годиться побожному чоловікові, починає молитися. Через сїни чути його голос, охриплий трохи від заспання, воркочучий: «Царю небесний, утішителю...» Нараз голос його значно підноситься, і чути крик до кухні: «А чи дала вже свиням їсти. Га! Де там, тобі треба все казати, сама нічого не зробиш! Ти кухарка за 24 ринських сріблом! Сама жереш, а свиням їсти не даш!..»

Отець дуже господарний чоловік, всього старається сам доглянути. Кінчачи молитву, пантрує, як дають свиням їсти, і, як котрої нема, рипить на ціле горло: «Куцю, куцю, куць-куць-о-ов!»

— Так, так,— договорює затим,— самому треба всього доглянути, бо ті дармоїди зжеруть, шкіру зідруть, а самі нічого не зроблять. Той Гринько, певне, також нічого худобі не дав!.. Чуєш ти, сліпаку,— а дав ти що їсти худобі? Що? Полову? А картоплів до січки намішав?.. Ні?.. То ти хочеш по десять грейцарів на день брати? А ї... у твою здохлу мать, бодай до завтра не дочекав!..

Відтак додає спокійнішим, поучаючим голосом:

— Нігди хлопа не направиш, як не налаєш!.. З тих послідніх слів й глупий догадався, що се отець *направляє хлопів, дає їм науку*...

Чи ж диво відтак, що такий інтелектуальний і моральний застій вироджує не раз в попах коли вже не ідіотизм, то моральну гниль? Чи диво, що так часто громади сільські жалуються на *неморальність* тих, що видаються їх вчителями по часті іменно моральності? І нехай тут защитники станів не говорять, що се одиниці, виїмки! Адже ж «стан» попівський — се люди чи сьак чи так *вибирані* і виховані для того стану,— значить наставники повинні були пізнати його вдачу, заким його ще допустили до стану. І такі виїмкові факти мож допустити в певних границях, але поза такими границями вони повинні бути неможливі, особливо в такім стані, як попівський. А нам не раз лучається чути про крадіжки грошей з церковних скарбон і про другі такі справки, в котрих «егомость» сьак чи так мають замазані руки. Лучається нам чути про бійки з парафіянами, про змови з жидами на некористь громади і т. д. Ми не будем тут наводити фактів і осіб,— але застережемся, що такі доводи ad personam* у нас є під рукою і на жадання інтересованих можуть бути опубліковані. Ми натепер не робимо сього лиш тому, щоб не продовжувати надто статті і щоб продержати її, скільки можна, на рівні гострого аналізу, не мішаючи осіб і фактів, котрі нам послужили матеріалом до аналізу.

Для закінчення сеї характеристики пасивного типу попівського скажемо ще, що сей тип безперечно найдавніший у нас і що за Польщі він з конечності мусив бути майже виключним типом руського попа сільського, бо той ні образованням (як натоді), ні поважанням, ні нічим не стояв на много вище своїх селян. Слухаючи оповідань про тих давніх попів, ми бачимо, що в ґрунті речі в протягу ста літ тип пасивний не змінився,— тільки освіта і який-такий поступ загладили деякі надто вже б'ючі в очі ціхи його, а може трохи повищили рівень найнижчого морального впадку, до якого доходили тодішні попи**.

* [Щодо особи (лат.)].

** До якого морального впадку доходили наші попи в минувшій віці, видно ст хоть би з цього цікавого документу, захованого

Понад тим примітивним типом щодо інтелігенції стоїть тип *попів-практиків*, порода геть-геть молодша, котра вспіла вповні витворитись аж по 48 році, але вповні розвинути не вспіла ще й дотепер. Се, можна сказати, найбільш живучий тип між попами, найбільше рухається, найбільше дає о собі (а радше -- себе) чути. Попами-практиками я назвав їх чисто тому, бо так їх зве декуди й сам люд, розуміючи під словом практик те саме, що великороси означають словом «делец» [...].

Рух 1848 р., незважаючи на чисто реакційний характер, який він серед руського попівства від самого почину прийняв супроти демократично-республіканських думок деяких тодішніх революціонерів-поляків, вже тим самим мусив влити нове життя в закостенілу попівську касту, що був *рухом*, що вивів її з довгого сну в п'ятмі та гніті. Притім сей рух поставив галицьке попівство високо в його власних очах, не тільки розв'язавши йому руки до ділання, але вказавши перший раз, що й воно має якусь силу між людом, якесь впливання на нього. Так принаймні думали тодішні гарячіші з-між попів, хоть, як тепер можемо доконатися, на ділі воно було далеко не так. Демократичні і національні ідеї, проти котрих спочатку й зачався рух русинів, вспіли вже, як показалося, запасти подрібку в голови деяких молодших попів, і ось вони в зав'язанім тоді ж товаристві «Руська Рада» оголошують принцип національний своєю основою, головним залогом дальшого образования, а в п'ятдесятих роках починається звісна гарячка між попівством — закладати школи сільські, школи та школи, — хоть, розуміється, і бесіди не було о тім, щоб в тих школах чому-небудь і як-небудь розумно вчили. О тім не було бесіди, — але зате попи багато крику робили, говорячи раз у раз, що ось нашим старанням, адіт, скільки шкіл заложено! Пани-дідиці дуже часто були

в однім рукописнім збірнику, що є в бібліотеці Оссолінських у Львові... Наведу деякі точки сього документу в нашім перекладі [...]:

2. Парох Антін Казевич вночі спалив чотири домн з стодолами в Коршові [...].
5. Той же парох належить до банди злодіїв... через що багато шкоди маємо в худобі [...].
9. Той же парох гарячими трунками п'яний... не раз спав під жидівським плотом [...].
12. Той же парох не захоче тайни сповіді — противно, розголошує гріхи тих, що в нього сповідались [...]

протинвн тим школам,— попам приходилось боротися,— се ще бiльше причинювалося до їх триймфу. Правда, не у всiх селах позаводжено школи, але позаводжено їх досить. Правда, попи в тих школах або зовсiм нiчого не вчили i нiколи не показувалися, або вчили хiба катехiзму,— а щороку лiтом заїздив декан на «екзамiн». Але при консисторiях у Львовi i Перемишлi позаводженi були «препаранди», де приготовувано вчителiв для тих шкiл. Але минуло 10, минуло 15 лiт,— рiвень просвiти в народi про тотi школи не вбiльшувався,— крiм кирилицi церковної, ученики не вмiли нiчого читати, i всi плоди їх науки сходили на те, що, вивчившись, могли прочитати апостола в церкві. Народ, видячи се, стратив охоту, до тих шкiл,— помимо грошевих кар дiтей не посилено до них. Попiвство почало розводити по газетах жалi над упрямством i забитим консерватизмом люду, котрий вiдвертається вiд науки, почало бачити ясно, що фiаско зi школами мусить причинитися до пiдкопання його кредиту...

Поспекавшись з доброю славою шкiльного дiла, попи почали обзиратися по свiтi божiм пильним оком i звiтрили, що до Галичини починає заивати новий дух, дух промислу, спекуляцiї, що, скажу образово, по її тiлi починає пробiгати перша дрож, звiщаюча капiталiстичну гарячку. А вони, дiти 48 р., мали в своїм органiзмі зарiд гарячки, мали в своїй кровi те сiм'я гiрчицi, котре з малесенького зеренця може розростися в дерево i «осiнити землю». Се був поклик часу, «поступу», а наші попи молодi — люди поступовi, ну i вiдiзвалися на поклик. I кинулись хто куди — добувати щастя. Деякi обмежились тим, що почали вважати громади, в котрих були попами, стадом овець, котрi треба стригти вiдтепер «рацiонально», пiсля правил нових. Почали шрiбувати* вгору треби i плати церковнi, будувати мурованi «попiвства» (хати попiвськi) з салонами, квітниками, садами, штахетами та воскованими помостами, почали й церкви — доми божi — «охорошувати» на кошт громад. Роздався перший писк люду по Галичинi. Пiшли ненастаннi здирства «на боже»: то церков мурувати, то попiвства мурувати, то вiвтар малювати, то штахети малювати. Найбiднiшим в селi приходилось платити грiшми по 10—20 р. нараз, а що найбагатшим,

* [Пiдкручувати].

о тім і балакати ніщо. Поставали «храми божі» і «клебані» (так називають декуди попівські хати за польським словом «plebanija») муровані, хороші, оздібні,— але людські хати круг них похилилися, почорніли, людської худоби вменшилося, людські ґрунти почали плисти потоком рвучим в банк за позички. Се був перший товчок поступового часу, котрий важко почули на своїх ребрах наші люди. Перший поступ нової цивілізації захитав цілим їх добробутком. Від того почину дотепер товчок той не перестає, а вбільшується,— до нього прибули подібні товчки з других боків, як се побачимо далі.

Скільки сум видерто в люду за послідні 12—15 літ «на боже», т. є. на церкви та клевані, скільки добра його змарнувалось, скільки праці пропало на ту ціль — се обрахувати, не знаю, чи зможе хто-небудь. Я не можу сказати всієї суми докладно, бо незвісні мені ніякі майже дані ані про кількість усіх церковів та клевань, побудованих наново або переставлюваних з давніх варварських хат в європейські. То тільки можу сказати напевно, що кошти збудування одної церкви доходять не раз до 10—15 тисяч, кошти збудування клевані — до 1—2 тисяч, кошти направи сеї або тої — до 500—800 р., і беручи на послідні роки лиш 50 нових церковів (я беру число навгадь, певна річ, що їх поставлено далеко більше?) по 10 т., 50 нових плебаній по 1 т., а по 100 направок кожда лиш по 500 р., одержимо загальну суму звиш півмільйона р., видертих народові зовсім пусто та дурно. Розуміється, що, говорячи о нових будовах та напрямках, я зовсім не рахую сюди таких церковів та хат, котрі конче треба було поставити та направити («конче» беру з боку звичаю та мусу консисторського), але говорю лиш о видатках люксових, о церквах мурованих або без потреби поставлених або помальованих та построених понад змогу кишені народної — так само й о попівствах.

Самі попи не заперечать,— впрочім багато скарг громадських скиданих гурмами в коші консисторські, свідчило о тім голосно, що самі попи чимало паслися при всіх будваннях. Гроші складано звичайно в їх руки, ну, а наші попи — поступовці, звісно, визнають догму о «ощадності», і щадили. Деякі порядно-таки щадили. Не в тім діло, що почали жити в вигідних і хороших хатах і зовсім уже по-європейськи, вони й кишені понабивали чимало. Не кажу сього о всіх, але не

заперечу, що більшість попів практичного типу справді так робила і робить. Ходячи по селах та балакаючи з селянами, ви дуже часто почувете, що «наш єгомось — ховай боже, чесний чоловік, тільки трохи, тото, на пальці не чистий, до церковної скарбони або де там зазирає». Багато таких випадків приглушується в самій громаді або й зовсім не доходить до свідомо громади, а багато доходить і перед консисторію, котра дотичаючого «отца» швиденько переносить де-небудь в далекий закуток обширної єпархії. Тільки — на лихо — слава такого отца лізе за ним, мов хвіст за кометою. Десь та колись зійдуться громадяни тих далеких сіл і розбалакаються про свого єгомостя, — а тоді, звісна річ, і виходять з-під спуда добрі діла його.

Але на самих «богоугодних» ділах в роді будівництва церковів не обмежилися наші попи-практики. Бажання поживи перейняло їх наскрізь, а при богоугодних ділах годі було пастися довго і належито. А між тим нові стежки відкривалися раз у раз і в різні боки. І ось наші практики вдарились в різнорідні промисли.

В деяких, молодших і старших, проснулася давня панщизняна жилка, і вони кинулись вислугуватись панам-дідичам. Але се вже не була служба така, як колись. Правда, право презенту в своїх добрах мають дідичі і досі, і много попів вислугується панам та підпанкам в тій цілі, щоб получить презенту на хороше село. Другі вислугуються за інші, практичні і дотикальніші відслуги, за гроші або «сусідські вигоди». Дуже хорошо тут показується і різнородність характерів служачих попів. Деякі служать щиро й з серцем, — бігають за панським добром, виваливши язик, мов хорти, агітують за панам на виборах і з твердим чолом приймають всяку наругу, а то бійку від селян або других попів [...].

[1879]

[ВРАЗ З НИМ ПАНОТЧИКИ ПРИИДУТЬ]

Враз з ним панотчики прийдуть,
Жалібну пісню заведуть,
Водов покроплять, підкадять
І хробакам відтак дадуть.

Но спів не буде йти їм в лад,
Кадило їх не шире тож,
Похвала їх — побожна лож,
І справедливо! Адже се
Душа страх грішная була,
Без бога, без святих жила,
Та й не покаювшись зійшла
Зо світа. Но найгірше те,
Що ти, о грішная душе,
Так бідно вмерла, що й на сміх
Панотчикам нема що взять.
А се тяжкий, небого, гріх!
Се так значить, як ошукать
По смерті ближніх! Ну, піймеш:
За се до церкви не підеш!

31/V [1880]

ЩО ДУМАЄ НАРОД ПРО УСТУПИВШОГО МИТРОПОЛИТА ОСИПА СЕМБРАТОВИЧА

В ч. 88 з р. 1882 проспівало «Діло»¹ похвальну пісню уступаючому митрополитові Осипові Сембратовичу, назвавши його «отверезителем народа». Чи і наскільки належиться уступившому митрополитові такий почесний титул,— сього ми тут не будемо рішати, хоч мені здається, що консумпція спірітуозів* в Галичині помимо всіх місій і братств тверезості не вменшилася, а число громад, зовсім і в цілості отвережених, дуже мале в Галичині. При тім же ініціатива цілого отвереження вийшла не від митрополита, а від Наумовича та Моха² — двох найенергійніших людей з старшого покоління наших попів. Народ сам про отверезительну діяльність Сембратовича нічого ніколи не знає,— зате по цілій Станіславщині і Коломийщині голосне в тім згляді ім'я Руд. Моха (автора «Справи в селі Клекотені», замічальної поеми з народного побуту, виданої ще в 40-их роках), котрого бесіди до сліз проймають тисячні товпи народу.

Але й про уступившого митрополита знає і говорить чимало наш народ, і ми спішимо кинути ті

* [Споживання хмільного].

оповідання народні, як благовонну китицю на відхідне сьому «князеві і добродієві галицької Русі».

Митрополит Сембратович, як звісно, щоліта об'їздив якусь часть своєї єпархії, їхав з села до села, від попа до попа в кожній церкві був на службі, кожний піп мусив перед ним пописуватись казанням, показувати йому парохіяльні книги і, звісна річ, угощати його і його численне товариство, звичайно двох або трьох каноніків, стільки ж слуг, коні, декана дотичащого деканату і кількох сусідніх попів. По службі митрополит, звичайно коло церкви, держав і сам промови до народу, звичайно дуже догматичні і для народу зовсім не зрозумілі, а відтак геть пополудні йшов на обід. Що такі візити численної зграї, особливо бідніших попів, були дуже коштовні і утяжливі, се признавали всі попи, для народу з них користі не було ніякогісінької. Я був в р. 1876 присутній при таким його візиті в біднім гірським селі Лоліні Стрийського повіту. Попи вертілись і хвалилися перед ним, підлещувались йому в очі, а поза очі кляли, казали, що митрополит, мабуть, хоче щадити своїх грошей і свого вівса, бо кожного літа вибирається на чужий кошт по краю. Але з далеко більшою ненавистю стрічали його лолінські люди.

— Ади, який сухий та святий,— говорили мені деякі,— а нашу громаду на біду привів! Адже ж наші лолінські полонини граничать з перегинськими, а Перегинське, то до митрополита належить. Отже ж, ні з сього ні з того почав митрополит, бог би го побив, відбирати нам нашу питому полонину, щось у 500 моргів. Що ми напроцесувалися за ню,— видали більше як триста ринських на процес,— та що ми, бідні, могли такому порадити — програли. Тепер ні маржини де пасти, і овець не можемо стільки держати, що вперед,— що то найкращу полонину відобрав!

Се певно була одна з тих «амеліорації на митрополічних добрах», за котрі Сембратович жадав при відході для себе 80 000 з. р.! *

Не диво затим, що по виїзді його з Лолина тамошній народ довго ще насміявся з його появи. Ніякі вечорниці, ніяке весілля не обійшло без «митрополіта». Возьме було який-небудь високий та сухощавий парубок, огорнесь в білу верету, заложить горнець на голо-

* [Золотих ринських (австрійська монета)].

ву, а коцюбу возьме до рук і йде так вулицею, а відтак до хати, де відбувається забава, сяде насеред хати і навчає людей, пародіюючи бесіду митрополита і навіть його лемківський виголос. Піп довгий час угризався, щоб заборонити того передразнювання, але годі було.

Особливо звертав митрополит свою увагу по селах на те, чи котрий мужик не розлучався з жінкою або чи не «сидить на віру» без шлюбу. Таких у нас по селах лучається досить багато і, хоч власті громадські часом роблять виговори «сидячим на віру», то прецінь се не помагає нічого. Митрополит завзивав таких людей до себе і довго-довго напоминав їх до згідливості і любви, зраджаючи тим цілковите незнання життя і характеру селян, котрі ніколи без крайне важких причин не розривають подружжя ані не «сидять на віру», так що тих причин одною попівською намовою не усунеш. Про тоту його «проповідь моральності», котра звичайно всюди оставалась без ніяких наслідків, я записав в р. 1880 в Коломиї ось таке оповідання.

«Тут у нас рік тому, чи що, був митрополит на візитації. Ну, зробили йому параду таку, що господи. Хвалу божу відправили. Далі пополудні каже він кликати, хто ту в селі на віру сидить. А у нас там був такий добрий господар,— жінка му розпилася і втекла кудись, діти лишила,— ну ніяк господареві самому сидіти, приймив він собі, знаєте, вдовицю одну, бідну, та й почав з нею сидіти, вже й дитинка у них найшлася. Ану, кличуть їх обох. Зачав їм той говорити, говорити, що «пекло, каже, під вами горить, що то гріх» — звичайне, як його попівська повинність, та й каже: розійдіться. А чоловік каже: «Прошу чесної коруни, я того не зроблю, мені без господині не можна бути». Той своє, той своє. Далі митрополит каже: «Як з нею не розійдешся, то я тебе заклену так, що до року вмреш». — «А най же,— каже той чоловік,— і зараз умру, то такого не зроблю». І, видите, так закляв йому, і той бідолаха до року вмр, ще й хата му згоріла, а його діти дрібні помежи люди розлізлись».

Що попівська, а особливо такого високого клятва може шкодити людям, тота віра держиться уперто у народі, систематично затемнюваного і баламученого іменно тими людьми, котрі самі себе славлять його просвітителями. Другий примір такої віри навів я

в статейці «Дещо про картоплю», поміщений в «Світі», що буцімто картопля тепер гние задля того, що попи, закладаючи горілку, заклиали властиво картоплю, з котрої горілка робиться. А вже ж яке обурення стрітила між народом вість, що митрополитові по його демісії призначено 12 000 з. р. річної пенсії. «От так, не досить нажерся за свого панування, ще й тепер таку суму діставати буде! Тисячу ринських на місяць! А я щоби на цілий свій вік тисячу мав, то вже б собі якось світа зайшов».

— А певно, говорять деякі письменні мужики, що читали і затимили собі добре, як то митрополит завсідди вислугувався міністерству в раді державній, мали за що дати йому таку пенсію. Адже служив їм, як той пес пану служить. Он як прийшлося податки ухвалювати, то хоч слабий був і на селі сидів,— а міністер як зателеграфував, то зараз поїхав до Відня, щоби подати свій голос за міністром. А от що нас тепер з тим податком так дурть,— то се й він до того прислужився. А який святий та божий, хто би го не знав, то би го купив!

Сказати одним словом: погану славу лишає по собі уступивший «князь Русі» і між народом, в котрім він сіяв забобони і котрому помагав ураз із панами кувати кайдани,— і між попами, котрих тероризувала його капітула. Надіємось, що і тих кілька чорненьких штрихів не помине історія, малюючи на сумнім тлі нашого сучасного життя «світлий» (як хоче «Діло») образ Осипа Сембратовича.

[1880—1882]

ПОПИ І ЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ

Коли хто-небудь посторонній розговориться з українським мужиком в Галичині і почне розпитувати його про його життя-буття, то безперечно після звичайних нарікань на «панів та жидів» почує також не менше тяжкі нарікання на попів і попівське здирство. «Піп — вовче горло, дере з живого і умерлого, а не пожалує чоловіка, хоч би перед ним землю гриз»,— от так зви-

чайно виражається наш мужик о своїх духовних пастирях. Не диво за тим, що і немогі дотеперішні в Галичині видані публікації опозиційного і соціалістичного напрямку поперед усього дали голос тим жалобам українського люду в Галичині на попів і попівське здирство. Вияснити се можна двома причинами: раз тим, що здирство попівське справді багато причиняється до економічної руїни і деморалізації народу, а, по-друге, й тим, що галицькі попи, не бачачи того, вважають себе єдиними добродіями і представниками того народу, вважають «себе народом, а народ (коли їх не хоче слухати) — народовідступником». Додайте до того безграничну гордість, тупу погорду для всього чужого їх тісним кружковим інтересам і поняттям і тоту дволичність, на котру нарікав навіть Наумович,— а будете мати достаточне поняття о тім, для чого опозиційний і радикальний рух між мужицтвом і навіть між інтелігентною молодіжжю в Галичині в початках своїх мусив і мусить мати в собі так значну і замітну примішку протипопівства, котре видається не раз так невідповідним, непотрібним, а навіть шкідливим для незнаючих місцевих обставин соціалістів інших народностей, а особливо поляків*.

В соціалістичних виданнях галицьких, а особливо в «Дзвоні» і «Молоті»¹ з р. 1878 наведено було кілька фактів попівського здирства й деморалізації: показано було, як брутально обходяться попи з народом, як вони для своїх користей лучаться з панами, урядниками й жидами проти мужиків, а в кінці на підставі власноручної рахункової книжечки показана була трохи чи не мінімальна сума доходів попа.

Опісля, в рр. 1879 і 1880, видані були попівські шематизми², в котрих при кожній парохії приписано також її «віновання», т. е. скільки ґрунту має піп в уживанні, скільки побирає з каси «конгруї»³, а декуди також, скільки має крім того доходу з мужиків за т. зв.

* В р. 1880, коли у Львові почали складатися зав'язки польсько-української федерації (звісна річ, зразу тільки між самою інтелігентною молодіжжю), одним з важніших предметів дискусії було іменно те питання: чи належиться ширити між народом сам чистий соціалізм, чи враз із раціоналізмом та позитивізмом? Соціалісти з українців стояли за сєю другою обширнішою програмою, стрічаючи в тім згляді не то супротивлення, як радше недостачу почування потреби такої обширної роботи у соціалістів-поляків.

«*jura stolae*» *. Правда, сеся послідня рубрика не подана ніде правдиво — деякі попи повиписували лишень з давніх панщизняних інвентарів ті данини, які були на те зараховані, хоч звісно, як тоді, так і тепер доходи всюди безмірно більші, як о тім будемо мати случай переконатися.

Маючи під рукою такі попівські шематизми, жаль, що не з цілої Галичини, а тільки з одної перемиської епархії,— я задав собі труду обрахувати з них суму всього, що держать і що беруть з народу наші попи. Суми і факти з самих тих епархіальних видань вийшли такі цікаві, яких я не надіявся. Позаяк я не маю надії на те, щоб котра-небудь з виходячих в Галичині газет схотіла опублікувати ті цифри і насуваючися з них виводи, то шлю їх в редакцію «Вольного Слова» ⁴, надіючись, що і для його російських читачів вони не будуть безінтересні, принаймні яко причинок до пізнання тих обставин, серед яких жие братне українське плем'я в Галичині.

Попереду усього кілька слів про історію попівських дотацій в Галичині. Попи удержувалися почасти з громадян, з їх добровільних датків і приносів, а почасти з надань (донації) панів. Ті донації в грунтах, натураліях, грошах або й панщизняній роботі були не раз досить великі,— особливо монастирі мали звичайно свої села і багато підданих, відробляючих їм панщину. Але й сільські парохії частенько мали великі кусні грунтів і багато панщизняних повинностей з громади. До найзвичайніших з тих повинностей належали т. зв. «канонії», т. є. датки з кожної хати певного числа яець, прядива, хлібів, конопляного сім'я і т. д., дальше «скіпщина» або «менше» і «проскурне», т. є. датки на хлібі чи то зерном чи в снопах. Коли Австрія зайняла Галичину ⁵, то швидко звернула увагу й на донації попівські. Поперед усього бюрократія не могла зрозуміти, як може бути попівство не залежне від держави. А по-друге, тотя ж бюрократія так рвалася придбати камері грунтів і всяких других доходів! Отже, вже цісар Осип II в своїх мріях реформаторських задумав обдери галицьке попівство з його обширних донацій. Поперед усього багато монастирів покасував, а всі їх добра, включно аж до церковних знарядь, забрав для казни.

* [Права попів (лат.)].

Далі положив підвалину для оснований т. зв. «релігійного фонду», котре доконане було, бачиться, аж за Франца І. Ціла маніпуляція з релігійним фондом була свого роду хитрою механікою, посредством котрої австрійський уряд ні з сього ні з того зробив себе фактичним властивцем всіх попівських донацій. А зробив се зовсім простим способом. Обчислено і повписувано в інвентарі дохід з усіх парохіяльних ґрунтів і повинностей, а незалежно від того означено після величини кожної парафії величину «конгруї» її пароха. Коли дохід з ґрунтів і повинностей був менший від тої з гори визначеної конгруї, уряд обов'язався доплачувати йому недостаючу суму грішми; коли ж дохід був більший, парох мусив сплачувати надвишку урядові. Таким способом конгруа зістала урегульована. Але щоб утворити «релігійний фонд»,— на се, звісно, не вистачали ті немогі «надплати» попів,— на се треба було велику частину попівських донацій загарбати для камери⁶,— що й було зроблено зараз в початку нашого століття. Велике число парохій покасовано, по кілька не раз досить далеких від себе сіл попризначувано для одного попа, великі добра монастирські позабирано, а в тісних для Австрії часах 1805—1811 позабирано й найбільшу часть нагромаджених в церквах з давен-давна капіталів «братських грошей», оставляючи за те неопроцентовані і невиплатимі облігації.

Коли 1848 р. скасовано панщину, повинні були природним способом щезнути і всякі натуральні повинності мужиків зглядом попів, і то не тільки панщизняна робота, але й данини, як «канонії», «скіпщина», «менше», «проскурне» і «jura stolae». Але так воно не сталося. Правда, декуди, де мужики самі того домогалися, і вміли на тім настояти, повинності ті (крім канонії і jura stolae) зістали викуплені, порівно з панськими повинностями і сервітутами,— але в многих селах вони удержуються й досі. Так, добродію! *Панщина в своїй старій традиційній формі і досі ще удержується декуди по наших селах, і піддержують її якраз наші попи!* Сейчас наведемо на доказ сього цифри і факти,— іменно з тих попівських шематизмів перемиської епархії, котрих чень же не мож підозрівати о «розсв'яніе злоумышленных клеветъ противъ гр. к. духовенства!»

Епархія перемиська, з котрої у мене є рахунки, обнімає собою 15 повітів середньої Галичини в цілості, а іменно повіти: Сокальський, Равський, Жовківський, Цешанівський, Яворівський, Ярославський, Мостиський, Рудецький, Самбірський, Старомиський, Перемиський, Добромильський, Сяницький, Ліський і Дрогобицький, а прихапує більш або менш значні частки повітів: Новотарського, Новосандецького, Ніського, Грибівського, Бжозовського, Кросненського, Горлицького, Ланцуцького, Решівського, Яслиського, Стрийського, Городецького і Львівського. Не вчисляючи повітів: Решівського (6 сіл), Львівського (7 сіл), Стрийського (1 село), Ніського (3 села), Городецького (7 сіл) і Новотарського (4 села), маємо в прочих до перемиської епархії належачих повітах 1417 сіл на 2134 всіх сіл в тих повітах, т. є. майже $\frac{2}{3}$ всіх осель, замешканих переважно українським народом. Се побачимо виразніше на числі людності. В вище названих повітах, входячих цілком в обруб перемиської епархії, живе около 867 000 душ укр[аїнського] нар[оду] на 1 661 454 всіх душ, заселяючих ті повіти, т. є. на кожних 48 пожителів є 25 українців. Ціла епархія числить 1440 сіл, на котрі є тепер тільки 709 парохій, т. є. на кожних 45 сіл 22 парохії. На одну парохію випадає затим пересічно 1237 душ. Дотація тих парохій представляється в слідуєчих цифрах: в 691 парохіях, з котрих виказані грунти, знаходиться в посіданні попів:

Орного поля	37 486 моргів	1321 $\frac{2}{3}$ квадр. сажнів
Лук	9 647 «-»	1013 $\frac{2}{3}$ » »
Пасовиськ	5 784 «-»	1321 » »
Лісів	951 «-»	533 » »
Городів	151 «-»	861 » »

Разом 54 022 морги 250 $\frac{1}{3}$ квадр. сажнів

Як бачимо, зовсім значний шмат ґрунту, становлячий, напр., більше ніж половину цілого одного Снятинського повіту, на котрім живе звиш 68 тисяч людності. Ґрунт затим, на котрім могло б жити щонайменше 34 тисячі душ мужиків при теперішнім стані господарування, знаходиться нині в посіданні 691 попів. І коли в наших сторонах пересічне мужицьке господарство виносить 3—8 моргів, то пересічне попівське господарство виносить 79 моргів.

Та сього не досить. 3633 сіл виказано в наших шематизмах грошей додатки до конгруї, котрих сума виносить 83 670 гульд. — 86 $\frac{1}{2}$ кр., т. є. пересічно 132 гульд. 15 кр. на одну парохію. Хто пригадає собі заміщений в «Дзвоні» 1878 допис з Комарна про життя тамошніх ткачів, котрі всі свої бажання і потреби на цілорічне удержання з родиною обраховують на 120 гульд., той вповні пійме ціле значення того грошового додатку до попівської конгруї в відношенні до економічного стану нашого мужицтва.

Зате з 44 сіл платять попи 1 709 гульд. 19 $\frac{1}{2}$ кр. надвишки до каси податкової, т. є. кожний з тих надмірно дотованих парохів платить пересічно 38 гульд. 85 кр. надвишки.

При всіх досі вивчислених дотаціях, хоч і як вони спосібні розбудити зависть у бідних і малоземельних мужиків, попи не мають ще ніякого діла прямо з мужиками. Інше діло з тим, що далі слідує. І так при 101 селах подані данини, які побирають попи з мужиків снопами, зерном, хлібом. Сума тих данин представляється ось в яких цифрах. 508 $\frac{1}{2}$ кірців жита, 153 кірці ячменю і 801 $\frac{1}{8}$ кірців вівса зерном; 894 копи жита і 516 $\frac{1}{2}$ кіп вівса снопами. Крім того, з трьох сіл подано 6 $\frac{1}{4}$ конопляного сім'я. Дальше з 12 сіл подано 993 хлібів печених, з 7 сіл 2169 яець, з одного села 22 каплуни, а з трьох сіл 82 робочі дні. Чи не здається вам, що читаєте давній панщизняний інвентар?

Позаяк відроблювання панщини в конституційній Австрії в 30 літ по її скасуванні, будь-що-будь все-таки курйоз, то ми подамо тут назви тих сіл і назви попів, котрі в них повагою свого духовного стану піддержують традиції приснопоминаємої панщини в її найчистішій формі — примусовій роботі. Ті села: Яблониця польська, пов. Бжозів, піп Антін Волощак (роботи 12 днів), Кросна, пов. Кросненського, піп Іван Копистянський (роб. 12 днів), Тарнавка, пов. Ланцуцький, піп Сидор Кардаевич (роб. 44 дні).

Розуміється, що сума виписаних тут данин натурою далеко не повна. Як сказано, лиш декотрі попи, списуючи дотацію своєї парохії, вважали потрібним занотувати й ті данини. Особливо цікава річ, що ані один піп не занотував доходу з каноній, котрі, як допевно знаємо, відбуваються по всіх селах 2—3 рази до року. Обходячи від хати до хати, піп збирає повісма, яйця,

а декуди й гроші. Так само не всі попи вважали потрібним подати до прилюдної відомості навіть ті доходи з *juga stolae*, які були попризначувані в давніх інвентарях. Доходи ті подані в 310 селах і чинять суму 10 742 гульд. 2 кр., або пересічно на одне село 34 гульд. 65 кр. Кожний, хто тільки хоч би один рік жив у галицькім селі, знає, що така сума не чинить і десятої часті правдивих доходів з тої рубрики, що, напр., за один похорон піп частенько бере 30—50 гульд., за шлюб 10—15, за службу божу 1 гульд., за акафіст 60 кр. і т. д. Далеко ближчий до правди обрахунок, зроблений в «Молоті» на підставі власних рахунків одного попа, після котрого, як мінімум попівських доходів річних з *juga stolae* можемо прийняти 800 гульд., хоч безперечно в многих селах сума та вносить 1200—1500 гульд.

Стрібуймо ж тепер на підставі тих даних уробити собі цифровий образ того, що кожний піп пересічно в однім році різними титулами здирає з громади! Поперед усього він уживає 79 моргів ґрунту, т. е. такий простор, на котрім могло б жити і господарювати 7—10 родин мужицьких. Громада (з невеличким причинком поміщика або камери) мусить пересічно що 20 літ будувати і що 5 літ направляти попову хату і господарські будинки. Візьмім найнижчий кошт нового будинка — 1200 гульд.,— з тої суми випаде 200 на «колятора», а 1000 на громаду; візьмім далі пересічні кошти направи 250 гульд., з котрих опять 200 випаде на громаду. Крім того, так само що п'ять літ мусить громада обгороджувати попівщину,— знов 200 гульд., з котрих 180 випаде на громаду,— все те разом учинить річний видаток 125 гульд., або, числячи пересічно 5 душ на родину, а слід. 247 родин на громаду, одержимо на саму тільки конкуренцію парохіяльну річного видатку з кожної родини 50 кр. За сим слідує обрядове здирство. Канонії у нас виглядають так: в Пилипів піст від одної хати повісмо, в великий піст 6 яець,— коли хто не дасть сього «доходу», то піп не схоче сповідати. Від сповіді платиться 1 кр., від освячення паски 4 кр. Почисливши прочі случайні видатки кожної родини — за хрестини, похорони, шлюби, сорокоусти, акафісти, освячення поля, парастаси і пр. на пересічних 4 гульд., одержимо більше-менше докладний образ видатків мужицьких, а доходів попівських, в слідуючій табельці:

Видатки	1 родина		1 громада		Вся епархія	
	гульд.	кр.	гульд.	кр.	гульд.	кр.
На будинки пар[охі- яльні]	—	50	123	50	87 561	50
Датки періодичні	—	35	86	45	61 293	5
Датки случайні	4	—	988	—	700 492	—
Разом	4	85	1197	95	849 346	55

Позаяк податок ґрунтовий в наших сторонах з пересічного мужицького господарства виносить 4—6 гульд., додатки краєві і автономічні 120—150% тої суми, то й наші «отцове просвітителі і представники народу», наші попи, не хочючи й собі ж оставатися позаду в обдиранні народу, накладають на нього всякими способами, які дає їм в руки закон і релігія, новий податок, виносячий рівно ж 80—120% так утяжливого податку державного. І зважте, що се почислені тільки прямі драчки, що крім тих 1197 гульд. 95 кр. кожний піп побирає пересічно 132 гульд. з каси, побирає 15—20 сарів дров (усіх дров з лісів поміщицьких і камерних після шематизму попи побирають около 4785¹/₄ річно), що велика часть уживає громадського пасовиська, має вільне мливо в поміщицьких або громадських млинах, що деякі побирають частки доходів з тартаків, а навіть *пропінациї* ⁷ (село Двірці, пов. Жовківський) і що майже сьома часть усіх попів піддержує донині в різних формах панщину по наших селах. І зауважте, що якраз та епархія, в котрій 709 «вчителів народу» пожирають щороку на мільйон гульденів народного добра, є іменно найтемнішою, найменш освіченою полосою в Галичині, є осередком галицької темноти, що в ній лежить 9 з-поміж 23 повітів, в котрих звиш 99% всього народу не вмє ні читати, ні писати і що пересічно в ній на 100 люду находиться 81 зовсім неграмотних. «Тут єсть 200 корчемъ юдейскихъ... школы нема» — тота лаконічна замітка одного простодушного попа (Схим., стор. 276) чи ж не нагадує нам щедрінського «Народъ нѣтъ — помпадуръ єсть?»

[1880—1882]

[...] Від душної атмосфери банків і закулісових коншахтів, прикритих параваном «ргасу organicznej» * перейдем на трохи свіжіший воздух. Що нині русини представляють в Галичині іменно такий духово і морально свіжіший елемент,— се констатують майже всі тверезо мислячі часописи польські. Правда, «man muss es nicht zu genau nehmen» **, як німець каже; і між русинами даються не раз речі зовсім «несвіжі». От, напр., найновіша віденська «Neue fraie Presse» *** в найновішій н-рі приносить телеграму зі Львова такого содержания, що «в прогягу сього тижня має адміністратор руської архидієцезії єп. Сембратович видати куренду, в котрій вірним гр.-кат. обряду під загрозою екскомунікації має бути заборонено ходити на відпусти до російського надграничного містечка Почаєва. Не вдовольняючись курендою, єпископ обернувся і до намісництва з просьбою, щоб наказало старостам пограничних повітів — не видавати галицьким селянам паспортів до Почаєва. «Причиною сеї, оскільки ми тямимо, досі у нас безпримірної постанови єпископа, котра остаточно зміряє до обмеження конституцією запорученої свободи переходу границі обивателям держави, має бути, по словам телеграми, те, що в Почаєві мало зав'язатися товариство для ширення православія [...]».

[1884]

ПРИТЧА О БЛУДНЫХЪ ОТЦѢХЪ
[ОТЬ ВЫЧОСЫ ЗЛОПОВѢСТВОВАННАЯ]

Во время оно бѣ человекъ нѣкій, нарицаемый Збланиславъ. И той вожделѣ въ сердци своемъ возвеличитися яко представитель Руси, да помутивши умъ людей рускихъ, Русь погубить. И рече клеветомъ своимъ: «Идѣте на распутія и стогны деканата белзскаго и сокальскаго и призовите ереевъ и старцевъ деканатовъ оных, да ко мнѣ придутъ. Азъ бо есмь утѣшеніе, и надежда, и предстатель ихъ».

* [Органічна праця (польськ.)].

** [Не потрібно це брати зовсім дослівно (нім.)].

*** [«Нова вільна преса» — назва німецької газети].

И изшедше клеветы онаго Зблзнислава, обрѣтоша декана белзска и глаголаша ему: «Пойди!» И обрѣтоша еще шесть отцовъ, блуждающихъ во тмѣ кромѣшней и вождельюющихъ умноженія конгруы своя, и глаголаша имъ: «Пойдите! Предстатель есть».

И собращася отцы купно и рѣша: «Не лѣпо намъ есть самымъ отъ себе ходити. Того ради рцѣмъ слово, яко мы депутация есмы отъ всего клира страны нашаея». И сотвориша тако во глумленіе истинѣ.

И пришедши ко оному Зблзниславу и поклонишася ему и сташа смирна у прага храмины его. И вопроси я Зблзниславъ: «Чесо ради прийдосте?»

И рѣша блудніи отцы: «Умноженія конгруы нашаея ради къ тебѣ припадаемъ».

И рече имъ Зблзниславъ: «Все учиню и болѣе еще учиню». Вѣдаше бо, яко умноженіе конгруы не на немъ виситъ, словеса же лестная въ тунѣ суть.

И возрадовашася отцеве зѣло и рекоша: «О заступниче сладкій, како возвеличимъ тебе?» И рече Зблзниславъ: «Просите еще, и елико аще воспросите, дасться вамъ, да повѣдаете славу мою предъ человѣкы рускими, яко азъ есмь предстатель ихъ».

И рече настоятель деканата белзскаго: «Господи, свинія моя изыйдоша во бурачіе господина и колятора моего. Клеветы же его, изшедше со оружіемъ и дрекольми, иныя избиша, иныя яша, иныя же изгнаша едва живыя сущія. Молю тя, повели господину тому, да наградить мене и возвратить прочія свинія, яже у него во плѣну держаться». И рече Зблзниславъ: «Повелю, и будетъ».

И рече второй отъ блудныхъ отецъ: «Господи, сынъ мой едиnorodный въ училищахъ веліихъ пребываетъ, слабъ умъ имѣя. Повели, господи, учителемъ и наставникомъ его, да, не искушая премудрости его, произведутъ его безпрепятственно во вышнее училище». И рече Зблзниславъ: «Добрѣ глаголалъ еси, будетъ тако».

Рече же третій отъ блудныхъ отецъ, гладомъ веліимъ одержимъ: «Господи: разрѣши рабомъ твоимъ, да акы Лазарь насытимъся отъ крупиць, падающихъ отъ трапезы твоея». И повелѣ Зблзниславъ клеветомъ своимъ, да соберутъ крупици. И собращая во кошници и возлегше отцы блудныи во сѣнехъ храмины тоя, ядоша и насытиша чрево свое.

И по семь начаша иныи глаголати, сей сіе, овъ же овое: сему да браги, иному же скотопасія, оному же древія на храмину дати благоволить. О душахъ же своихъ, ниже о поруганной народности своей не помянуша.

И абіе рече Зблзниславъ ко другу и рабу своему Титу Ковальскому, иже въ купѣ бѣ со прочими: «Друже мой и рабе мой, чего хочещи, проси!» Отвѣща же Титъ: «Господи, вся, елико вожделѣть душа моя, даль еси мнѣ, и ничесо же болѣе имамъ просити, но да сотворишь тебѣ Господь многая лѣта».

И воспѣша вси отцы купно и велегласно «Многая лѣта» и разыдошася во свояси.

[1884]

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ

I

Маємо перед собою декілька фактів, що хоч самі по собі й не дуже важливі, але все ж цікаві, як характерні прояви партійних прагнень і поглядів між галицькими українцями. Тож думаю, що доречно буде згідно з цими фактами кинути оком назад і схарактеризувати бодай коротенько теперішні українські партії на тлі їх діяльності минулого року.

Почнемо від наймолодшої партії, яка ще пускає кільчики, чисто клерикальної. Якщо я вживаю тут вислів «партія», користуюсь скоріше терміном, прийнятим у наших офіціальних сферах, які бажають, щоб існувала така партія, під назвою, яка відповідає якійсь організації, що дійсно існує. Як усе, що створене згори, імпортоване зовні, а не виросло з ґрунту, так і наша клерикальна «партія» має вигляд голованя, створіння, складеного з великої голови й малого хвоста без ніяких інших органічних частин. Ця партія існує, властиво, лише через свою репрезентацію, через своїх керівників, якими є греко-католицькі єпископи. Хвіст, що тягнеться за цією головою, зовсім не показний. Він складається з кількох відомих, а може й ширих ультрамонтанів¹ і з нечисленної низки світських священиків, що кокету-

ють із ультрамонтанізмом з особистих інтересів, одначе далекі від того, щоб підписуватись під усіма його наслідками. Властивим публіцистом і пропагандистом цього напрямку в українській пресі є отець Лука Бобрович, емігрант із Холмської Русі, тепер проповідник у святого Юра й редактор двотижневика «Русь»². Отцеві Бобровичеві не можна відмовити ні в здібностях, ні в сміливості, його орган з багатьох поглядів нагадує сміливу й енергійну мову французьких і південнонімецьких часописів, а деякі друковані в ньому статті, як, наприклад, низка статей під заголовком «Народовці й церква», видавали перо досвідченого публіциста й кмітливого спостерігача партійних відносин. Правда, цих статей не можна приписувати самому отцеві Бобровичеві, що при своїй запальності далеко частіше нагадує агітатора й промовця з амвону, ніж поважного й ґрунтовного мислителя. Орган отця Бобровича виступав спочатку з деяким відтінком опозиції проти отця митрополита Сембратовича; пам'ятаємо, як не дуже прихильно висловлювалась «Русь» у справі «затягнення» митрополита до «Руської ради»³. Натомість з ентузіазмом підносила «Русь» програму, яку розвинув отець Пелеш у сеймі та в пастирських листах; здавалось тут і там, що «Русь» є, або хоче бути, органом цього останнього в опозиції до митрополичого «Миру»⁴. Був час, коли можна було подумати, що ця опозиція стане тривкою, що вона походить із різниці національних поглядів у самих архіпастирів, бо ж отець Сембратович досить явно схилився до старої партії і в мові, якою пишеться «Мир», дозволив багато уступок тій дивовижній мішанині, якою видаються «Слово» й «Пролом»⁵, а тим часом отець Пелеш у своїй програмній промові досить виразно висловив свої симпатії до партії народовців і засвідчив їх також своїми першими пастирськими листами. Одначе ці суперечності шезли незабаром. Інтереси церкви, так сильно підкреслені в промові й творах отця Пелеша, здобули перевагу над таким або іншим розумінням народних справ. Отець Пелеш приєднався до указу отця митрополита, яким він забороняв священикам не тільки передплачувати й давати парафіянам читати «Науку» Наумовича, але й віддавав у їх руки формальну цензуру над усім тим, що народ взагалі має читати. Отець Бобрович став у митрополита особою, що тішилася найбільшою при-

хильністю, став тією фірткою, що лише через неї можна потрапити до ласки львівського українського архіпастиря. І хоч «Русь» і «Мир» існують і далі рядом, все-таки цей останній видається тільки для честі прапора, зовсім безбарвно й бездарно, і має, мабуть, не більше ніж 200 передплатників-священиків, що потребують ласки митрополита, а втім ніхто не читає його й ніхто з ним не рахується; навіть краківський «Czas»⁶, що спочатку всякими способами старався підтримувати його, тепер давно вже забув про його існування. Погляди, цілі та намагання української ієрархії висловлює «Русь», тож її мусимо головно взяти на увагу, якщо бажано ближче означити фізіономію того, що я вище назвав нашою клерикальною партією, яка пускає кільчички.

Отже, наскільки з дотеперішніх заяв ми змогли зрозуміти це нове на нашій землі явище, можемо схарактеризувати його коротко. Передусім важливе те, що клерикали без застережень признаються до української народності й уживають у своїх публікаціях менше або більше чистої української (галицької) народної мови. Отже, не зовсім безпідставно назвав себе «Мир» органом «народовців», бо якщо лише мова має тут творити головну властивість, то «Русь» такий самий народовецький часопис, як «Діло» й «Батьківщина»⁷. «Москалів» не лише ідентифікують наші клерикали з «малоросами», але навіть ненавидять їх із обрядових причин. Правда, і їх українізм кульгає трохи в цей самий бік; їм дуже прикро, що переважна частина українців православна; також нерадо й невиразно згадують про цих закордонних своїх земляків. Лише одне явище цікавить їх там — штунда, в якій вбачають протест народу проти православ'я, протест, який, розвиваючись вільно, довів би увесь український народ до католицизму. А доки нема цього, Збруч в очах наших клерикалів є для галицьких українців далеко глибшим кордонним ровом, ніж Сян або Вислок. Звідси і виходить, що цей клерикальний українізм стає на практиці політичним індіферентизмом* або й безоглядним плазуванням перед урядом. Український патріотизм, що виходить поза рамки греко-католицького обряду, це для клерикалів мало що не злочин; отець Бобрович не вагався кинути каменем

* [Пасивність, рівнодушність].

осуду в українську молодь, яка справляла по Шевченкові панахиду в православній церкві, в «Діло» й «Просвіту» за друкування історичних праць, в яких передруковано порядки української автономної перкви часів церковних братств, нарешті, і в народні віча за те, що там світські люди осмілюються порушувати церковні справи, як патронат тощо. Розвиваючи відозву отця Пелеша до світських українців, висловлену словами: «злагідніть свій патріотизм і живіть у згоді з поляками передусім тому, що вони католики», отець Бобрович закликає українців до безумовної покірливості шляхті, яка управляє тепер Галичиною, доводячи, що українцям не діється ніяка кривда й що вся боротьба за рівноправність — це діло небагатьох честолюбних керівників. Отже, не диво, що з уваги на це інші клерикали жадають зовсім висадити з сідла цих керівників, а передусім унеможливити їм усякий вплив на народні маси. Розвиваючи думку митрополита, висловлену в кінці пам'ятної куренди проти «Науки» Наумовича, «Русь» пропонує створити сильну організацію усього духовенства, щоб розпростерти якнайширшу опіку над народними читальнями й виконувати якнайсуворішу цензуру над їх бібліотеками; усякі книги й друки, які не мають ієрархічного дозволу, треба б назавжди виключити з цих бібліотек; ніяке зернятко радикалізму, раціоналізму або вільнодумства не сміло б проникнути в нерозвинені уми простачків, що їм, мабуть, навіки призначено лишитись нерозвиненими.

Що всі ці погляди не є лише пустими словами, але наслідком дійсних намагань нашої, безумовно Римові відданої ієрархії, це доводять окремі факти. Так, митрополит, що ніколи не підтримував жодного товариства народної освіти, дуже старанно допомагає правлінню «Kótek rolniczuch»⁸, якому, як я показав раніше, більше до душі загнuzдати народні пориви до освіти, ніж сама освіта, розпростерти якнайщільнішу опіку над народом, ніж розвиток народу. Переслідування священників і вихованців семінарії, запідозрених навіть у тіні вільнодумства, є у нас на порядку денному; досить часто почали останніми часами траплятися факти доносів чи то на окремих письменних селян і вчителів, чи й на цілі читальні за атеїзм, соціалізм та інші примарні вчинки до консисторів, а звідси через намісництво до судів. Донощиками виступають священники, та й то головно

з так званих у нас «римлян». Нарешті, ось найсвіжіший факт, який ясно свідчить про те, що наша ієрархія дивиться неприхильним оком на всякі спроби ширшої освіти й політичного виховання народу. Комітет, що улаштував віче в Станіславі, прохав тамошнього єпископа, отця Пелеша, протекції над вічем. Що відповів отець Пелеш, не знаю, одначе здається, що не відмовив прямо на прохання комітету. Щойно напередодні віча виїхав раптом із Станіслава, виправдуючись сеймом; провів день у Львові й, не будши ні разу в сеймі, а взявши лише відпустку на цілу сесію (що міг зробити й письмово в Станіславі), на другий день після віча повернувся до своєї столиці. Треба, нарешті, згадати, що так звані митрополічі депутати в державній раді досі ані уст не відчинили, ані думали з'явитися перед виборцями — голосують за урядом без ніякого обговорення й на цьому кінець.

Правда, всі ці «подвиги» наших клерикалів досі занадто ще незначні й дрібні, щоб могли красномовно й всебічно змалювати їх прагнення, щоб їх могла почути й оцінити наша українська громадськість. Єдина причина цього та, що вони не становлять ще партії у власному значенні цього слова, що за ієрархією не йде маса духовенства, яка своїм сімейним життям далеко в більшій мірі втягнена в сферу чисто світських інтересів, ніж деінде між католицьким духовенством. Це сімейне життя наших священиків є головною перешкодою швидкого зростання клерикалізму й ультрамонтанізму на Галицькій Русі. Що наша ієрархія нерадим оком дивиться на нього, на це маємо яскравий доказ у виступі теперішнього митрополита, а тоді ще львівського єпископа-суфрагана перед зібраними у Львові делегатами духовенства, мабуть, у 1881 році. Мова йшла про відсилку адресів до цісаря й до папи в справі поліпшення становища греко-католицького духовенства. Отець Сембратович запропонував делегатам підписати адрес до папи, який сам відредагував і в якому замість поліпшення економічного становища просили апостольську столицю завести целібат⁹ для уніатського духовенства. Одначе цей адрес зустрів з боку всіх делегатів такий одностайний і енергійний опір, що отець Сембратович, незвичайно схвильований, мусив узяти його назад і відкласти до кращих часів.

Так само знаю, що в цьому самому напрямі працю-

вав покійний отець Калінка¹⁰; з інтернату, який він заклав, мали виходити священники-українці, але безшлюбні.

Ось головні обриси клерикальної партії, яка в нас кільчиться. Незважаючи на всю її дотеперішню слабкість і незначність, не можна заперечити, що вона зростає і зміцнюється щораз більше, підтримувана урядом, і польською шляхтою, і Римом. Якщо теперішні відносини триватимуть довго, неважко передбачити, що ця партія має перед собою майбутність, що ієрархія швидше чи пізніше зломить опір сільського духовенства та створить сильну клерикальну організацію, яка може значно й фатально вплинути на долю Русі. Фатально вже хоч би тому, що згідно з її дотеперішніми вчинками маємо право вважати її за ворога справжньої народної освіти, за ворога всякої самостійності й за партію, яка готова буде служити (коштом народних інтересів) кожному урядові й кожному крайовому прововоді, щоб тільки він був католицьким. Незважаючи на це, появу цієї партії в теперішній час вважаємо за необхідну й подекуди навіть за корисну. Після дотеперішніх безтямних сварок за літери, за правопис і за кількість мільйонів українського племені це перший раз виступає у нас на сцену партія, яка спирається на дійсні, реальні інтереси якоїсь частини населення і в ім'я цих інтересів змушена також реально рахуватися з даними умовами нашого національного існування. Те, за що боролась партія так званих народовців, себто окремішність українського племені й народну мову, приймає нова партія за вихідний пункт, а форму національності старається заповнити клерикалізмом, але не тим опозиційним південнонімецьким, але впевненим у собі — шляхетським австрійським клерикалізмом [...].

[1886]

GOTTESFURCHT UND GUTE SITTE *

«Шмідт», «Шмідт!» Сподіваємося, що панове десь уже чули це ім'я! Ця фраза одного з американських гумористів мимоволі прийшла нам на думку, коли

* [Страх перед богом і добрі звичаї (нім.)].

в сьогоднішньому телеграфічному повідомленні вчитали повчальну звістку про закладання «польсько-католицької громади у Відні, метою якої є пропаганда богобоязливості і доброї поведінки між віденськими поляками».

«Страх перед богом і добрі звичаї!» — боже мій, адже недавно ми десь чули це гасло, під яким берлінський пастор Штокер пропагує антисемітизм, а кн[язь] Бісмарк — знищення поляків, — те саме гасло, яке таким виразним ехом розлетілося по Європі в маніфесті нового пруського короля і знайшло радісний відгук поглядів того старого римського «в'язня», про котрого слушно сказано, що «per la salvare la sede, perde la ferde» (щоб зберегти трон, треба позбутися віри). Звідки серед віденських поляків так раптово з'явилась потреба згуртуватися під тим прапором? Хто умовив їм ту гадку, що не потраплять до пана бога інакше, як лише під пруським девізом? І чи справді польська колонія у Відні морально упала вже так низько, що для неї стало необхідне особливе товариство «пропаганди», як для якихось шіпеваїв чи ботокудів? ¹ Але ж ні! Якщо та колонія знайшла потребу такого для себе товариства, якщо зовсім свідома того, що чинить, якщо пішла за проводом названих у нашій телеграмі людей і за їхнім гаслом, змавпованим на зразок Берліна, то дала собі явне свідчення, що їй справді чогось такого бракує.

Бо хто ж є тими ініціаторами «пропаганди богобоязливості і добрих звичаїв» серед віденсько-польських ірокезів? ²

Отець Креховецький — фігура, яку добре знають львів'яни. Кільканадцять років тому у нашому місті він виконував обов'язки кафедрального вікарія і катедрита при жіночій гімназії римокатолицьких пань бенедиктинок ³. Проголошував він казання, сповнені пафосу, ходив по місту з довгими космами, щедро облити ми парфумами, був співробітником архікатолицького «Przeglądu lwowskiego» ⁴, аж поки в зв'язку з якоюсь пригодою в гімназії бенедиктинок не вступив у дуже непристойний конфлікт з суспільною моральністю і не став зайвим на львівському бруці. Подався, отже, до Парижа, де грав, як ми чули, роль попа-ліберала, поки церковна влада не знайшла можливим довірити йому місце померлого о. Червінського як духовного опікуна польської колонії у Відні. Очевидно, зустрівшись

з своїми земляками, о. Креховецький пригадав свої львівські часи, з Європи принісши лише одне — штокерівсько-бісмарське гасло.

А богобоязливий автор статуту тієї нової корпорації у Відні пан Блажовський? Про цього пана хочемо промовчати. Внаслідок компрометації, якою вкрив себе він, а не ми, коли нам пригрозив процесом за «уваги» до своєї особи у повідомленнях, що стосувались ювілею Гундуліша, і відступив від того процесу, коли довелося йому створити акт оскарження,— пан Блажовський готовий нам закинути, що маємо на нього якусь особисту образу. Лише дозволимо собі поставити одне питання до польської колонії у Відні: чи справді створених там поважних товариств польських, як «Biblioteka polska», «Zgoda», «Ognisko» і т. д., не вистачає для неї, не дає досить поля до поважної і корисної для загалу праці, що аж з'явилась потреба створення нової організації?

[1888]

NIЕСН GINĄ JAK PĘNDRAKI! *

Коли тільки почнуться засідання Ради державної, привикли ми з нетаєним побоюванням дождити телеграфічних звісток про засідання Кола польського, певні, що коли не сьогодні, то завтра нам доведеться знайти якийсь вискок такту або політичного дотепу, що може здивувати весь світ і корону польську. На лихо наші побоювання аж надто часто справджуються, а дивоглядні вискоки на диво правильно повторюються при кожній важнішій справі, *crescendo* **, поступаючи чимраз ближче до границь неможливості.

Вчорашня телеграма про дводенну дискусію в Колі п[ольському] про свободу ділення селянських ґрунтів подала нам окрім цілого букету дуже цікавих подробиць також неоціненний цвіток *sní genegis*, слова посла кс[ьондза] Хотковського, які тут наводжу дослівно: «Nіech biedni emigrują do Ameryki, jeżeli nie będą mieli

* [Хай гинуть, як хробаки! (польськ.)].

** [Посилюється, зростає (іт.)].

доść ziemi. Wystarczy, jeżeli jedna czwarta będzie ma-
jątną, a pozostałe trzy czwarte niech wyginą, jak рєndraki
w kartoflach! Gdy kartofle zjedzone, to i рєndraków nie
staje*.

Не забуваймо, і ніколи не забудемо, що се говорив
посол із менших посіlostей, який репрезентує в Раді
держ[авній] селян повітів Краківського та Велицького.
Не забуваймо, що ті слова, такі повні патріотизму, sui
generis, виголосив *мученик за польську народність*, чо-
ловік, що зазнав переслідувань у Пруссії за польську
національну ідею і, вигнаний відтам, знайшов гостинне
прийняття в Галичині і доступив у ній найвищої горо-
жанської почесі. Не забуваймо, що ті слова, такі повні
чоловіколюбія, sui generis, виголосив *католицький свя-
щеник* [...].

[1888]

ЩЕ В СПРАВІ «ГУСА»¹

Бідний чеський реформатор! Не досить, що його
спалено живим на вогнищі, але й по смерті, в 1891 р.
руська преса тягне його на тортури. Написав Шевченко
про нього поему, а якийсь чиновник, якому її було дано
переписати в 1847 р., взяв і спалив автограф².

На щастя, чи, може, на клопіт деяким людям, зали-
шилися деякі фрагменти тієї поеми, і треба ж було, щоб
п. Лисенко поклав один з тих уривків на музику і щоб
він був одним з найкращих його музичних творів, і щоб
руські народовці Львова, відзначаючи пам'ять смерті
Шевченка, уважали за необхідне той твір відспівати.
Стільки обставин мусило збігтися, щоб створити істо-
рію, про яку вже ми згадували і яку сьогодні хочемо
доповнити кількома деталями в зв'язку з тим, що «Діло»
після п'ятиденного думання також забрало про це голос
і старається заплутати справу у густу павутину кру-
тійства.

* [Бідні нехай емігрують до Америки, якщо не матимуть досить
землі. Вистачить, якщо багатих буде одна чверть, а решта три
чверті хай вигине, як хробаки в картоплі! Коли картопля
з'їдена, то і хробаки зникають (*польськ.*)].

«В програму вечора, яку укладено передовсім з огляду на художнє закруглення, вставлено також композицію М. Лисенка до «Гуса» Шевченка,— так пише орган «нової ери»³.— Але тому, що текст «Гуса» не міг пройти через цензуру, то для влади подано змінений текст. Цю справу зроблено нещасливо: бо якщо твір Шевченка має бути поданий у зміненій формі, то краще його не подавати зовсім. Тієї думки були деякі члени комітету і про це сказали диригентові хору за день до вечора.

«Гуса» не співали, і добре: співати в оригіналі його не можна було, а в зміненому — не випадало. Цієї справи ніхто не тримав у секреті, бо все було цілком ясно і чисто (?), тож і радикали знали про неї і командували на гальорку своїх людей, щоб робили бешкет. А на другий день радикал в «Kur [jerze] Lwow [skietu]»⁴ зробив з цього політику, а саме нібито св. Юр заборонив народовцям співати «Гуса» на вечері».

У поданому уривку насправді що слово, то *неправда*. Передовсім є неправдою, немовби «Гус» не міг пройти через цензуру. Текст згаданого Шевченкового фрагменту кілька разів друкувався в Австрії (в «Правді» і в празькому виданні) і навіть його раз співали на вечері в пам'ять Шевченка у Львові і завжди якось проходив цензуру. Де ж логіка, що саме цього разу мав не пройти? «Діло» признає, що тим разом владі подано *змінений* текст, щоб не додати виразно, що влада того тексту *не заборонила*. Але ж якщо члени комітету знали, що зміненого тексту співати не випадає, то для чого було подавати? А якщо «Гуса» було взято у програму для «художнього закруглення», то чи упущення цього номера принесло успіх художній частині вечора?

А вже просто сумне враження зробить те, що написав далі орган народовців. «Деякі члени комітету, переконавшись, що «Гуса» співати не годиться, повідомили про це диригентові хору за день перед вечором». І що ж далі? Чи диригент сказав, що співати не буде? Чи хоча б мав право вирішити це? Про це ані слова, лиш було додано, що «Гуса» не співали, і добре сталося». Отож в'яснимо тут справу. Комітет, який готував вечір, складався з п'яти членів: пп. Савчака, Шухевича, Гладилевича, К. Левицького і о. Шапельського. Ініціатива щодо викинення «Гуса» (та ще інших номерів програми,

напр., декламації уривка з «Гайдамаків» і зміни тексту в «Заповіті» Шевченка) вийшла від останнього. Його підтримали пп. Левицький і Гладилевич, яким як волонтер секундантом був п. Белей, редактор «Діла».

Зі слів самого цього органу випливає, що ці три члени комітету замість обговорити справу на пленумі комітету всілися на диригента хору «Бояна» д-ра Федака, який до комітету не належав, отже, викидати будь-що з програми не мав уповноваження. Але тому, що д-р Федак є синдиком * св. Юра, то йому загрозили, що в разі хор заспіває «Гуса», св. Юр відбере йому право синдика [...]

[1891]

ПОСТУПИ ІНКВІЗИЦІЇ

Одночасно з появою «нової ери» на Галицькій Русі у декого з репрезентантів греко-католицької церкви зародилась ілюзія, немовби та Русь — то власне вони і що на Русі не можна нічого робити, ані говорити, ані писати, ані навіть мислити, чого вони не благословлять, не похвалять і не ствердять. Не можна заперечити, що батьки «нової ери» пп. Романчук, Січинський, Вахнянин і спілка зробили, що могли, аби зміцнити і закріпити ту ілюзію, потрібно і непотрібно проголошуючи, що йдуть і хочуть іти під проводом князів церкви і що тому, хто по-іншому мислить і по-іншому хоче робити, тут нема місця.

Та ілюзія, яка в кінці XIX ст. могла б здаватися зовсім невинною, в Галичині, однак, а спеціально на Галицькій Русі, має свої небезпечні боки і може дуже відчутно помститись на тих, які спричинилися до її закріплення. Вже й тепер вона для них не вигідна і компрометує їх своїми похвалами, рівночасно силачесь убити їх противників. Бо ось що читаємо у вчорашній «Gazecie Nar.»¹, яка в справах «нової ери», як звичайно, добре поінформована:

«Гр.-кат. митрополичий ординаріат заборонив підвладному духовенству передплачувати «Червону Русь».

* [Адвокатом].

Як відомо, та влада видала ще в грудні минулого року розпорядження, щоб духовенство старалося не допускати «Червоної Русі» до народних читалень. Ординаріат мотивує свою заборону тим, що «Червона Русь» як у статтях редакційних, так і в кореспонденціях називає Романчука, Барвінського і Телішевського «трійцею послів», зрадниками і т. д. і цим самим ображає єпископат, який їх підтримує, гостро критикує розпорядження духовної влади (говорить про деморалізацію деканів і консисторних радників) і взагалі пише легковажно про єпископів.

Натомість куренда* говорить з признанням про «Діло», яке «*laudabiliter se subiecit*»** покинуло свої давні ліберальні пориви і зараз пише в консервативному і церковному напрямі, те ж саме про «Правду» (Барвінського), про яку запевняє, що похвали штунди і соцініанізму було тут лише непорозумінням».

Що руська церковна влада уже вдруге виступає з забороною передплати «Червоної Русі», то нас не дивує, бо ніколи не допускали, щоб та влада була така догадлива, щоб зрозуміти, що повторення заборони на протязі кількох місяців найвиразніше свідчить про *марність першої заборони*, тобто про брак серед руського духовенства поваги до того роду заборон. Доказ невеликої політичної передбачливості виявила руська церковна влада і в тому, що публічно ідентифікувалась з пп. Романчуком, Барвінським і Телішевським, беручи на себе відповідальність за їх вчинки, які сьогодні, не перечимо, для неї, може, цілком приємні, а завтра можуть піти святому Юрові «проти серця». Та найсмутніше свідоцтво своєї політичної передбачливості показала та влада статею, в якій захвалює «Діло». Представлення того органу, який до цих пір звик голосно і гордо говорити про свої «незмінні засади», як грішника, що покутує свої гріхи, як консервативного і клерикального Павла, який ґрунтовно відцурався давнього ліберального Савла,— це похвала така небезпечна, така проблематична і нетактовна, що, як вважаємо, саме «Діло» хоча б для пристойності і для збереження *decorum**** щодо читачів, мусить від неї відомитись.

* [Розпорядження Митрополита чи його канцелярії].

** [Чемно погодитися з чимсь (лат.)].

*** [Вихованість (лат.)].

Князьки і князі в наш час відзначаються гречністю і тактом. Не можемо, отже, допустити, щоб поважна похвала була просто забуттям князя руської церкви (адже ж бо без його позначки не могла бути надрукована!). А якщо вона була навмисне з метою стилізована, то... цікаві думки приходять нам у голову. Церковна влада, певно, знає з недавнього переконання, які наслідки тягне за собою її похвала в так стилізованому дусі. Один руський часопис, нещодавно отримавши таку похвалу, мало не заплатив за це своїм життям: значна частина духовенства, навіть схильного до «нової ери», перестала його передплачувати. А додам, що ця похвала була значно скромнішою! Чи святоюрська влада не має наміру своєю теперішньою похвалою, так щедро висипаною на честь «Діла», попросту *убити той орган*, якому не довіряє за його минуле? В такому разі дуже можливо, що, чинячи а *congratio* *, митрополича заборона може зміцнити «Червону Русь», яку начебто хоче підтяти. Не сміємо гадати, було то очевидним наміром авторів куренди чи ні, наслідки можуть бути саме такі. А вже зовсім забавним є мотивування отих похваллянь в адресу «Правди». Захвалювання соцініанізму² і штунди в цьому журналі, мовляв, могло трапитись тільки внаслідок «непорозуміння». Тоді варто б запитати, хто з ким «не порозумівся»: чи автор, який хвалить штунду і соцініанізм, не розумів, що пише, чи редакція, яка друкує статтю, не розуміла, що друкує, чи, зрештою, автор куренди, який, певно, не читав названої статті, не розумів ані самої речі, ані статті, написаної про неї? Варто б також знати, чи редакція «Правди» так само *laudabiliter se convertit* ** стоїть на дорозі клерикально-консервативній і чи дала церковній владі якісь гарантії, що в майбутньому буде виступати проти штунди на Україні рука в руку з Победоносцевим?³ Адже щось подібне мусило бути, бо ж влада не дала б тому органу своєї похвали *gratis* ***. А якщо так, то раді б ми знати, як дивиться церковна влада, напр., на «Дон-Жуана» Байрона, переклад якого, зроблений Кулішем, саме друкується в «Правді». Чи та «шайтанська і чортівська» поема, яка довгий час стоїть на одному з головних місць в індексі церквою заборо-

* [Навпаки (лат.)].

** [Покірно навернутись (лат.)].

*** [Безкоштовно (лат.)].

нених книг, зробилася для князів руської церкви твором, що заслуговує митрополичої похвали?

Оце думки, які нам прийшли після прочитання повідомлення «Gazety Narodowej». Кожен святоюрський указ у справах преси і громадянської вольності мусить насувати лише подібні думки, адже з нього віє пліснявою середніх віків. Нам здається, що руська церковна влада зробила б ліпше, коли б з християнською покірністю зоставалася на своєму церковному полі, а не заходжувалася робити екскурси на невластиве для неї конституційне поле, на якому не цвітуть їй лаври.

[1891]

НАРОДНЕ ВІЧЕ У СТАНІСЛАВІ

Наші читачі вже знають про закриття селянського віча у Станіславі. Тут хочемо подати деталі того факту [...]

Зразу ж після 10-ї години на естраду вийшов селянин Луць Драганчук з Загвоздя і коротко подякував прибулим за те, що, незважаючи на гарячу робочу пору, прибули на віче, «щоб порадитись про наші права і про нашу біду». Та коли він ледве скінчив, закликаючи вибрати головою віча посла д-ра Окуневського, горстка калуських міщан почала кричати: «Коритовський! Коритовський! Хочемо Коритовського!» Допомогали їм у цьому попи і деякі ними підмовлені селяни. Незабаром, коли галас ущух, Драганчук подав свою пропозицію на голосування. Замість піднести руки, калушці знову підняли галас за Коритовського... Особливо відзначилися попи Струтинський і Гриньовський, обидва з Ямниці, які щосили верещали: «Кричіть! Кричіть: він не вірує в бога! Будь-що кричіть!» Піп Гриньовський навіть виліз на крісло, махав руками і верещав скільки мав сили. Селяни, які зібрались на віче з намірами серйозно розглянути поставлені на порядок денний справи, з німим здивуванням і співчуттям дивились на цю сцену.

Крик тривав хвилин п'ять і почав уже затихати, як встав з крісла комісар і, закликавши крикунів до спокою (затихли негайно), повідомив: через галас, який

панує, а також тому, що голова не міг навести порядку, закриває віче і наказує зібраним негайно спорожнити зал!

— Дякуємо, дякуємо! — закричали попи, а за ними калуські міщани [...]

Попи і калушці, раді, що їм удався наперед складений план, почали не знати для кого співати «Многая літа». Зібрані після цього тихо розійшлися.

Що все було наперед задумане, нема сумніву [...] Треба підкреслити заслугу попа Порайка з Станіслава, який з старанністю, гідною для кращої справи, переконував селян ще перед початком віче: «Ідіть геть! Що ви тут будете робити! То безбожники, бунтівники» і т. д. [...]

[1892]

МОВЧАТИ І ВІДПОВІДАТИ!

Такими словами можна б схарактеризувати зміст документу, який появився у виданому 30 грудня [1892 р.] номері руських «Львовских архиепархіальних відомостей» і підписаний всіма трьома руськими єпископами. Йдеться про куренду до духовенства гр.-кат. обряду, яким забороняється, як попам, так і всім віруючим, передплачувати і читати часописи «Народ»¹ і «Хлібороб»² (обидва радикальні), а також «Галицьку Русь» «та інші того самого напрямку». Посилаючись на обов'язок провадити своїх вірних овечок на «здорову пашу духовну», забороняє два перших видання за те, що вони «вороже виступають проти церкви і духовенства». Якщо єпископи думають, що критикувати церковні інституції і духовенство рівнозначне з відбиранням народів віри, то в такому разі повинні б зробити закид проти ц.-к. * поліції і коломийської прокуратури (де ті часописи виходять), — адже ті дотримуються правил і не ототожнюють згаданих справ і лиш застерігають, щоб не виступати проти релігії, а дозволяють критикувати церковні заклади яко справи людські і такі, що підлягають змінам.

* [Цісарсько-королівської].

Звідси дальші слова куренди про те, що людина без віри стане звірем, і то звірем диким, який не злякається жодних засобів, аби заспокоїти свої жадання,— нам здаються безпідставними. «Галицька Русь», в оцінці куренди, провинилася в тому, що «хоч прямо не поширює атеїстичних і неморальних засад, проте взагалі хвалить і обожнює схизму, зокрема російську, обожнює осіб російської церкви, які втратили довір'я в католицької церкви, і безпідставно виступає проти кат[олицької] духовної ієрархії».

Ось чому єпископи звертають увагу духовенства на ті видання, забороняють їх читати і поширювати, закликають духовенство, щоб не допускало їх до рук віруючих, щоб роз'яснювало їх згубну тенденцію, не допускало у читальні і до рук молоді, а де б своїм особистим впливом зробити того не могло, щоб доносило в ординаріат, який зразу ж закличе втрутитись староства і суди (?). Яким способом духовні мають повідомляти народ про згубні тенденції згаданих видань, не читаючи їх і не бачачи в очі, лишається не виясненим секретом. Згадана заборона повинна бути в силі, поки їх автори самі не відгукнуться. Зауважмо, що проти «Народу» це вже друга подібна заборона.

[1893]

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

Повість із сучасного життя

I

[...] І знов нові картини. В хвилі, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилось щось мов полегша, мов проблеск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у свого батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала

її, збуджувала рівночасно пошану і обридження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдьком, що довгі літа жив у горах, здалека від усього цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла ширість та доброта, тепер погасли, запалися глибоко і бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз у раз путався в словах, гикався, уривав на половині речення, так, що граф по його виході з звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту! *

А прецінь він при всім тим був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ця історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчутти ту важку та сумовиту історію бідного, здичавілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті. Саме тоді почув, що вона вийшла замож. Власті духовні полюбивши його: був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра ерархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабкість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожна звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катехита до народних шкіл в однім невеличкім та глухім містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був трив-

* [Дати дозвіл на парафію — як подарунок].

кий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч вряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світа, здичіти зовсім. Попросився на парафію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без переписки з ким-небудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народа прихід був дуже мізерний, треба було зайнятися господарством, тяжкою мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзою, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасічником. Та все-таки серце його не могло успокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення і вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якимось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любові, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все-таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці, і віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тім гірськім гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, зробився зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одяга вбога і дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувалися, що кормить їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що нашлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло прив'язатись, почало помаленьку прив'язуватися до грошей. О. Нестор зразу і не спостерігся. Йому здавалося, що він не вибігає з границь господарської ощадності, коли тимчасом душа його чимраз глибше всисалася в нову страсть до складання і громадження грошей, а ум його, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затіснюватися під впливом тої нещасної страсті.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова страсть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившись до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являлася йому мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи «Єпархіальні відомості», побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила його давніша улюблена, в серці його не обізався ніякий голос, а тільки в умі почали мотатися цифри більших доходів: число моргів ґрунту парафіяльного, багатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подався на ту парафію і одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кожному слові гикався, путався, що й одно речення не вмів сказати до ладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу,— невже се той самий Нестор, що колись разом з нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все-таки їй бажалось би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотілося, так треба було опертися о когось, хоч хвилечку свобідно відітхнути, хоч на момент забути про те пекло, в котрім пили її дні й ночі. А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала радше почуття жалю, а то й відрази, ніж те почуття, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все-таки блиснув вогонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє і промінистими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастя. Блиснуло понуре миготіння жевріючого під попелом вугля, що пече і пожари розводить, що прогризає і нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї доторкнулося те вугля, розранило останній неткнутий досі куточок її серця[...].

IV

[...] — Не гнівайтесь, панотче,— сказав коваль,— що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас

добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика, невірного і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В остатніх словах Гердера хіба глухий не дочувся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути,— сказав коваль.— Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю сьому, ковалю! Як може бути спокійне сумління у чоловіка, що в бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, егомость, егомость,— якимось немов благаючим, а немов докірливим голосом промовив коваль,— як ви се можете отак спокійно говорити: не вірить в бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так судите?

— По вашим ділам суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річи,— спокійно відповів коваль.— Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він побожно хрестився і сповідався! Як плакав, цілючи хрест! Той, певно, вірив в бога.

— Хто знає, може, він і швидше найде у бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, у котрих бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, егомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помнилися. Голос сумління у мене не заглушений. Коли часом трафиться — знаєте, чоловік усе чоловіком,— чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направляю. Чи то значить, що сумління у мене заглушене? Але коли хтось встає і каже: «Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть в'язати і розв'язувати», а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає, що в'яже і що розв'язує, то як я можу ему вірити, свою душу, своє сумління в его руки віддавати?

— Але ж він не від себе, а з божої волі се робить, а бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— То певне, що знає! — підхопив коваль.— І без попа знає. Так само я й без попа до бога трафлю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретницькі слова говорите! Якби бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників...

— Егеж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і мітратів, і єпископів, і кардиналів, і пап, що хрест святий на пантофлях носять,— усе се сам бог власною особою повстановлював! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: «Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, і богом!»

— Хулиш, ковалю, бога ображуеш, от таке говорячи! — ледво промовив о. Нестор.— Ну, де ж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі дієся? Скільки-то з вас, посвячених осіб, має справді бога в серці? Почисліть їх на пальцях! А кільки є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про себе я спокійний, — відповів коваль. — Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши ані мого серця, ані моєї віри, а самі ховаєтеся за євангельські слова: «не судите, да не судими будете». Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Скільки літ ви навчали, і катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпука, се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки, в громаді яка неправда та кривда,— чи ви маєте о тім поняття? Чи ви то чуєте,— здається, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за всю оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гермера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже й Христос говорив, що деяке сім'я мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде,— з досадою промовив коваль.— Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любови! Ваша мова як кимвал *, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов острій ніж, що шпигонув його в серце. Перший раз сей еретик отак розговорився з ним, і перший раз він почув, що хтось безпощадно, різко загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли і заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium **? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на ересьях, то що ж з того? Хто зна, чи се не для того тільки, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби божі, утрени і акафісти, не пропускаючи в них ані одного слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації і поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він з безмірною гіркістю чув се в тій хвилині — робив се з обов'язку, як урядник з обов'язку укладає позви та декрети в справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не вносив того огню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, труждаючихся і обременених, що не раз, ідучи до церкви, чекають почути справді сердечне слово потіхи та відради, а потім, заким дійде до півслужби, винаходять собі народний звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітись на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилю помовчавши і нахилиючися до о. Нестора.— От і ви,

* [Цимбали].

** [Служба (лат.)].

єгомость... Бог мене покарай, коли я хочу вас осудити, але правда правдою лишиться! Ну, скажіть по правді, о що ви на парафії більше дбали: чи о душі своїх парафіян, чи о те, щоб якнайбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — болючо, мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба ж то я вам повину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника і від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влекшили їй тягару, давши 5000 ринських на церков, але чи ж ви думаете тим бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, той, що ви стільки літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо? Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інше виглядає, ніж коли вона є пустою формою [...].

[1894].

UKRAINA IRREDENTA *

[...] І 1848 рік не багато поправив діло. Правда, народна маса дихнула свобідніше, народна свідомість піднялася вище, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшився. Характер усього руху, що не виріс на нашім ґрунті органічно, а зв'язвся над Галичиною мов західний вихор, мав те до себе, що на Галицькій Русі на якийсь час витворив ілюзію якоїсь ерократичної суспільності, ілюзію нації — попівства з прищипкою — мужицтвом. Ся ілюзія має в історії свою назву — святоюрства. Була се карикатура польської шляхетчини, польський шляхетський дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдалося в Галичині відіграти певну, в його очах дуже тонко-політичну, а в очах історії

* [Невизволена земля (лат.)].

далеко непочесну роль. Ся ерократична ілюзія помимо всеї своєї дивовижності пережила у нас звиш 20 літ і навіть доси не загинула до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найближчих по нім роках ані з України, ані ні відки інде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій, бачилось, всевладній ерократії, тій володарці над тілом і душею народу. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що ім'я Шевченка тільки раз принагідно згадане було на з'їзді руських «учених» 1848 [...].

[1895]

РАДИКАЛИ І ПОПИ

III

[...] Радикали бунтують нарід проти попів! Скільки в тім правди?

Певна річ, радикали не є і ніколи не були сердечними приятелями попів — не говоримо про одиниці, а про цілу верству. Чому? Тому, бо така приязнь мусила би бути службою попам. Попи є така верства, з котрою неможливо водити приязнь, як рівний з рівним. В відносинах кожної партії непопівської до попів можливі тільки дві дороги: або стати проти попів, або піти на їх службу. Так було з нашими народовцями, що зразу були партією світською (не попівською) і ліберальною, а задумавши привернути попів до народовства, зробилися слугами попівства і його класових інтересів і загубили по дорозі свій лібералізм. Так було з польськими людовцями, що довгий час здалека обминали попівське питання, відмовчувалися на тисячні попівські зачіпки, а проте таки дійшли до того, що біскупи викляли їх газету і розпочали з ними завзяту війну. Так буде з соціальними демократами, котрі в Німеччині досі щасливо (хоча не з користю для просвітньої праці партії) обминають релігійне і церковне питання, а проте в Австрії швидше чи пізніше будуть мусили стати до боротьби з попівством, що вже тепер у Галичині виповіло їм війну на смерть і веде підкопи під їх організацію, закладаючи серед робітників това-

риства «Jedności» та «Przyjaźni» *, розкидаючи в великій масі свої газети та брошури, скликаючи збори — не говоримо вже про тиху, але тим успішнішу діяльність у сповідницях і різних чоловіколюбних закладах.

Отже не дурімо себе самих і не ховаймо голову в пісок! Коли радикали хочуть бути правдиво людовою, хлопською, світською, непопівською, поступовою партією, то війна між ними і попівством *мусить бути*. Се на просвітнім полі війна між свободою думки і досліду, а застоєм; на політичнім полі — війна між правдивим, широким демократизмом і іншою формою шляхетчини і класової виключності.

Радикали не лякаються тої війни, ідуть до неї свідомо, в тім переконанні, що вона замість шкоди може принести нашому народові велику користь, розбудити його до духового життя, до самостійного думання і самостійної праці. Одного тільки бажають радикали: щоб та війна велася достойно, як слід освіченим людям, без клевет, без лайки, без озлоблення, без денунціацій **. Як велася вона досі?

Вона розпочалася не нині і не вчора. Розпочалася тоді, коли ще не було радикалів на світі. Кожному, хто читав от хоч би книжку М. Павлика² про читальні, мусить бути в живій пам'яті історія тої боротьби. Попівство розпочало її від перших хвиль нашого національного відродження. Все і всюди, де будилася нова думка, де роздавалося живе слово, навіть з уст одиниць попів — загал попівства, його світочі і верховоди ставали проти, піднімали крик, уживали і надуживали своєї власті, щоби побороти, здусити новинку, скувати нового духа, заглушити нове слово. Попа Григоровича, що боронив мужиків у Стецеві, окричали його ж собраття-попи «божевільним Галатимом»; попа Маркіяна Шашкевича гонили з семінарії і ввігнали передчасно в могилу; попа Вагилевича довели до того, що перейшов на лютеранство; піп Головацький мусив довгі літа старанно критися з тим, що був автором острої дописі про наші відносини в «Slavische Jahrbücher»³. Піп Осип Левицький похваляв заборону Шашкевичевої «Русалки Дністрової». Піп Малиновський довгі літа не допускав до видрукування молитвослова нашою народною мовою

* «Єдності» та «Дружби» (польськ.).

** [Доносів].

і знищив рукопис Пулюя, переданий йому до оцінки. Пригадаємо, яку завзяту війну провадив загаль нашого попівства з першими починами світської, особливо популярно-наукової літератури на народній мові, як заїло нападав на Шевченка і інших українських писателів «Рускій Сіон»⁴, видаваний недавно помершим кардиналом Сембратовичем⁵, котрого в кінці «народовці» в роді Барвінського і Вахнянина признали своїм провідником. Пригадаємо, як сказано кидалися наші попи на перші початки реалістичної літератури, на перші проби малювати вірно життя простого люду. Пригадаємо, який гвалт підняло було наше попівство проти перших проб зовсім теоретичної дискусії соціалізму на нашій мові. Пригадаємо, що майже рівночасно з першими зав'язками наших народних читалень видана була з львівської консисторії куренда, котрою наказувано попам остро цензурувати всякі книжки і газети, які приходять до читальні, і не допускати нічого противного вірі і попівству. Пригадаємо, що в 1879 році кількох семінаристів з руської духовної семінарії вигнано за те тільки, що мали на вулиці розмовляти «съ нѣкимъ индивидуумомъ именемъ Франкомъ», як писано було дословно в їх «релегації», та й то ся провина звалена була на них без підстави, фальшивим доносом одного їх товариша, а пізнішого «батька Руси». Ми могли би понапригадувати ще довгий ряд подібних історій, але досить і тих. Вони показують, що не радикали перші розпочали війну з попами, що вони, так сказати, ще в колиці знайшлися в розгарі тої війни.

IV

Як воювали радикали? Чи доносами? Чи клеветами? Чи інтригами? Здається, навіть найзавзятіші прихильники нашого попівства не скажуть сього. Радикали мали тільки одну дорогу — книжки і газети, прилюдне слово. Та й тут радикали не ставили відразу питання в цілім його об'ємі, а обмежилися головно на тім, що в своїх виданнях давали голос самим селянам виявляти свої кривди. Се був перший і найтяжчий гріх радикалів, котрого попівство ніколи їм не дарує. Як то, той хлоп, котрого вони буцім то і відвоювали від польського шляхтича, котрий досі був буцім то такий послушний і покірний і так тиснувся цілувати руки панотчикам,

раптом у газетах підносить голос проти тих панотчиків! Се було щось страшне, нечуване, болюче, щось таке, як для польської шляхти розбір Польщі.

Правда, в тих хлопських дописах на попівські надужиття (їх зачала була, але швидко перестала поміщати також Романчукова «Батьківщина») показано тільки *надужиття* і тільки *деяких попів*. Отже, назагал попівства не нападано, а тільки на зіпсуті одиниці. Пізніші факти, такі як реформа василіян⁶, повинні би перекопати хоч теперішніх попів, що тодішня критика радикалів була дуже невинна і несміла і не виявляла навіть сотої часті тих надужитть і того зопсуття, яке потім сталося причиною реформи. Але що ж вийшло? Наше попівство замість вглянути в себе, підняло страшенний репет, зсолідаризувалося з тими, на котрих у дописах нарікав сам народ, і крикнуло, що се є напади на цілий загал духовенства, на церков, на віру. Коли в яким селі попові — не наслідком газетних дописів, а наслідком його власних надужитть і загальної бідності — поменшало доходів,— зараз гвалт, що в селі шириться антирелігійна пропаганда! Ще радикалам не снилося порушувати справи віри і церкви, а вже попи і їх прихвостні кричали, що ворожі духи підкопують віру в бога, гриміли на проповідях проти безбожників і, самі того не знаючи, будили серед народу критичні думки, сумніви і тривогу.

Такий ґрунт застала радикальна партія, коли зорганізувалася. З одного боку, народ, горнучися до неї, мусив, так сказати, перескакувати через огонь попівської лайки і ворожнечі (пригадаємо тільки виступи попів на перших радикальних вічах в Коломиї і в Станіславові) і домагався від партії захисту, оборони, а поперед усього вияснення законних основ попівського і свого поступування; з другого боку, попівство, не дожидаючи нічого, мало вже на партію готові громи і прокляття.

Радикальна партія допустилася одного непростимого гріха. Вона подала і пояснила народові Йосифівський патент про треби⁷. Заперечення всіх десятиох заповідей божих не було би викликало серед нашого попівства такої бурі. Попівство голосило, немов би від того захиталися самі основи церкви! Яке негідне фарисейство! Яка погань! Те саме попівство, котре і досі держиться того патенту — але не супроти хлопа, тільки супроти

уряду, коли подає фасії * своїх доходів за треби,— воно обурилося страшенно, коли радикали подали селянству до рук ту одну законну основу його позацерковних економічних відносин до попів. *Замість поєднатися з селянством на жадання зміни сього застарілого закону, на жадання цілковитого знесення оплат за треби*, попівство силкувалося зацитькати своїм криком радикалів, здусити їх, а дехто силкувався навіть боронити очевидних здирств.

Не перечу, що в розпалі боротьби з уст радикалів упало не одно острє, прикре слово супроти попів. Але не забуваймо, що поваги попівства, яко верстви дуже пильно боронила і боронить ц. к. поліція і прокураторія і дуже старанно конфіскує кожне хоч трохи гостріше проти неї звернене слово. І не забуваймо, що радикали ніколи не були під такою опікою властей, що на них вільно було і навіть уважалося заслугою писати всякі найпоганіші лайки, брехні, доноси, зогиджування. Ми певні, що радикали в своїй полеміці не віддали попівству і сотної часті тих ладних слівець, які з уст свячених і несвячених адвокатів попівства сипалися і сипляться на них. І коли радикали часом уживають про деяких попів такого звороту, як «череваті патріоти», то що ж се значить супроти тих бездонно брудних і огидних лайок, які сиплються на радикалів з попівських газет і з казалниць! Наше попівство само викликало війну, само держить її на низькім рівні, і само ж кричить, коли в тій війні часом і йому доведеться покуштувати гіркої. Ми сказали би, що се не полицарськи, ну, але для наших вояків у реверендах закони лицарського воювання, мабуть, не писані.

V

Ще одне питання. Чи справді на попах стоїть наша народна справа? Чи попи врятували нашу народність від загибелі? Чи вони тепер хочуть і можуть двигати її наперел?

Ми далекі від того, щоби відмовляти попам усякої заслуги в розвою нашого народу, але в усякім разі мусимо сказати, що ті заслуги були зовсім не такі великі. Вже само заведення християнства на Русі не було

* [Звіти].

ділом, попів, а князів. Христову віру заведено у нас не через попівську проповідь, вона прийнялася не з переконання, а так сказати, «по указу», з наказу власті, а князі прийняли її з політичних причин. В часах перед татарами духовенство було залежне від князів; хіба монахи відважувалися часом піднімати голос проти князів, та й то не в обороні простого народу, а в обороні своїх монастирських дібр і прав. А пізніше, під польським пануванням, хто ж то, як не спольщені руські біскупи заводили унію, замикали православні церкви? Духовенство бачило упадок руського народу через брак шкіл, але хоч само їздило в каретах і справляло золоті та срібні забавки, ніколи не сягнуло до кишені, щоби де заложити руську школу. Противно, коли львівські міщани за жебрані гроші заклали у Львові школу і шпиталь, то православний єпископ Балабан виступив як найзавзятіший ворог тої справи національної праці, перехоплював і бив студентів і вчителів, викляв попа, що відправляв в Успенській церкві і т. д. Те саме було у Вільні і по інших містах, де міщанські братства рвалися до просвіти, закладали школи, друкарні, шпиталі, і знаходили перешкоди власне з боку руських духовних. Трохи інакше було в Києві, де поли, за почином Петра Могили⁸, справді піддержали первісну братську школу і зробили з неї «академію». Та попи ж і тут перші повернули оглоблі в інший бік, до Московщини. В часі розбору Польщі руська народність у Галичині, на Поділля, Волині і Україні знаходилася в найбільшій упадку. А через що? Чи не було руських біскупів, руських попів, руських монастирів. Де там! Були, тільки всі були спольщені. Біскупи були шляхтичі і здавен давна привикли вважати хлопа за бидло. Вони були наскрізь поляками, говорили і думали по-польськи, а тільки до якогось часу держалися руського обряду. Монастирі були багаті, але се були так само гнізда польщини. Василіянські школи виховували тільки шляхтичів, виховували в тім самім польським дусі, що й єзуїтські та піярські. Ані простий руський народ, ані руська народність не мали з тих шкіл ніякої користі. Не даром гайдамаки, руйнуючи Умань 1768 р., люто накинулися на василіянську школу і повкидали всіх школярів разом з учителями до глибокої криниці. Не даром ще геть пізніше сини руських попів у львівській семінарії кинулися були з полінами на одного професора, що зачав

викладати їм по-руськи. «Pecz z nim!» — кричали йому ті будучі батьки Русі. «Co to, chce nas porobić Azyatami?» * Руська мова була для них дич, азіатщина; тільки польська мова видавалася їм гідною уст цивілізованого чоловіка.

Правда, нижче сільське духовенство держалося руської народності. Але чому? Бо за польських часів було темне, станом освіти майже не різнилося від простого люду,— значить, і не могло відскочити від нього. Але коли в австрійських школах воно просвітилося трохи, то зараз покинуло мову свого народу, заговорило по-польськи, хоча в школах учили по-німецьки,— писали по-польськи, по-латині, аби тільки не по-руськи.

Шашкевич і його товариші зробили тут перелом, зачали писати руською народною мовою. Загал попівства обрушився на них за те; духовні власті здушили їх почини. Із самих Шашкевичевих товаришів деякі замовкли, інші почали глаголати іностраними язики. І коли по 1848 році годі вже було обійтися без народної мови, бодай у популярних книжечках, то яку ж то науку подавав народові Наумович? Ту саму темну «хлопистику», якою дихало і дихає досі наше попівство, ту саму погорду для хлопської простоти, ту саму віру в чортів і духів, у силу прокляття і гомеопатії.

Се були би заслуги нашого попівства на полі освіти. А на полі політики? Чи не попи і біскупи навчили наш нарід бити поклони перед кожним урядом, здаватися на ласку згори, ждати помилування там, де належало б упоминатися свого права? Чи не біскупи і попи завжди спиняли у нас почини яснішої, рішучої, хлопської і щиронародної політики? Вони добивалися прав і користей для себе, для свого попівського класу, а народові товкмачили, що то буде користь для цілого загалу. Скажемо коротко: *не попи удержали руську народність, а хлопи. Не попівська політика піддержить і розвине далі ту народність, а хлопська, а при тім широко поступова, радикальна [...].*

[1898]

* [Геть з ним!.. Що то, хоче нас поробити азіатами? (польськ.).]

РОЗБІЙНИК І ПІП

(Записав Іван Франко)

Ішов раз чоловік з одного села в друге і ніс при собі цілий свій маєток: маленьку дитину і дві курки. Коли прийшов у ліс, через котрий мусив переходити, спер його на дорозі розбійник і хотів обграбувати.

— Але ж, чоловіче добрий,— каже хлоп,— та я ж не маю нічого, лиш тоту маленьку дитину і тоті дві курки.

— Давай сюди курки! — крикнув розбійник.

Бідний чоловік відповів на се:

— І ти мав би серце взяти їх мені? Чи ж не бачиш, що ті курки заступають моїм дітям корову? Коли курка знесе яйце, то се ціла пожива для моєї дитини.

Розбійник видів, що чоловік говорив правду,— пустив його в спокою, не взяв йому курок. Потому пішов чоловік у село і прийшов до попа охрестити дитину. Піп охрестив її та зажадав заплати.

— Єгомось, я бідний чоловік, не маю нічого.

— Таж маєш дві курки,— сказав піп,— давай їх сюди!

— Але, єгомось, тоті курки — то одинокі живительки моєї дитини,— відповів чоловік і повторив попові все, чим зрушив був серце розбійника.

— Ах ти дурню,— сказав піп,— чи ти знаєш, що як даш дитині їсти натвердо зварене яйце, то біднятко може з того дістати запір, захорувати та й умерти?

І піп показався мудрішим від розбійника та й узяв від бідного чоловіка обі курки, аби його дитина через яйце, зварене натвердо, не захорувала і не вмерла. Але незадовго вмерла дитина з голоду.

[1900]

ОТЕЦЬ ГУМОРИСТ

I

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців василіян, славу гумориста. То — чесна, щира, одверта душа, що в кожне товари-

ство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садиться на дотеп, як се чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалося би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до меланхолії, як до веселості, накліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще, мабуть, перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другий клас, мали роз'їжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехит о. Красіцький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мати господарем класу о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише боюся, щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброти та не розвезлися, як циганські пуги.

— Ні, ні, ми сього не зробимо! — кричали ми радісно і в тій щасливій надії роз'їхалися до домів.

Слідуючого шкільного року третій клас нормальної школи був незвичайно численний. По інавгураційнім богослуженню * нас завели до великої кімнати, цензор ** Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших напереді, а більших назад; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому се так. Ми недаром були третьокласники і знали, що се по давно заведеному ще єзуїтами звичаю «осляча лавка», так сказати, карна колонія класу. Кому-то доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хто з нас у ту хвилю думав про се. В класі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітрило з наших голов, а до того надія на такого доброго господаря класу окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили посередині, і навіть сам цензор Заяць відложив набік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офіційно іменованим цензором, бо се залежало від нового господаря класу.

* [Перше богослуження на початку навчального року].

** [Наглядач].

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопотіли в коридорі поквалпні кроки якихось запізнених школярів, почувлися якісь крики, стукання дверима, і в класі залягла тиша. Чути було клекіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики жидків: «Сьвіже сьїріки!», крик поросят та скрип бойківських немазаних щиродерев'яних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в класі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотання, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить посередині та глядить, чи всі сидять у таким порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він.— Пст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашого класу... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошковата фігура з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим, лицем, чорним, мов шітка, наїженим волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним широким поясом, але роблена якомсь мов не на його міру, здавалося — заширока на нього, так що його худе тіло телімбалося в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіння не то голодного, не то хорого чоловіка. Джерела веселості, тої, що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехита о. Красіцького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор, велівши нам сісти,— говорив, розуміється, по-польськи, бо се тоді, *nota bene**, ще за так званої германізації (се, що тут оповідаю, діялося в 1864 році) була — не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі оо. василіян.— Маєте тут нового вчителя і гос-

* [Нотатка, звернути увагу (лат.)].

подаря класу, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, аби мені не потребував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикrostі. Ну, отже! — І з сим словом, яке від біди мало заступити німецьке «also», що ним о. Барусевич любив сипати щохвиля в своїй звичайній, байдуже, чи польській, чи руській, розмові, він подав руку новому вчителеві, супроводив його до ступнів «градуса» — підвищеної дощаної платформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська кафедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений повстанням із місць, вийшов із класу.

II

— Ну!

Се було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої ряси розвернулися, і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі холяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселості, то проте ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди, а потім, зирнувши остро по класу, озвався:

— А то що? Чого смієтесь?

Ми затихли.

— Хіба я вам дозволив сміятися? Хто вам дозволив сміятися? — допитував він, остро позираючи по класу.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехита, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я тут господар класу! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною. — Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сміятися, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в класі всміхнувся.

— Halt! * Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Ученик сказав своє ім'я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адже я бачив!

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї «хотячи», бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталога, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях. О. Телесницький зрештою щодо сього остатнього пункту наразі прийняв розсадження, dokonane цензором Заяцем, причім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тимчасом широкими кроками ходив по класу, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанню, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на різні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Géssell! Der Géssell! — кричав він.— А може, там є der Gisell, der Gósell, der Gásell, га? Ану, подивися!

— Ні, нема, тільки der Gésell.

— Тільки der Gésell! Га, га, га! То диво. А може, там є Geséll?

Хлопець, що досі не знав, чого зупиняється о. учитель при сьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентується німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Geséll.

— А видиш! Нарешті доглупався! Ну, отже: der Geséll! ** Читай далі.

Коли б ми були старші та й розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького

* [Стій! (нім.)].

** [Товариш (нім.)].

була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого уособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, з хорого організму або з хорої душі. Ми, розуміється, тоді не вмiли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького — то не для нас страва, що в ньому криється щось зловне та завидюще, щось таке, як той демон, що ніччю кидається під ноги пішохода і звалює його на землю або стромляє кимаччя між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся, або колесо зломалося. Сей зловний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та душив їх. Та се були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так. О. Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпливості, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість пояснень часто мали «паци», а замість добродушної терпливості різки,— і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він поки що не виправдав. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмуріший та понуріший. Здавалося, що він хорій, що йому чогось нестae; його лице видавалося іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одно. Хоча се був третій клас нормальної, теперішньому, людової школи вищого, міського типу і ми ледво дійшли в граматиці до деклінацій та кон'югацій*, то все-таки ми, особливо ті, що мали бистріше око і не дримали в часі науки, мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для сього низесенького ступня розпоряджав замалим засобом

* [Відмінювання іменників та дієслів].

знання. Арифметичні задачі, подані в нашій Rechnungs-
buch'у *, робили йому труднощі; навіть з відмінами слів,
з німецькими родівниками та з розрізненнями частей
мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене уперве
в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік
мене, викликаний з німецького, мав перекласти речен-
ня: Im Sommer herrscht grosse Hitze **. Він переклав
по-польськи: W lecie panuje wielkie gorąco ***. Далі
йшло речення: In der Hitze spazieren ist schädlich ****.
Ученик зацукався.

— W go... w gorą...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W gorące! *****

— Як, як?

— W gorącu.

— Га, га, га! Як, як?

— W go... go... gorącości, — пробулькотів збитий з
пантелику хлопець.

— Га, га, га! — зареготався о. Телесницький. — Як
ти відміняєш, як? Ану, відміняй за порядком!

— Gorąco, soğaca, gorąseti...

Знову вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш gorąco?

Хлопець не знав, що відповісти. О. Телесницький
став перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так, як tato?

— Ні.

— Ну, то, може, так, як мама?

— Ні.

— Так як osioł? *****

Хлопець скривився. Мовчав, але правою рукою по-
чав утирати собі сльози.

— Ну, що ж, не видобуду з тебе? Осле, але ж го-
рąco відміняється так само, як zimno *****. Отже,
семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від gorąco?

* [Задачнику (нім.)].

** [Влітку панує велика спека (нім.)].

*** [Влітку панує велике гаряче (польськ.)].

**** [В спеку гуляти шкідливо (нім.)].

***** [В гарячому (польськ.)].

***** [Осел (польськ.)].

***** [Холодно (польськ.)].

— W go... goga...

Вірне почуття мови у хлопця бунтувалося проти тої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, а нарешті промовив рішуче:

— W gogaście *

Тут о. Телесницькому нестало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що сей поневолі витягнув високе «ай», і крикнув:

— Але ж w gogaście, тумане! W gogaście! W gogaście! Запам'ятай собі се.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш,— запитав о. Телесницький.

— Прошу отця професора, gogaśo не відмінюється,— випалив я.

— Як то не відмінюється?

— Gogaśo — се не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відмінюються.

— Так? — протягнув о. Телесницький.— А zimpno що таке?

— Так само прислівник.

— А zimpno відмінюється чи ні?

Я став, мов розбрикане теля, що стукнеться лобом о стіну.

— Відмінюється.

— А бачиш! А як же ти перекладеш: die Hitze?

— Ura! **.

— Га, га, га! — зареготався о. Телесницький. — Упав! упав, упав! — і, повторюючи се слово кумедним руським виговором, він бігав, майже скакав по класі.— Га, га, га! Упав. Ну, будеш ти в мене упав! Пам'ятай, віднині ти називаєшся упав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! Ану, забирайся з сього місця! Переносися до тої лавки, там коло печі!

І він показав осяччу лавку. А сам побіг до таблиці, вхопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами UPAW.

— Тут маеш сидіти, де твоє нове ім'я написане! Ану, марш!

Я не знав, чи плакати, чи соромитися, чи випрошуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації і мовчки перенісся на своє нове місце. В класі зробився неве-

* [В гарячці (польськ.).]

** [Спека (польськ.).]

ликий гамір; дехто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи се був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив вповні свій талант. Се був талант *suī generis*, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестовання допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня під час години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького появилася невеличка тростинка. Тонкий, може, на півметра довгий, шматок звичайної іспанської тростини. Ми не бачили, щоб він, уходячи до класу, мав її в руках. Аж під час годин — здається, під час німецьких вправ — не знати як і відки, вона появилася у нього. Мабуть, була досі захована в холяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважили її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він, диктуючи, зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліші зирнули на о. професора і побачили в його руці тростинку.

Розуміється, вид сього педагогічного знаряддя не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанню; навпаки, можна сказати, що сей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писання, більшого замилування до мудрості, диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та успособленню о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно, любувався якоюсь думкою, може, якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктовання, він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і, не кажучи ані слова, хльоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой, ой, ой! — скрикнув не так, може, з болю, як із перестрашу хлопець.

— Га-га-га! — зареготався над його головою о. Телесницький. — А ти як написав *vergeben*? *

* [Відавати (нім.)].

— F-e-r-g-e... — слезував ученик.

— А фау! А фау! А фау! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожну научку новим ударом тростинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але се тобі на завтра, на після-завтра, і присно, і повіки віков амінь! — зажартував о. Телесницький по-руськи і далі перішив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний...

— Прошу отця професора! — благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сховався під лавку.

— Зараз вилізь! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець професор мене заб'ють! — говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинувся на нього, спіймав за волосся і почав товкти його головою до лавки.

— Се за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га, га, га! Не смій ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши сього огидного знущання над хлопчиком, наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по класі.

— Отже то, аби ви знали, — говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне сталося — що *vergeben*, *verjagen*, *verzeihen*, *verleichen* і інші подібні слова мають на початку *v*, а не *f*. Хто ще знає таке слово?

— *Verdrehen!* *Verderben!* *Vermindern!* — лунали голоси з різних лавок.

— *Fertig!* — сказав мій сусід із осяччої лавки.

— Га? Що? — схопився о. Телесницький. — Хто то сказав *fertig*?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пишеться *fertig*?

— На початку *ef*.

— А пощо ж ти крикнув?

— Та я не знаю, чи воно подібне до тамтих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Відтепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що, очевидно, додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Він входив у клас, мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та вдсятеро чуткіше гуляла його тростинка. То значить, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ся перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідо-солом'яної барви, густо суковата і значно грубша. Ся була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент,— і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класі регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив острити свій дотеп на призвища своїх — не знаю, чи учеників, чи жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи, козаچه, атаманом будеш.

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготався і жартував:

— Ов, ти, мабуть, не від козаків походиш, а від кози, Козю-козю-козю, бе! Козю-козю-козю, бе!

І б'є й любується неслітським вереском дитини. А покине сього, дивись, за пару мінут чепиться Мороза за якусь помилку в табличці множення і вже знов жартує:

— Мороз — боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig *, так? А einmaleins! А einmaleins! А einmaleins! **. Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли було його рука втомиться й йому прийде потреба відпочити, то він, ходячи по класі, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лица дітей. Чим більше було таких лиць у класі, тим веселіше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мученици і праведници! — приговорю-

* [Дев'ять помножити на дев'ять є дев'яносто дев'ять... (нім.)].

** [А один помножити на один! (нім.)].

вав він, немов присолюючи болючі рани своїх жертв.— Прийдіте, елика праведна, елика прелюбезна. Перший Мороз — хтів би добре сісти, та не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак — чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипук — чує, що задок запах. Четвертий Матківський — і в того фелер таківський. П'ятий Ортинський — дістав за свій розум дитинський. Шестий Федермесер — і в нього *ist nicht besser* *. А семий Алерганд — дістав *mit starker Hand* **.

По кількох неділях такої практики довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися якомога встерегтися побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого; інші, хоч і вміли, але, переконавшись, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, тратили віру в себе, махали рукою і або йшли до класу в надії на ласку божу, що ану ж як-небудь страшний василіянин не догляне, не «вирве» їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містком, ніж наїдатися страху і відбирати кару день у день. А в класі тим часом стояла ненастанна тривога, лунав крик, і плач, і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста.

V

Ми жили весь час мов у тумані. Хлоп'ячі веселоші щезли; діти ходили мов приголомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загально заборонені і навіть карались інколи; та ученики третього класу того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалася і кінчалася бійкою. Билися між собою, билися по вулицях з жидиками, з термінаторами, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм батькам та опікунам на ті щоденні побоевища в класі; здається, що так, бо чутка була, що деякі багатші купці жиди, бачучи, що їх діти приносять

* [Не краще (нім.)].

** [Сильною рукою (нім.)].

день у день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалуватися до ректора, а коли се не допомогло нічого, повідбирали своїх дітей зо школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на виграння справи не було надії; биття вважалось тоді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Щодо себе, знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тяглися день по дню цілий рік, врзалася дуже глибоко у мою душу. Тямлю, що, скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюся десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гиляки, цвіти, все, що можна знівечити, б'ю й січу, доки довкола мене стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за се, бо я в своїй вандалській заїдливості не розбирав, чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиви, осет та лопухи, чи пожиточні — буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитовав лекції, а потім плакав, просився так, що «цьоця» не могла видержати зо мною і не раз будила мене штурканцями, питаючи напівдобродушно, а напівсердито:

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчився добре, і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між кафедрою, де з початком кожної години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільш заляканий вираз лица і у яких, по його словам, малювалося на лиці нечисте сумління — він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покуштували його тростини — отже, кажу, між кафедрою і моєю, себто «ослячою», лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може, на півметра високим, підмурованням і закривала мою лавку перед його зором так, що ми, горожани сеї лавки, зглядно рідко попадалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших екзакуціях попадав у веселий настрій, збігав із градусу і починав, жартуючи та підскакуючи, та розмахуючи руками, бігати по класі. А в таку пору він бував «добрий», любив, коли ученики вторували його ідіотичному сміхові і хіба виїмково

причепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте вражіння того року лишилось у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному — чую се — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім життю. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом у «ослячій» лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою і сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потому. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у василіян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третього класу, але те знаю, що в третім класі він був справді «ослом»: ані читати добре не вмів, ані додавати, ані писати, — про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорити. Я не тямлю, коли й яким випадком він дістався до «ослячої» лавки — певно, не обійшлося без посередництва тростинки о. Телесницького. Але, посадивши його тут, наш кат на якийсь час лишив його в супокою. «Заривав», себто запитував іноді, коли був у добрім гуморі, але, не одержуючи відповіді, вдовольнявся стереотиповим дотепом: «Волянський — осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни», — і йшов далі.

Я зразу, за прикладом інших хлопців, а головню самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. і. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Почалося з дрібних, товариських послуг: сьому з нас треба пера, тому оловця, сей забув чорнило, той книжку — почали ми потроха ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський — добрий хлопець. Далі, на паузах, виходячи зі школи або перед початком години, ми заходили в розмови. Звичайно, як діти, як селянські сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до безконечних розговорів, в яких ми інстинктом обминали «злобу дня», всю ту погань, що нас окружала в класі. Показалося ще одно — Волянський умів оповідати чудово. Він не

запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свobodно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не «садився», з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бринить мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі триває почуття чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечинь — се вражіння його оповідань. Змісту їх не тямлю, але вражіння не затреться в душі до смерті. Коли було зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремиий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може, лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський йшов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з півгодини, помучимося. Що було до писання — рахункові задачі, німецькі задачі,— те напишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а усного не може похопити.

— Ні,— скаже сумно,— не береться се моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо де-будь в куті — чи то в пустій кімнатці, чи в огороді, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні вражіння та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг нізащо зятимити, як відміняється die Biene*, а як der Bär**, скільки буде 7×8, а скільки йде 7 у 65— той сам «осел дарданський» знав напам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно, так плавно, що я, привикши змалку чути добрих сільських оповідачів, і то добрих на різні лади,— і жартівливих, і сумовитих,— при його оповіданнях сидів мов зачарований. Досі я згадую про сього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли

* [Бджола (нім.)].

** [Ведмідь (нім.)].

почислити до купи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то, певно, вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз — і, що найцікавіше — ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази. Його оповідання плило гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів і ніколи не вертає назад. Я був так очарований його казками, що, хоч плохий каліграф, пробував записувати їх — звісно, з пам'яті, вечором у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар оповідання лежав у його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я, знеохочений, кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати сього не можу; спомини — се справді — *Dichtung und Wahrheit* *. Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіма фарбами й тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік — подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рами — ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пусто-порожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального таланту, ніж мені здавалося тоді й здається тепер, — кому яка шкода з того? А злочин того, що був — знов так здається мені — причиною його смерті, через се таки не буде менший.

А причиною його смерті був не хто інший, як той самий наш учитель і кат, о. Телесницький! Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він «уззявся до нього по-своєму». Викликав його до градусуса, почав питати і зараз, на першій хибній відповіді, так засміяв,

* [Поезія і дійсність. Тут: вигадка і правда (*нім.*)].

закпив, загулював його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти у нас таки зовсім нічого не вчишся! — кричав о. Телесницький, торгаючи його то за руку, то за вухо та скачучи довкола нього, мов кат довкола грішної душі.— Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Сей входив чимраз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато бідний, тратився на штанята... Штанята нічого не винні. Стягніть йому штанята.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив зда- лека, як його бліде лице нараз обіллялося краскою. Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилування.

— Прошу отця професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні їсти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще сей раз! Лиш сей остатній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи.— Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розціпати його штани.

— Прошу отця професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні, навмисно ні! — кричав о. Телесницький.— Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти!

І він пішов до вікна і взяв у руки грубу, метрову паличку, з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кілька день уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчити тростин на наш клас, а оце того дня ми побачили на кожному вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, пощо вони там стоять — одні догадувалися, що для піддержування фіранок, інші міркували, що се тички для тичення фасолі, що росла під вікнами в монастирським огороді. Про властиву ціль тих знарядів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важився висло-

вити здогаду. А проте всі з респектом * гляділи на ті загадкові палки, і, хоч учителя не було в класі, ніхто не важився доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руки один із тих бучків і, помахуючи ним, весело наближався до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначення. Тим часом з Волянським зробилася несподівана зміна. Неминуча та й ще ганебна бійка, якої досі не бачив наш клас і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Сей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнувся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його ззаду і кинув ним на градус. Він, закусивши губи, почав фицкати ногами. О. Телесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом якраз у тій хвилі, коли вчитель схилився вниз, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Ова! — скрікнув о. Телесницький, хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був, мабуть, не дуже сильний, бо він, вийнявши з кишені хустку, лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і, не тратячи доброго гумору, говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, се у нас не йде! Сього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тим часом разом з цензором таки перемогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому тілу. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинився: він смакував сей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати:

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану, ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, се ще краще! — жартував о. Телесницький. — Зовсім так, як в тій пісні співається:

* [З повагою, шанобою].

Добыл так прекрасного гласу бараняго,
Аж ся стары Яозеф прэзэстразыў ад няго *.

А потім удари посипаліся густо, градом.

— Ты мене до крові, то я й тебе до крові! Кров за кров! Кров за кров! — прыговоруваў о. Телесніцкі.

І він сік, сік... Крик, виск, пицання нешчаснаго хлопця, нішто не зрушувало ката. Ось із-пад вільховіх сучкіў показалася кров, потекла струмком по білому тілі, на сорочку, на дошкі градусуса. О. Телесніцкі ще бив. Вільхова палка була забрызкана кров'ю, а з неі кров пад час розмаху почала брызкати по біліх стінах класу. Волянскі лежав тихо, очевидно, зомлів.

О. Телесніцкі зупініўся. Дыхав важко з натузі. Закроваўлену хустку відняў від уст, потім вийшов на корідор, прынёс склянку воды і хлюпнуў на зомлілага хлопця. Сей отворіў очі, застогнаў.

— Га, га, га! Пана Волянскі. А як вам дрёмалося? — жартуваў о. Телесніцкі. — А што, знаёте тепер, як то смакуе? Ну, поможіть ёму вбяртыся!

Цэнзор і помічнікі піднялі Волянскаго, прывелі в парядок ёго одэжу, раз у раз піддэружучы ёго.

— Ну, што ж ты, не маеш сілы сам стояты на ногах? А мав сілу выбіты мені зубы! Го, го, сынку! Бачыш тепер, як то у нас выглядае? Ады!

І він показав ёму закрывавлену палку і кроваві кропки по стіні, што набрызкали з неі.

— Бачыш? А знаеш, як то называецься? Отже, знай, се кутя з маком! Ты бачыў, як на святы вёчэр кыдають її на стелю і вона отакімі брызкамі прыліпне дс стелі? Што тоді прыговорують? Не тямыш? Прыда, кажуць: «Сійся, родыся, жыто, пшыенця, всяка пшыенця!» Так само і в нас. Із отакого сім'я мае врысты пыльність, умілість, послух, покірність, пошанованія старшых і всяка інша пшыенця. Ну, а тепер іды на місьце.

Волянскі, тихо стогнучы, стояў на місьці. Помічнікі цэнзора взылі ёго попід рукі і повелі до лавкы. Сідуючы, він крыкнуў з болю.

— Га, га, га! — рэготався о. Телесніцкі. — А што, бігають мурашкы? Шкроботять хрущі? А вдышы, як то недобре засіджуватыся на аднім місьці! Га, га, га! Смійтеся, хлопці! Смійтеся!

* [Выдобув такий гарны баранячы голас,
Што стары Яосиф ёго перелякаўся (польск.).].

І весь клас зареготався силуваним сміхом.

— От так! То гарно! Так належиться! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сміятися і тоді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за се!

Поки йшов регіт у класі і все оте дике знущання над дитячими душами, я в «ослячій» лавці, обік покараного товариша, душився від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло внутрі, проймало болем, соромом і жалем, мовби я сам був винен усьому тому, що тут сталося, мовби я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на се катування, не кричачи гвалту або не лягши сам під удари. Я потайки схилився і цілував, і слізьми обливав руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці, ані в губах. Очі й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванням, не то з німою подякою і прошептав:

— Проведеш мене додому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по класі, розмахуючи кровавою паличкою, і шукав нової жертви для свого людоджерного гумору.

Я провів Волянського на його квартиру і розповів усе господині. Бідна міщанка аж за голову вхопилася, побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи кроваві штанці від його ран, вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала нелюдмонаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, аби списав *visum perertum* *, та, мабуть, не зробила сього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечором, він лежав у сильній гарячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалення мізку. Ми ховали його з парадом, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки [...].

[1903]

* [Довідку (лат.)].

Не минуло ще 5 місяців від того часу, коли в день 50-літнього ювілею проголошення догми про непорочність Марії появилось «К греко-католическим архиереям и священникам смиренное верующаго мирянина послание», в яким автор (звісний о. Мончаловський) перекинувся на ту хвилю в великого католика (звичайно він православний) і зажадав від цісарсько-королівського австрійського прокуратора і галицько-руського духовенства, щоб вони разом до спілки знищили культ Шевченка в Галичині. Нині маємо в руках подібний патологічний еляборат* уже з кругів самого духовенства. Дослівний його текст такий: «С. І. Х. Всечесніший п. т. отче! Пишу *зовсім довірно* по побудженню моєї совісті, яко священник до священника. Суть у нас дві партії руські; я не знаю, до котрої партії всечесність ваша належить, але пишу в річі, котра всім нам єсть найдорожча і над всі справи народні вища, а та єсть: тії священники наші, котрі належать до партії молодой, найбудуть патріотами-українцями хоть би ще більшими, ніж Шевченко, але най не славлять його, коли він так безчесно писав на господа і пресв. матер божу в своїм поематі «Марія мати Ісусова». Тож при таким крайньо негіднім богохульстві ніяк не годиться славити його, коли факт крайньо негідного богохульства єсть певний, а ретрактації виразної і певної зо сторони Шевченка зовсім нема. А треба додати, що то єсть богохульство, не в хвилі якогось мимовільного роздраження виповіджене, але, очевидно, з зимною кровію зділане.

Єсли би хто родину нашу в подібний спосіб і розмисльно збезчестив, то, певно, не славили би сьмо його, хоч і яким би він був уталантованим поетом або народолюбцем, не устроювали би сьмо в честь його торжества і не закладали би сьмо товариства під іменем його; наколи Шевченко тоє зділав против единого бога і спасителя нашого Ісуса Христа і против пресв. матері його, тож маєм його славити? Славні поети других народів такого негідного богохульства не допускалися; а сли, може, котрі допустилися, то також жадного славлення не суть достойні.

Но і чи єсть Шевченко правдивим народолюбцем,

* [Поганий твір, витвір].

коли для руського народу лишив назавсіді своє цілковите заперечення віри християнської таким крайньо негідним богохульством? Отже, в найважнішій річі, від котрої залежить ціла наша вічність і котра єсть підставою всього правдивого щастя і добра чоловіка навіть і на сім світі, він позіставив таке негідне постійне згіршення для народу руського, а в особенності на розширення невірства і деморалізацію молодіжі нашої шкільної і академіцької (sic!)*. А крім того, писав він в відражаючий спосіб против церкви христової католицької в поематі «Іван Гус». Можна взяти іншого народолюбця, приміром Маркіяна Шашкевича, або Основ'яненка, або кого іншого, що жодної такої негідності не допустився, в честь його народні торжества устроювати і під іменем його товариства закладати. Але Шевченка ніяк славити не годиться.

Позаяк товариство наукове імені Шевченка має перемінитися на «Академію наук», про то най священники, до того товариства належачі, жадають, щоби оно надаль вже *не було* під іменем Шевченка, з тим заявленням, що інакше они виступлять. Чи священники наші не потрафлять бути народолюбцями без славлення Шевченка? Власне, если хотять добра собі і народові, то най не славлять його, бо через то кривдять славу бога і пресв. матері божої, а тоє, певно, не принесе щастя ні нам, ні народові нашому; но, кривдячи славу бога і пресв. матері божої, тим самим віддаємо ласку божу від нас, і стелимо собі і народові нашому дорогу до невірства і погибелі вічної дочасної.

Желаючи з цілого серця всечесності вашій і всьому домові і парохіянам вашим всякого багатства, ласки і любови божої, вручаю і себе ласкавим молитвам вашим. Львів, 5 мая 1905. Йосиф Кобилянський, крилошанин». Друкований той курйоз в формі листа, заадресованого (друком) до «Всечеснійшого греко-католицького уряду парохіального в...» і розісланий до всіх греко-католицьких священників в Галичині.

Передруковуючи сей документ, ми не можемо промовчати поперед усього сумніву щодо його авторства. О. Йосиф Гжимала-Кобилянський, 70-літній старець, уважається між святоюрськими каноніками добрим математиком і на старості літ узяв собі до голови ідею,

* [Так (лат.)].

при допомогі математичних формулок доказати існування бога. Наскільки знаємо, о. Кобилянський руським життям і руським письменством ніколи не займався і не займається і правдоподібно не читав навіть Шевченкової поеми «Марія» (се видно вже з того, що він цитує її не під оригінальним титулом, а під таким, який дав їй у спеціальній публікації пок. М. Драгоманов), інакше він не говорив би з таким обуренням про твір, що починається чудовим гімном до «Марії»:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий рау,
На милосердіє твое
Все упованіє мое
На тебе, мати, покладаю.

Та, як сказано, автор сикофантського листа *, очевидно, не читав самої поеми, лише ті вирвані з неї місця, які цитує «віруючий мирянин». Що, проте, він, не заїкаючися, без ніяких серйозних доказів кидає свою анафему на Шевченка, се також добре характеризує низький, несерйозний спосіб думання автора, і промовляє против авторства о. Кобилянського, чоловіка, скільки знаю його з приватних листів до мене (о. Кобилянський у тих листах пресерйозно навертав мене до віри в бога) і з його статті, друкованої по-німецьки в «Theologische Quartalschrift» **, в справах науки і наукового способу думання зовсім наївного, та, проте, щирого і далекого від усякого сикофанства. Нам здається, що якась брудна і нечиста рука підшилася під фірму о. Кобилянського, щоб провести в люди думку, з якою віддавна носяться наші москвофіли — підірвати культ Шевченка серед нашої суспільності і тим самим позбавити ту суспільність головного кореня тої ідейності, яка додає їй запалу до праці і підносить її членів із ступня простих з'їдачів хліба до гідності людей. Та чи був о. Кобилянський автором сього листа, чи ні, а його намір, надіємося, пропаде так само марно, як і всі дотеперішні клерикальні атаки на Шевченка, починаючи від тих, якими свого часу в «Сіоні» воював покійний кардинал Сильвестер Сембратович.

[1905]

* [Донос].

** [«Богословський кварталник» (нім.)].

І. «Дудар» і «Епопеї», піснь третя Якова Зробека, пароха з Вертелки, ціна 80 сот. Львів, 1905.

«Дудар» і «Епопея» о. Зробека зробилася у нас появою не скажу періодичною, а хронічною. Оце вже третій випуск, а кінця їй не видати. У мене є два-три знайомі, що з великим зацікавленням дожидають кожного нового випуску сеї хронічної епопеї, і хваляться мені, що завдячують її лектурі дуже веселі хвили. Вірю їм і навіть завидую. Та що, правдиві знавці всюди рідкі, і з сього огляду о. Зробек має багато *socios dolorigis* * — між найгеніальнішими людьми.

Один із тих знайомих недавно написав мені між іншим: «Не добре робите, ні! Нібито хочете плекати літературу, поезію, критику, але якби котра мати так плекала свою дитину, як ви оті тройко, то вже б її давно арештовано за умотивоване підозріння, що свою дитину хоче передчасно зробити ангеликом. І все такі понурі, важкі або нудні теми порушуєте, а так систематично нехтуєте все, що могло б підняти, підбадьорити, розвеселити духа!»

Mea culpa! ** Діставши сей лист, я зараз узявся читати «Дударя» о. Зробека і пожалував, що не прочитав перші дві часті. Та дарма жалувати, тим більше, що й оця третя часть така інтерна і багата перлами дотепу, сатири та гумору, що її прочитання може вповні заступити брак обох перших.

Книжка, хоч невеличка об'ємом (усього 48 стор.), дає більше, як заповідає титул — як звичайно у таких людей, що черпають із невичерпаного. Поперед усього маємо портрет автора — симпатичне обличчя, з якого, одначе, годі вичитати всеї глибини та ширини того, чим дивує нас книжка. Зрештою, я не володію даром покійного Шараневича, який колись із портрета еп. О. Шумлянського вмів вичитати «все изрядныи свойства его яко мужа, русина и патриота», і волю держатися того, що, по вислову іншого нашого авторитета *in poeticiis* *** д. Залеського (див. його віршовану газету «Поезія»), «симпатично виринає пером на папері».

* [Спільників болю (лат.)].

** [Моя вина (лат.)].

*** [В справах поезії (лат.)].

Тут поперед усього «виринає» посвята «жонатому священству греко-католицького обряду». Міг би хто подумати, що се не до речі, або осторога нежонатим священникам, аби не брали книжки до рук. Але ні! Вступ до третьої часті «Епопеї» о. Зробека поучає нас, що посвята — частина його філософії, його глибокого світогляду, що жонате священство — найвищий цвіт нашого церковного життя, культурний здобуток, якого нам завидує Захід — так бодай я розумію той вступ, який зрештою, може, допускає й інші толкування, бо ж сказано в письмі святому: «Темна вода во облацех воздушних» — а втім судить самі:

Соборно вчащая на Руси церкво,
Твое світило не померкло,
Твій приклад ясний людям так сіяє,
Що й Рим холост в твій бік лице звертає
Й голову смиренно клонить він свою
Як величає Непорочную,
З котрої правесних синів самому Богу
Даєш на службу чесно й славу многу*.

Одно мене трохи баламутить у тім вірші, се та «непорочна», що має «правесних синів», а до якої вдатку залицяється «Рим холост». Ну, але чого то не буває в життю, а о. Зробекові мусимо повірити, бо ж він чей же знає, що пише.

Книжка починається надпрограмовим, у титулі не зазначеним твором «Життя». Се очевидно життя самого автора, бо герой оповідання називається Яцько, а головні дати його життя повизначувані докладно для вжитку будучого біографа. Але о. Зробек занадто великий артист, щоб мав оповідати своє життя попросту, як автобіографію; він вибирає з нього головні моменти і обливає їх усіми чарами свого генія, робить із них твори штуки. Се також буде в своїм роді епопея, коли бог дасть авторові довести її — не кажу вже до кінця, бо кінець, то смерть, і се вже мусить по нім описати хтось інший, — але подай до передостаннього розділу. Тут маємо на разі лиш три розділи, з яких кожний зазначений якимось чудом: у першім автор замерз на льоду, у другім був утоплений злобною рукою в виру Стирця, а в третім — ну, про третій скажемо зараз

* Правопис і інтерпункцію лишаю тут і скрізь далі таку, як в оригіналі. О. Зробек має тут очевидно також якісь свої вироблені принципи, не згідні з загальноприйнятими.

ширше. Надто кожний із тих розділів оброблений як самостійна новела. Особливо інтересний перший розділ «Совганка»; важна тут, одначе, не совганка, а розмова нашого автора з образами. Єсть, бачите, польська приказка «Ревного газу przemówił dziad do obrazu, a obraz do niego ani razu» *. О. Зробек прикладом із власного життя доказує неправдивість сеї тези, і оповідає нам, як то він восьмилітнім хлопцем розмовляв на самоті з образами. Ось початок сеї пам'ятної сцени:

— Ісусе, чи спасеш мене,— спитав Яцько, коли почув, що починає йому бути самотно.

— Спасу,— дався чути голос в грудях Яцька,— тільки мусиш мені, дитинко...— Що дальше спаситель йому говорив в серці і душі його, він не міг розуміти.

— Я буду чемний,— сказав Яцько,— буду вліті телята пасти і корову пожену на стерню і т. д. (ст. 4).

На жаль, автор не сповнив своєї обіцянки, отже й питання, чи Ісус має обов'язок додержати йому своєї, лишається отвертим.

Та найважливіше і з артистичного і з автобіографічного боку третє оповідання «Чудотворний образ св. Отця Николая в Соколівці». З артистичного тому, що про те, що заповідає титул, у оповіданню, крім одної принагідної згадки, зовсім нема мови, а з автобіографічного і zarazом з національного погляду ось чому. Описано там річний іспит у сільській школі в Соколівці, місці вродження нашого автора. На тім іспиті наш автор, чи то герой оповідання Яцько, перший раз перед широкою публікою виявив свої незвичайні здібності, так що нарешті о. декан із Заболотова сказав до місцевого пароха о. Іоанна Туркевича: «Пішлить його, о. парох, до школи, своїх дітей не маєте, і, може, Соколівка буде руським Віфлеемом» (ст. 12). Се факт незвичайної ваги. У Віфлеємі, як відомо, народився єврейський месія, і тут маємо засвідчене пророцтво о. декана — на жаль, не названого — що Соколівка, місце вродження о. Зробека, може бути руським Віфлеемом. Чи се пророцтво зовсім автентичне і чи його сповнення має якусь гарантію, се поки що невідоме, та важно тут те, що о. Зробек виростав і жиє досі під його враженням, а суб'єктивно для нього воно має таку саму

* [Одного разу заговорив дід до образу, а він до нього ані разу (польськ.).]

вагу, як і слово намальованого на дошці Ісуса: «Спасу, тільки мусиш мені, дитинко».

Те, що в титулі називається «Дудар», у тексті книжки називається вже «Сонети і думи». Розуміється, се нікому не шкодить, а додає книжці різnorodності і багатства — титулів.

Із сонетів найцікавіший — та що говорити, кожний із них найцікавіший у своїм роді. Ось візьміть *singulum vitae* * тестя авторового, о. Івана (чи, як зве його залюбки автор, «Юанна») Топольницького пароха в Соколівці коло Бродів:

Син руського священника в ярмі
Борсався-сь в школі молодий з бідою,
Добившись місця, помагавсь сестрі,
З шістьох сестер найбільше сиротою.

Як стали сестри немічні дорослими,
Помічним бувсь учительству і клиру,
Зв'язавсь з державной думи послами,
Щоб народну вскріпити долю й силу.

Бог, одначе, «народних сил правитель всевідучий», не допустив до сього і взяв його до себе в Закопанім, тому п'ять літ, «нім ще Андрей з Шептицьких засів престіл». Про того ж о. Іоанна оповідає автор далі (а все сонетами) пару не дуже гарних анекдотів. Один такий, що коли раз до нього прийшов «нуждар» і жалувався, що його сусід насилає на нього чари, то сей духовний, замість пояснити йому, що ніяких чарів нема, а причина бідності лежить зовсім деінде, збув його такими словами:

Трохима бідний,
Великий бог і воля его така,
Великий спас, Христос, син божий рідний!
Лиш добрих діл брак в тебе простака.
Тому іди під крест Христа вперед,
Пізнай раз правди силу, бога в небі,
Плід добрих діл солодший, чим є мед,
Загоїть рани й біль душі в потребі.

Другий анекдот ще більше пахне сатирою. Бачите, було таке, що на сам великдень, поки священник правив у церкві, хтось із села зайшов до його дому й викрав усе чисто свячене.

* [Життєпис (лат.)].

Прийшовши домів, став пастир й сплів руками,
Таке не снилось му давно й ночами,
Щоб жила в світі потвар ще така,
Такий безбожник, грішний чоловік,
Щоб му в великдень пасху виволік.

Розуміється, що сей добрий пастир не йшов під хрест і не пробував у тій тяжкій пригоді «пізнати правди силу, бога в небі», але, як лапідарно * додає автор, «Й за жандармами він післав дяка», і жандарми по довгим шуканню віднайшли попівське свячене «ще й штуку полотна» в коморі війтового зятя.

Сьому оповіданню о. Зробек присвятив аж три сонети; дуже жаль, що пропустив іще четвертий, де висловив би неминучі з сеї нагоди рефлексії: яка ж то була моральна повага, який вплив того священника в селі, коли його чільні парафіяни робили собі з ним такі жарти! Розуміється, се вже добра воля о. Зробека, чи він висловив такі рефлексії, чи ні, досить, що з його оповідання вони насуваються самі собою і се доказує сатиричну мету автора. Зрештою він і в інших місцях не щадить бича сатири на того бідного о. Юанна, приміром, коли в «Епопеї часті третій» описує водосвятіє в полі, dokonane тим же о. Юанном з ось якими обрядами:

Всвятивши воду нею хліб в колоссю,
Сягнув духовний по своїм волоссю
І заклинав вітри, гради і громи,
Велів їм йти на дебрі і хороми,
На недоступні праліси і води,
Щоб божим людям не робили шкоди
Ні в збіжу, ані в пожиточній паші,
Як се бувало — мовлят люди наші.
По сім Данило під хрестом отвір
Зробив, до него паперовий твір
Вложив, в котрім євангеліст Матей
І оглашених свіжий був елей,
Заткав осиковим кілком священним,
Прикрив з розсаднику вінцем зеленим
На знак, що жити будут в світі люде,
Доки Пречиста їх покровом буде.

Не сумніваюся, що для фольклористів усе те буде дуже цікаве, але як пояснити ролю священника в цій тій грубо «забобонній» акції, коли не сатиричним наміром автора — показати, які то темні та забобонні були

* [Коротко і виразно].

в нас священики ще перед п'ятьма роками, значить, на самім порозі ХХ віку! Та годі про се! О. Зробек уміє вдарити і в веселішу струну. Ще й як! Прошу послу-хати:

Гальцю душко,
Любцю Мушко,
Сміло, крало,
Тись на балю!
Цвiть, як рожа,
Вічно гожа,
Щасна крало
Тись на балю!
Й з хлопцем сміло
В одно тіло
Злийся, крало,
Бось на балю!
Лоном гріти
Й серцем зріти
Вчися, крало,
Бось на балю!

Оце мені лірика! Справді видно, що чоловік веселий і ліберальний, без церемонії з паннами. Правда, він не замикає очей на деякі небезпеки того поступування, до якого так заохочує свою панну Галю. Бачите, сталося ось як:

Полюбила та й забулась,
До милого пригорнулась,
А миленький звiр, як мало,
Не любив душі, лиш сало.
Доню! мати ю питає,
Що тобі так відростає?
Не питайте, мамцю любя,
Грiх віночку мого згуба.
Мама слезою залилась
Тай й до доні приближилась,
Стала бідна ратовати,
Грiх любови закривати.

А що, хіба не реалістичний малюнок? І при тiм яка простота, ясність і певність композиції! Рад би я бачити другого нашого поета, що міг би видержати конкуренцію з о. Зробеком у тiм жанрі.

Та-бо й не диво. О. Зробек, видно, добре освідомлений у таких ділах і в них сам бачить головне джерело своєї поезії. Ось послухайте його на диво простої і геніальної рецепти на те, як стати поетом:

Хатина на горбочку,
В ній дівчина в віночку
Вступає в слубний стан,
І знаєш се роман.
При дорозі хатинка,
У садочку дівчинка
Рве грушочки із гілля,
І готова іділя.
Иди змалюй хатинку,
Садочок і дівчинку,
Забався грушки гнетом
І будеш вже поетом.

Думаю, що поет не без наміру велів своїй дівчині рвати грушку, а не яблуко (*vide* * Єва в раї), хоч і не можу зглибити всього секрету, який лежить у тім містичнім «грушки гнеті», який рекомендує наш автор молодим парубкам на те, щоб набратися поезії. Ну, та потішаю себе тим, що практика не раз просто і швидко розв'язує такі проблеми, яких теоретично годі розкусити. Згадайте Шіллерові слова:

Was nicht der Verstand der Verständigen sieht,
Das übet in Einfolt ein Kindlich Gemüt **.

На крилах сього афоризму перелетимо ще до філософічних поглядів о. Зробека. Розуміється, не до всіх. Хоч яка маленька його книжечка, а є в ній такі безодні та глибини, яких я не важуся зглибляти, приміром, вірш «Воскреснути хочачим». Мені досить буде роздвигнути його інтересну природно-філософічну поемку (з двох сонетів) під заголовком «Везув». На думку о. Зробека, зовсім аналогічну до думок інших середньовікових філософів, вибух вулкана, се

З землі пекельний йде огонь вгору.

Автор немов бачить, як лава пливе коло нього:

Іде, шумит довкола чоловіка,
Що аж земля в тих місцях западає,
А вколо западів якась мазюка
Незграбні стирти лави накладає.

Автор глибоко застановляється над тим, яку мету може мати бог, посилаючи людям таке видовище, і його

* [Розуміється (*лат.*)].

** [Чого не досягне розум мудреців, те просто вловлять діти (*нім.*)].

дух, утомлений дошукуванням божих тайн, зупиняється на думці:

А може, вчиш ти нас варити страву
Та як огонь собі ужити маєм
І як робить звірів живих облаву
На наш хосен — скажи! — бо ми не знаєм.

Адже сказав уже котрийсь великий філософ: «Знаю лиш те, що нічого не знаю». Якби він був не сказав того, то о. Зробек був би міг сказати се з власного досвіду і переконання.

Ну, а «Епопеї, піснь третя»? Е, забажали ви! Розжуй вам, ще й у рот положи! Читайте самі. Річ критики не вичерпати зміст книжки, а заохотити кожного до самостійного прочитання та продумання. Сю задачу я словнив сумлінно, а решта, то вже ваша річ...

[1906]

ВЕЛИКИЙ ШУМ

III

[...] Грушатицький парох, о. Квінтіліан Передримірський, був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що, вихована в аристократично-шляхетській дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих «русських курсах» при йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам «antiquae, educationis», тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліан і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з «нового студіум» зацукувати «теологічними» питаннями вроді таких: — Како может ся изобразити тіло чоловіческое?

І, надармо підождавши на відповідь, тріумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло чоловіческое может ся изобразити чрез по-

нятіє махини, а то махини механічної, параболичної і гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слухайте, як нас учили: «Душа єсть суще, которое собі самому о собі самом и о вещах всіх собі положених є свідомое». Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на «вторженіє хлопства» в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язикових поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав «хлопськое нарѣчіє» лише в розмові, борони боже в писанню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, незважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за «підшитих революцією» та обурюючися на їх заходи коло златинізовання руського обряду, на їх інтриги против руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лампці вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!
Car ostro zdrajców napiera,
Wolność zmyślona odbiera!
Paskiewicz niech żyje!
Na zgubę, — na czyję?
Lachów, Lachów, Lachów! *

* [Хто лях, має страх!
Цар гостро напирєє на зрадників,
Видуману свободу відбирає!
Паскевич хай живе!
На погибель — на чию?
Ляхів, ляхів, ляхів! (польськ.)].

Сі остатні слова вимовлялися остро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації; на народних вічах у маю і червні промовляв завзято против поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті «zabić rora, со па Polskę szczeka» *; о. Квінтіліан таки й дістав дещицю і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване «посрамленіє» від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях закривав їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та, на диво, чим остріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали проти сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде «або на панщину, або на більші податки», і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом широко-народних зворотів) не могли перекопати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: «Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо». Тоді о. Квінтіліан ухопився остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він наскочив на гаряче. В церкві зробився страшенний гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свого лексикона.

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то зв'яжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську пан-

* [Забити попа, який гавкає на Польщу (польськ)].

щину. Знаємо ми вас, п'явки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І, вирвавши від о. Квінтіліана аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту), подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його «обезвічать», коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліан, вийшовши із ними разом з церкви мокрий, як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліан також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право полювання, до якого о. Квінтіліан був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліан не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим «поганим ляхом», як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власті за надужиття в рубриці *jura stolae*. Та, проте, вони, особливо тепер, по скасованню панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома, крім німичної жінки і одинокі дочки (друга була замужем аж десь на Поділлю), ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб «відвести душу». От тим-то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліан був удовець, і до того бездітний, і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіліанові не раз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшись з о. Квінтіліаном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, захопив попа за пояс долонею і, тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, егомость, неможливо! І відки вони такого духа набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чимраз сильніше торгав о. Квінтіліана, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку,— відповів з косим усміхом о. Квінтіліан, силкуючись звільнити свій пояс від панської долоні,— поперед усього я вам не трепета, якою б ви були обов'язані трясти, а по-друге, сідайте та висапайтеся,— може, чайку позволите? Пані Клементова, просимо чайку по скляночці,— а по-третє, зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похилиючися до о. Квінтіліана, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, кінець світа! Я вже думав, що в сорок осьмим році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Що ж таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув, немов ображений, пан Субота.— Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені-бо не хочуть. Уся громада сприялася. «Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше аніруш!» Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ландсдрагонів і горілкою напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хочать.

— Сице подобает,— мовив о. Квінтіліан.— Хочащемо будет і приложится. Вони-то оправдуються, що якби добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх, і толкував, і патент відчитував, і поясняв, що цісарське слово невідкличне,— та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять...

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліан випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Але ж, пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його:

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги,— просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати якнайбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліан.— Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах.— Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як-то його? — з тим довгов'язим Костем Дум'яком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда,— бовкнув о. Квінтіліан,— подумати глибше, то справді, нащо нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги.— Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліана пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собі ж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Але ж, пане дідичу! Я жартую!

— З такими речами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи.— З огнем жартуете. Адже хлоп, як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліан усміхнувся якомсь на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: «Ні папа, ні рора?»

— Е, то мазури! Мазури — то дич. Ані крихти релігійності не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Та й зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почуттю своєї гідності.— Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема,— мовив простодушно о. Квінтіліан,— але в проповідях, то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашла на вас господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс...тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та то ж виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю,— оправдувався о. Квінтіліан,— а про злих як же інакше буду говорити? А щодо релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та, плещучи о. Квінтіліана по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по ширості, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан біг — що таке пан біг? Ми того не знаємо. Ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого, та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліан слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені, як священникові, не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Дем'яком.

— Воістину раб строптивий і прекословний. Individuum non subordinatum! * — зітхаючи, мовив о. Квінтіліан.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан.— Каже мені: «Найліпше зробіть, як продасте нам увесь свій маєток». Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді, такого у нас ще не було,— хитаючи головою, мовив о. Квінтіліан,— але що ж, дасть бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жиєте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім різниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті й без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І нікому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Якби я так міг, їй-богу, пішов би геть із села.

— А відки ж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше.— То ж не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: «І овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все».

Пан звів голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті.— Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліан.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу! Чому ж би не попробувати

* [Непокірна особа (лат.)].

щастя, ха-ха-ха! — реготався панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, якби він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх, як псів!

— А що ж вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все-таки спитали б і свою доньку, чи хоче йти за Костя,— мовив панотець, і на його устах загравав іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Дем'яком і часто сходиться з ним на вечорницях у селянських хатах.

— Що, я б її питав! — скрикнув пан Субота.— Що то, я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже трафлялися два пани, один навіть граб'я. Ну, вона відказала їм, і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний та й сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, та й ще такий анархіст, смів думати про мою дитину та й навіть свататися до неї, сього, як світ світом, не бувало й не буде.

— Як бог дасть, як бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліан.

— Як то, як бог дасть? — осердився пан Субота.— Що тут бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А мала б йти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то так,— мовив священник,— а все-таки буде, як бог дасть, а не інакше.

— Ну, знаєте що,— сказав пан Субота,— то най вам буде, як бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ландсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ландсдрагони будуть та й поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Під час панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусило бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого

такими анархістами, як отой Дум'як, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Що ж би я міг вам порадити на се?

— Могли б. У вас там, у ваших требниках, є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що, мов невидимим муром, може огранити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших требниках?

— Може, де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що якби піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духа, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані требники. Пошукаю, може, знайду таку молитву.

— І ви були б готові відчитати її на моїм обійстю?

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то, очевидно, ми б мусили сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять, і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кожним разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак,— поважно мовив о. Квінтіліан.— Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали! Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі догори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи, може, він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш [...].

[1907].

ПРОТИ ВАТІКАНУ,
КАТОЛИЦИЗМУ ТА УНІЇ

Уніатська церква народилася... в атмосфері зради. В цій самій атмосфері вона сьогодні вмирає. Прокляття ганебного минулого йшло за нею через усю її історію, прокляття багатьох поколінь українського народу висить над нею як невблаганний вирок.

Ярослав Галан*.

БОТОКУДИ¹

VI

Найсвятіше в чоловіка —
Сли він ботокуда хватський —
Крім азбуки, є святий
Обряд греко-уніатський.

Та-бо й обряд се хороший!
В нім зійшлись, як во дни оні
В Римі всі боги, з всіх вір
Щонайкращі церемонї.

І таке його багатство,
І краса його така,
Що ніхто його докладно
В повній цілості не знає.

Чи клякати, чи стояти,
Чи раз, два, чи три дзвонити,
Чи «мир православний», чи
«Правовірний» говорити,

Як вівтарі будувати,
Як ікони малювати,
Чи попам лице голити,
Чи їм борода держати,—

* Галан Ярослав. Твори в трьох томах, т. 3, Держлітвидав України, К., 1960, с. 69.

Все те вкриті тьмою спорів
Ритуально-догматичних,
Все те тягне до таборів
Папських або схизматичних.

Знали вражі елементи,
Що тут праві ботокуди
Помішаються найшвидше
І попруться сюди й туди.

А як в різні боки, мов
Раки з торби, вни муть лізти,
То тоді найлегше всіх їх
Разом в ложці каші з'їсти...

Тут правдивої історії
Нитка рвесь, пожалься боже.
Но переказ ботокудський
Заповнить перерву може.

Правда, розібрать критично,
Чи се правда, чи викренти *,—
Годі нам, бо тут хибують
До розбору документи.

Кажуть, що щоб підійти
Ботокудів потаємно,
Кшепшицюльський з Пшекшицюльським ²
З'їхалися ніччю темнов.

Там вни їли польські зрази
І гуцульську мамалигу,
Ну, і сплодили при тім
Славну «польськую інтригу».

В пільмі сплоджена, вона
Світла, мов сова, лякаєсь,
Польські зрази їсть, но все
Мамалиги домагаєсь.

І пішла по ботокудах
Ся інтрига знаменита,

* [Викрути (польськ.)].

Одурила, оп'янила
Всіх, неначе оковита.

Та не диво, що пани
Укували коромолу,—
Диво, що на ню зловили
Ботокудів всіх посполу.

Мов на знак: одні в церквах
Всі дзвінки покасували,
Другі знову позводили
Ще й оргáни та цимбали.

За вівта́рі, за ікони,
Хоругви та за монстранц'ї *
Наробилось в ботокуд'ї
Страх багато каляманц'ї **.

Зразу глухо клекотіло
По всім ботокудськім краю,
Так, як в справжній день літній,
Поки хмари ся збирають.

Далі сипнули статті
Більше-менше наукові,
Що містилися в «Зорі
Ботокудській» та в «Ослові» ³

А вкінці ревнули крики,
Свари, лайки, що аж страх —
По соборчиках, касинах,
По пиварнях і шинках.

Роздалася давня пісня:
«Зрада! Шизма! Гей же! Гала!»
Декуди одверта навіть
Револуція настала.

VII

У турецькім здиханаті ⁴
В горах, борах з всіх сторон
Жив преславний ботокуда,
Звавсь Нещасний Филимон.

* [Чаша].

** [Клопотн].

Муж великий во язиці.
(Ботокуди всі великі,
Кожний в чім-небудь). От заким ще
Почались за обряд крики,

Филимон зібрав до себе
Із цілого здиханату
Ботокудів. Як зійшлися,
Він казав заперти хату,

Заслонити вікна й так
До згромаджених промовив:
«Ботокуди, стережіться,
Бо чорт лапку нам зготовив!

Слухайте, яку покусу
Наводив сам бог на мене!
Слухайте й огнем надії
Серце розпалить студене.

В третій день святого посту
Ляг я, трошки утруджений,
І такий мені нараз
Сон приснився божествénний.

Десь немов входжу я в церкву,
Придивляюсь: що за диво!
Не свої якісь ікони,
Та й стоїть вся церква криво.

Ба, гляджу: іде священик,
Причякнув і щось потихо
Шепче і лиш раз хреститься...
«Ов,— гадаю.— Що за лихо!»

Слухаю: оргáни грають,
Хлопці десь дзвінками дзвонять,
Люди раз в раз то клякають,
То встають... Гадаю: «Он як!

Певно я в костьолі!»... Ні!
Придивляюсь: край престола
На іконах тут святий
Михаїл, а там Микола.

Я задеревів. Аж чую:
Роздається голос з неба:
«Най такий ваш обряд буде!» —
«Ні, такого нам не треба.

«Господи!» — відмовив я.
«Чом, хіба ж вам сей поганий?» —
Знов питає голос з неба,
І гудуть при тім оргáni.

«Не кажу,— відмовив я,—
Щоб поганий, сохрани ж боже,
Та сумління ботокудське
Зжитись з ним ніяк не може». —

«А як я вам сам наkáжу,
Зробите по моїм слові?» —
«Господи, ми й против тебе
За свій обряд стать готові!»

Отоді просяла церков
Світом велієм * без міри,
І пронісся голос: «Радуйсь,
Мужу кам'яної віри!

Так твердого обрядовства,
Як в тім смирнім ботокуді,
Не було ні в Авраамі
Ані в Якові, ні в Юді.

Тож за тебе й через тебе
Весь той рід благословлю я.
Стійте вічно при одним
І співайте алилуя!

В вашім краю най вовік
Релігійних війн не буде!
Не за віру, лиш за обряд,
Ботокудські бийтесь люди!

І вовіки твердо стійте,
Хоч би як враги вас тисли,

* [Великим].

Не за зміст, а лиш за форму,
За слова, а не за мисли.

Мов апостолам, даю вам
Дар пречудний і великий
Говорити всуміш всіми
Іностраними язики.

А тобі, нещасний Фили-
Моне, чудний дар даю я,
Дар пророцтва,— лиш співай
Без упину алилуя».

Ледво втих небесний голос —
Все довкола відмінилось:
З храму щезло все латинство,
Православне все зрбилося.

Всі ікони візантійські,
З сонцем, місяцем, зіздами,—
Попри мене йдуть ереї
З отакими бородами.

Всі по три рази хрестяться
І поклони покладають,
А трираменні хрести в них,
Де поглянь, усюди сяють.

І сліду нема оргáнів,
Лиш дяків зо сто нараз
Прогриміло алилуя
І тропар на п'ятий глас.

«Що сей сон значить? — Стихár
І кадильницю святую *
Дайте ми, а я пророчо
Роз'ясню вам правду всюю».

Взяв стихар наш Филимон,
Став кадильницею махати

* В ботокудів все святе,
Ось примір з їх ритуалу:
Гріх великий, як хто вб'є
Святий гвіздь в святу повалу.

І против покус бісовських
Голосно псалом читати.

Аж нараз заглагола́в:
«Стережіться, ботокуди,
Бо велика боротьба
За святий наш обряд буде.

Встануть пастирі безумні,
Встануть і безмозкі вівці
І накинуться на наш
Обряд в божевільній спілці.

Вни трира́менні хрести
Захотять покасувати,
А зато дзвінки, органи
В обряд наш понасувати.

Стережіться! Бог не спить,
Хоть здається, що дримає!
На невірних спаде кара,
Але вірних мзда чекає.

Отож ми держімся твердо
Православія твердині:
Я сам перший запускаю
Довгу бороду віднині».

Тою мовою зігріті,
Присягли всі ботокуди
Твердо йти за Филимоном
На всі бої, спори й труди.
І пішли... на чорну каву [...].

Лютий і март 1880

*Не всегда ж нам слезы горькие
Лить о бедствиях существенных,
Но на время позабавимся
Чарованьем красных вымыслов!*

І справді, коли б хто завдав собі працю спрягати з собою якнайсуперечніші поняття і творити з них якнайфантастичніші образи, то, певно, ледве міг би найти щось суперечнішого і фантастичнішого від спряження тих двох слів: «католицький панславізм». Відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами! Згадаймо тільки про католицькі ордени «Хрестоносців» та «Мечових братів», котрі ріками лили кров слов'ян і литовців над Балтійським морем, котрі до крихти згладили з світу плем'я пруссаків! Згадаймо про облудну політику пап і інтриги єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злочасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі й за народність, довели до його крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких! Згадаймо про спалення Гуса, про Білу Гору і страшну руїну чеського краю та чеської народної життя головно за проводом католицького духовенства! Згадаймо про затемнювання слов'янських народів тим духовенством, про впоювання взаємної незгоди і навіть ненависті між слов'янськими племенами (русинами й поляками, сербами і хорватами)! Згадаймо про довговікову рівнодушність і мовчанку католицької церкви супроти гніту та збиткування, яке терпіли слов'яни придунайські від турків! Згадаймо й те, що ще в останнім повстанні тих слов'ян до війни за свою свободу бачив голова католицької церкви богопротивне ворохобство* і злочинське супротивлення правовитій власті турецькій. А згадавши всі ті події від тисячі літ роз'їдавши і роз'їдаючі слов'янську родину, чи ж не мусимо признати, що слова «католицький панславізм» — се тільки спряження пустих звуків без значення і змісту: се «красна видумка» вроді білого вугля або печеного льоду.

А прецінь видумка та висить нині неначе хмара над слов'янством, а декотрим здається, що вона туй-туй

* [Бунтування, заворушення].

станеться правдою, ввійде в діло! А прецінь видумкою тою бавиться нині й сам голова католицизму і чимало других вищих та й нижчих католицьких голів, ба навіть трохи не вся політикуюча Європа. Бавиться мир божий, обзирає тоту нову забавочку з різних боків... Так чому ж би, значиться, не забавитись нею і нам, не поглянути на неї з свого боку? Стрібуймо, може й справді невидальце яке найдем! А поперед усього розкажем, що се за штука склалася з католицизмом?

Звісно чень нашим читачам, що заким ще [не] щезла з лиця землі світська власть начальників католицизму, «намісників Христових», пап римських, то їх моральна власть і повага давно вже і безповоротно лежала в гробі. Страшні надужиття власті, тиранізування та висисання італійського люду, огидні проступки пап (згадаєм лиш Олександра VI), надуживання релігійних обрядів і церковної поваги,— все те підкопало моральну силу католицизму. Реформація Лютера, Кальвіна та Генріха VIII⁵ англійського стіснила його границі, витиснувши його в більшій половині з країв, замешканих германськими племенами. А новожитна наука звільна, але основно і безпощадно підривала самі основи не тільки вже католицизму, але й усякої віри в откровення і помимо тортур, мук, тюрем, огняних стосів (згадаємо Джордано Бруно, Кампанеллу, Галілея) крок за кроком йшла наперед, стісняючи те поле, котре вперед занімала сліпа віра. Послідні важкі удари наніс тому колись всевладному католицизмові XVIII вік, і то якраз в тім краю, де досі була його найтвердша опора, в «найхристиянській» Франції. Науки французьких «просвітителів та енциклопедистів», в значній часті відгомін наук англійських натуралістів та скептиків: Локка і Юма, а особливо Вольтера і Руссо, в значній часті відвернули французьку і європейську інтелігенцію від католицизму, а велика французька революція обалила й послідню його підпору — самодержавне королівство, а в радикальнім розгоні на часок скасувала навіть була християнство.

Не помогли ані булли папські, ані конкордати, ні анафеми,— повага й сила папства й католицизму падала в західній Європі чимраз нижче, а коли часом (як за Наполеона III) вона тісно сполучувалась з властю світською для придавлення нових ідей і затемнення люду, то се вело за собою ще гірші наслідки, бо з упадком

тієї світської власті й католицизм поносив ще тяжчі невлічими рани. Навіть в Італії, в тім головнім гнізді католицизму, народ зненавидів здавна католицьких попів і папську власть і на поклик Гарібальді радо, товпами спішив до боротьби з тою властю, поки мимо завзятого опору й зовсім не повалив її.

Очевидна річ, що після такого погрому на заході Європи католицизм мусив звернути очі свої на схід, до слов'ян. Розуміється, що добра, розвитку, поступу слов'ян він не міг мати на цілі, що папи римські дбали тільки про те, щоб придбати престолові своєму нових слуг, нову опору, а для сеї цілі всі дороги добрі. Почалась і тут та сама двулична, папська політика, котрою папство свого часу вміло верховодити у світі: кокетовано, з одного боку, з деякими слов'янськими народами, котрі особливо віддані були католицизмові, наділювано їх щедро папськими благословенствами, а з другого боку, кокетовано і з іноплемянними утисниками тих народів, з властями держав, в котрих вони жили, і дуже часто юджено одних на других, щоб тим способом одних і других визискувати. Ще ж де католицизм прийняв форми та складники, яко-такі згідні з духом народу та часу, як у нас та у чехів, там він не був такий шкідний і навіть причинявся у чехів до здвигнення народності; зате деінде наслідки його отемнюючих наук та діянь були і є дуже шкідні для поступу й розвитку народів слов'янських.

Отаким-то способом приготувався в воздуху той фантастичний привид, котрий ми назвали католицьким панславізмом і котрий тепер при спосібності празника Кирила і Мефодія в Римі перший раз виразно наклювався на світ. Позаяк в ту папську маніфестацію вмішалися і русини, ба навіть руські мужики, для того годиться приглянутись ближче її цілям, годиться подумати над її значенням для світу слов'янського, а особливо для нас.

Передовсім, чи справедлива річ називати римське кирило-мефодіївське свято всеслов'янським святом, всеслов'янською маніфестацією? Нам здається, що ні. Правда, були там представники трохи не всіх слов'янських народів: біскупи руські, польські, хорватський патріот — біскуп Штросмайер, біскуп болгарський, чорногорський, були попи чеські, були навіть прості люди з різних слов'янських пород, хоч, звісно, найбільше

було багатої шляхти і вищого багатого духовенства. Прості люди, які були в Римі, нічим себе не заявляли прилюдно, хіба своїми слов'янськими строями, стягавшими на них посмівисько італ'янців, та своєю зовсім ще азійською побожністю — вони, як ми чули, падали ниць по римських площах і дорогах — чим оп'ять стягнули на себе погорду італ'янців. Про ніякі слов'янські діла, про ніякий інтерес тих мас народних, заселяючих слов'янські землі, не було при тім святі ані згадки. Папа тільки завдав собі багато праці, щоб широко розвестися (по-латині!) над добродійствами, які від віків сплили з Риму на слов'ян, і дуже гаряче клав згромадженням на серце триматися твердо того Риму, не відвертати від нього очей і слухати всіх його приказів. Папа, як бачимо, зовсім не крився з тим, що йому в цілім кирило-мефодіївським святі йде не про слов'ян, не про їх добро, але про придбання римській курії кількадесяти мільйонів вірних, ниць падучих слуг та не менше значного «*świętopietrza*» *. І для такої-то цілі ужито імен двох слов'янських апостолів, котрі якраз від Риму і від католицьких попів потерпіли найбільше переслідувань і котрих *спосіб* учення та проповідування був на розріз противний римсько-католицькому!

Але не тільки задля того одного ми вважали римське кирило-мефодіївське свято не всеслов'янським святом, що там не було бесіди про діла слов'янські, не підношено голосу в оборону пригнетених та покривджених пород слов'янських (русинів в Росії, Галичині, Угорщині, словаків в Угорщині, поляків в Росії і проч.). Верховодили в тім святі люди, на котрих ніякий прихильник слов'янського людого діла не може покладати віри, верховодили високі попи і шляхта. Обі ті верстви більше або менше важким тягарем налягають на кожную слов'янську породу, обі вони в теперішній хвилі в Австрії взялися за руки і виступили одверто до боротьби проти освіти і добробуту робочих людей. І чи ж можуть слов'янські люди повірити, що ті самі люди, котрі в соймах і радах державних голосують за вменшення науки в школах людових, а за вбільшення мужицьких податків і тягарів,— що ті самі люди в Римі голосно покажуть світові їх кривди та бажання, стануть їх заступниками і речниками? Чень же ні.

* [Гроші, що їх збирали серед католиків нібито на утримання собору святого Петра у Римі].

Та й ще з іншого боку ми не можемо вважати римського свята святом всеслов'янським, народним, демократичним (хоч би й з церковною окраскою). Се було свято радше політичне, радше роблене з видом на *держави*, ніж з видом на народи. В своїй повітальній промові до слов'янських богомольців папа раз тільки натякнув про Росію, виражаючи бажання, щоб і сей найбільший слов'янський народ, досі відірваний від спільності з Римом, швидко перейшов з ним у тісний зв'язок. Але з цілого зв'язку того свята і з враження, яке викликало воно в Петербурзі, видно, що тота ніби всеслов'янсько-католицька демонстрація вимірена була проти православної Росії, що верховодці того свята хотіли показати Росії, що ось, мовляв, слов'яни прочунались, пізнали, хто їм стрик*, і перестали тягти на північ, а зато тягнуть в релігійнім згляді на полудень, а в політичнім згляді — куди?.. Про те ще менше згадки було на кирило-мефодіївським святі, але з усього радісного приймання слов'ян австрійських, а упослідження** і навіть цілковитого промовчування сербів та болгар (хоч і ті мали там своїх представників, що самі тислися наперед) видно, що римське свято не стоїть без зв'язку з новим поворотом австрійської політики в бік ніби автономічний, слов'янський. Правда, більшість слов'ян австрійських здавна заявляла і заявляє, що не вірить в щирість того повороту, що робочий люд в «новій добі» не чується ні в чім щасливішим, а радше противно,— але звісна річ, в високій політиці не йде про думку і чуття люду, але про замилення очей другим високим політикам, «світові». От до того-то діла й римський папа зволив приложити свою святішу руку і цілим способом уладження римського свята постарався вказати «світові» австрійських слов'ян однозгідною силою, всім серцем відданою Австрії, т. є. постарався вказати Австрію новим центром, до котрого тепер тяготіють слов'яни навкірки Росії, вказати її державою *par excellence**** слов'янською й католицькою навкірки слов'янській, а не католицькій Росії. Слов'яни затим, попи, шляхта і народи, а навіть святі слов'янські апостоли, були тут тільки шаховими фігурами на політичній шахівниці, а більше нічим.

* [Дядько].

** [Приниження].

*** [Переважно, у повному розумінні слова (франц.)].

Але ще одна і то дуже важна обставина кидає ярке світло на те всеслов'янсько-католицьке свято. Ото рівночасно з прийняттям слов'янських богомольців в Римі папа Лев XIII видав енцикліку, т. є. лист окружний до всіх біскупів католицьких цілого світу, лист чисто політичного характеру про відносини властей державних до народів і народів до властей. «Випадки російські, каже папа (вбивство царя Олександра II), наповнили світ тривогою перед страшною руйнуючою силою, котра хоче обалити всякий лад суспільний. Тота революційна сила зродилась з ослаблення світської власті духовенства, а затим і ослаблення всякої світської власті. До того найбільше причинився XVIII вік і його вчені, котрі фальшивим розумуванням зійшли до тої думки, що всяка власть походить від люду, що пануючі держать тоту власть тільки в імені люду, і що, значить, люд може після впадоби її й відібрати. Супроти тої страшної, революційної думки єдиною опорою є католицизм, котрий говорить, що всяка власть від бога, і наказує народам підлягати тій власті, яка б вона не була. Народ не може нікому надавати власті, бо сам її не має,— він завсіди мусить підлягати і слухати, і голос його в ділах власті не є жодним голосом, не заслугує на жодну увагу». Чи могла римська дволичність показатися досадніше, як в тій енцикліці і рівночаснім кирило-мефодіївським празнику. Папа, з одного боку, збирає і приласкує слов'ян, ворожить їм велику будучність і запевнює їх про свою прихильність, а рівночасно, з другого боку, відмовляє їм усякого права до голосу в найважливіших питаннях суспільно-політичних, робить їх безглуздим стадом, придалим тільки на обстриження та до тягла. Ми не знаємо, з яким серцем слов'янські біскупи й пани, прочитавши тую енцикліку, могли глядіти на «святого вітця», могли поклонитися перед ним і цілувати його патинок, котрий він простягав до них «з добродушним усміхом». А супроти такої енцикліки папської чим же показується кирило-мефодіївське свято, чим цілий «католицький панславізм», як не простою комедією,— дав би бог, щоб послідньою з тих незлічних комедій, які від віків виправляв католицизм з народами і за котрі пролилося море людської крові!..

А для нас, русинів, те кирило-мефодіївське свято могло б мати ще далеко гірші наслідки, ніж для кого другого,— коли б були з нього які-небудь наслідки.

Навіть коли б наміри курії римської були ширі, якими вони не суть, то тісний зв'язок з Римом міг би для розвитку нашого люду бути тільки шкідним. Розкладаючий і злосчасний вплив Риму підкопав би живо і так невелику моральну силу нашого духовенства, зробив би його сліпим знарядом в руках чужих людей, не знаючих нашого люду і не дбаючих про його добро. Тільки ж, надіятись, цього швидко не буде. Не тільки се одно кирило-мефодіївське свято, котрому ми не приписуем ніякої серйозної ваги, але й десять таких свят не зможуть зробити те, про що так шумно говорив папа, не зможуть повернути серця слов'ян до Риму. А чень же ж тих «представників» слов'янських, ніким на представництво не вибраних, не схоче ніхто брати насерйоз. А найменше можна насерйоз брати наших представників, хоч поляки живо поквапились се зробити і в спільній подорожі до Риму або анектувати русинів до себе, або вважать їх згідність з поляками в дорозі ознакою згоди і єдності обох народів. Найвищий по чину представник русинів в тій подорожі, митрополит Сембратович, чоловік, може, собі й побожний і богомольний, але до ніякої політики, до ніяких діл практичних не спосібний, ні в яких світських речах не свідуший, і хто знає, чи не Римові має все те завдячувати. Його прихильність до Риму — се факт майже єдиничний не лиш серед галицько-руського народу й духовенства, але і серед руських вищих попів, — то чи ж можна його поїздку вважати знаком прихильності до Риму у цілого народу? А з-поміж прочих наших богомольців одні їхали з цікавості, щоб повидіти Італію та Рим, другі, щоб приподобатись митрополитові, добути протекцію і т. д. Ми дуже підозріваемо, що так або майже так було й усюди. Значиться, оп'ять, чи можна тут говорити про яке-небудь представництво?

Оттакі наші думки про римське свято. Ми потішаємося найбільше тою думкою, що всі шумні слова, висказані в Римі, остануться таки шумними словами без змісту, що ніяких серйозних наслідків (крім утрачених грошей) з того не буде і що многі слэв'янські «отці» переконалися при тій спосібності про те хіба, як солодко споминає, як любо бачить італійський люд своїх колишніх владителів — католицьких попів, котрих тепер обкидає болотом та камінням. А коли б проти всякого сподівання наші «святі» пастири хотіли й наш люд вести

на тоту слизьку дорогу, ведучу до Риму, то ми знаємо, що в люді самім найдеться сила опертись тому і показати римській курії доочне, що її панування не тільки на Западі, але і в Слов'янщині кінчиться і назад не верне.

[1881]

НАШ ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

III

[...] Коли б у нас була яка-небудь склонність до віри в фаталізм, то пильний розгляд в історії польської держави і в теперішнім поступованні представителів її традицій дуже міг би зміцнити нашу віру. Так і здається, що польські верховодячі сили з давен-давна призначені були на те, щоб не бачили ані своїх ворогів, ані своїх союзників там, де вони дійсно були. Ми вже показали фатальне непорозуміння поляків щодо історичної місії польської держави, котре мусило згубити її. Не менше фатальною сліпотою здаються бути поражені ті провідники Польщі щодо вибору союзників та помічників.

Польська держава, стояча на границі між Германством і Слов'янством, під грозою винародовлення повинна була почути свою солідарність з слов'янством, а особливо з Руссю, і лучитись з нею по добрій волі проти німців. До того союзу повинні би були пристати і племена литовські, білоруські, а в дальшій лінії і великоруські. Очевидна річ, що в тих давніх часах, коли віросповідання становило важну і живу струну в національнім життю, політичний розум наказував Польщі і в тім взгляді єднатися з прочими слов'янами і відпирати від себе німецтво також під видом католицизму. Досліди нашого ученого крил. Петрушевича доказали, що східний обряд був первісним обрядом також і поляків, що іменно після того обряду крещення був перший король польський Мешко наслідниками Кирила і Мефодія. Не могучи, однак, наразі остоятись проти німецької переваги, король той прийняв після католицизм, щоб не дати німцям поводу нападати на Польщу,

яко на край поганський. Що крок той був не тільки неполітичний, але і непопулярний, се доказують нам факти народного бунту по смерті Болеслава Кривоустого, коли то польський народ мордував католицьких ксьондзів (німців), нищив церкви і рубав хрести. Народ дуже добре почував, що католицизм принесе йому також суспільний гніт,— а королі повинні були почути, що він відділить їх від прочого східного слов'янства, а, породивши в них духа нетолеранції, з часом попхне до братовбивчої війни проти рідних, іменно на утіху і користь їх відвічних ворогів, німців.

Взагалі мусимо сказати, що переняття латинством принесло польській державі і польському народові необчисленні шкоди. З ким тільки в пізніших часах ввійшли в зношення поляки, сейчас вивертали наверх своє латинство, немов їжак свої колючки, показували духа нетерпимості і охоту до навертання, задаючи зараз на вступі брехню своїм обіцянкам. І так, напр., ославлена унія особиста з Литвою заключена була нібито на підставі автономії обох країв і обох обрядів, а між тим Ягайло, хрещений вже по гречеському обряду, зараз по приїзді до Кракова мусив другий раз хреститися по обряду латинському,— то значить, поляки в душі помимо всяких умов уважали східний обряд поганською вірою, для котрої всі умови неважні (*haereticis non est servanda fides**). Се і був після провідний принцип всієї русько-польської політики.

В кривавих і крайне сумних війнах козацьких побіч національного і соціального зустрічаємо також виразно зарисований мотив релігійний. Руські братства ведуть довгу і завзяту боротьбу проти католицизму і унії. Спроваджені до Польщі єзуїти вносять з собою і інквізицію релігійну, і вже 1689 року гине перша її жертва, шляхтич Ліщинський, на огнянім кострі. Розпочинається доба пітьми, упадку і розкладу зразу умислового, а далше і суспільного та політичного в Польщі. Інакше і бути не могло. Латинство-бо, як знаємо, є силою інтернаціональною** і зовсім противною почуттю всякої народної окремішності. Єднаючися з ним, Польща іменно підтинала в самім корені можливість свого существовання, бо латинство ставило її ворожо до Сходу, т. є.

* [Єретикам не можна вірити (лат.)].

** [Тут у розумінні «міжнародною»].

до її природних аліантів *, а зате хилило її до Заходу, т. є. до сильніших від неї ворогів, котрих жертвою му-сила вона статися часть по часті.

Всі нещастя, які навів фанатизм католицький на Польщу, зможемо зважити хоч в приближенні тоді лише, коли візьмемо на увагу, напр., той факт, що коби б не католицизм, то Польща напевно була би притягла до себе і цілу Росію по смерті Годунова і першого Самозванця, між тим, коли невчасні католицькі замашки накликали на поляків тільки різню в Москві. А які би були наслідки того поєднання для цілого слов'янського світу, сього нині і найбуйнішою фантазією збагнути не можна.

Задалеко нас завело би, якби ми хотіли вичисляти всі політичні помилки поляків, до котрих довело їх уперте обставання при католицизмі. В їх нещасливих повстаннях ХІХ віку дзвеніла дуже виразно і католицька струна, ба навіть декуди уживано католицизму яко средства до сфанатизування темних мас народу в цілях відбудування Польщі. В Познанщині уперте обставання при католицизмі навело на поляків всю ваготу культур-кампфу ** і ідучого поруч з ним онімення, і, змусивши поляків дружитися з ретроградними католицькими фракціями, стягло і на них, що то завжди величали себе поборниками свободи і поступу, одіум *** обскурантів і ретроградів. Те саме повторяється і в Галичині, де польська шляхта з католицьких мотивів еднається з клерикалами німецькими, спроваджує на нашу Русь езуїтів, уладжує формальні гоніння на трираменні хрести, агітує проти руського календаря, мішається до руського богослужіння, здвигаючи круг нього цілу систему надзору і шикани ****. Вічно одна і та сама історія, одні і ті самі поляки, котрі від часу анабаптиста Ягайла нічого не забули і нічого не навчилися. Там, де би треба еднати собі прихильників, вони з цілою усильністю роблять собі завзятих ворогів, а там, де би повинні бачити противника, вони запобігають ласки і в'яжуться в союзи. Ми не помилимося, твердячи, що ціла завзята ненависть до Росії викликана в дуже великій часті різницею віросповідань. Адже ж Пруси

* [Союзників].

** [Боротьба за культуру].

*** [Ненависть].

**** [Переслідування].

і Австрія так само причинилися до розбору Польщі, так само усмиряли польські повстання, хапали і морили по тюрмах польських конспіраторів, а прецінь на них не тільки не звернулася така горюща ненависть поляків, але противно: в Пруссях онімечені польські магнати, як Радзівілли, славляться підпорами трону, а в Австрії ціла верховодяча часть шляхти всіми силами поперлася до підпирання трону і династії з окликом: «Przy tobie, N[aijaśniejszy] Panie, stoimy i stać chcemy!»* Не можна заперечити, що з вузько утилітарної точки погляду таке союзництво для шляхти мусить нести не одні користі, але з принципіально-політичної сторони се діло представляється далеко не так корисно. Не тільки австрійський двір, але і сама здоровомисляча (і тим самим невелика) часть шляхти поміають дуже добре, що багато більше від того, що досі дано галицьким полякам, на будуче Австрія не може їм дати і що затим мрії про відбудування Польщі через Австрію і крики на тему: «наша делегація до Відня репрезентує весь народ польський» — є тільки дитячою забавкою здитинілих трибунів людових і політиків а la «polityk lwowski» з «Szczutka»**.

Австрія не може дати полякам багато понад те, що дала їм досі, не ображаючи інтересів других провінцій і народностей, а спокійна, лавіруюча і з засади дефензивна*** політика Австрії є зовсім противна авантурничій політиці польських державників. Вже ті одні причини повинні би достаточо показати полякам, що, в'яжучись з Австрією, вони з-поміж трьох можливих союзників вибирають того, котрий їм найменше може дати. Але тут знаходить сук: Росія православна, а Прусси протестантські, досить підстав, щоб звернути свої симпатії до католицької Австрії. Католицизм і тут рішає в ділі життя і будучини народу. Бо розважмо наслідки сього союзу для інших частей польського народу. В Познанщині Прусси, занепокоєні перевагою поляків в Австрії, стараються їх зробити безсильними у себе — германізують, здобувають п'ядь за п'яддю польські землі в німецькі руки. Не менше занепокоєна тим і Росія, котра дуже добре знає, що всякий наріст

* [При тобі, найясніший пане, стоїмо і стояти хочемо (польськ.).]

** [На зразок «політика львівського» з «Щигля» (польськ.) так називався гумористичний журнал].

*** [Оборонна].

польської сили в котрій-небудь з сусідніх держав при живих аспіраціях * до відбудування Польщі є разом хмарою, грозячою її спокоеві і цілості. І, розуміється, Росія і собі не вважає потрібним давати полякам конгресовим¹ більше свободи і самоправності — знов на шкоду цілого народу.

Інтереси польського народу і його будучини з ге-** і етнографічного взгляду пруть до союзу з Росією, котра в разі запевненої симпатії і помочі поляків не тільки могла би *найбільше* дати польському народові, але, зробивши конгресівку самоправною і національно обезпеченою областю, витворила би з неї зовсім природно центр притягаючий і опору національну для всіх окраїн польського народу, стоячих під сусідніми державами: для польської часті Галичини, Сілезії і Познанщини. Коли б не повстання 1831 і 1863-4 років, Конгресівка була б нині займала в Росії подібне становище, як Фінляндія, була б мала свою конституцію, рідну мову в школах і нижчих урядах, більшу свободу печаті, зборів і товариств, і не була б потребувала проливати стільки крові на те тільки, щоб погіршити аж до безвихідності своє положення. Та ні, нещасні змагання до відбудування історичної Польщі і викормлена католицизмом антипатія до Росії, не міркована і крихтою політичного розуму, усе те попхнуло поляків на хибну, похилу дорогу. Але і тут що показується? Росія, та Росія, на котру поляки-емігранти не мали досить слів ганьби і проклять (Nie mam na was hańby słowa, ni że język moją ubogi, lecz że piękną ludzką mową, by się kolość і т. д. Краси́ński)^{***} — вона найменше потрапила зашкодити полякам помимо окричаної русифікації. Недавно опублікована конскрипція **** Варшави потверджує, що від р. 1830 до 1880, отже, в 50 літах найтяжчого гніту, елемент великоруський в тім місті не змігся, а протинно — ослаб! Очевидна річ, що противник, котрий є так безсильний для шкодження, а так потужний для помочі, роджений є властиво не на противника, а на союзника, тим більше, що тільки свобідна Конгресівка може дати

* [Прагнення].

** [Географічного].

*** [Немає в мене слів, щоб вас ганьбити, не тому, що моя мова убога, а тому, що людська мова занадто прекрасна, щоб її паплюжити... Краси́нський (польськ.)].

**** [Перепис населення].

опору придавленій Познанщині проти поступаючого на схід великими і тяжкими кроками німецтва. Галичина, хоч би вона дістала від Австрії і золоті гори, і цілковиту перевагу польського елемента, і цілковите вимазання русинів з спису підданих австрійських, хоч би перемінилася яким чудом божим в цілковито і чисто-польську країну, все-таки останеться заслаба, щоб допомогти Конгресівці, а особливо Познанщині. Тільки ж, звісна річ, ніяке чудо боже для порятунку поляків не станеться, і самі вони перестали вже його надіятися, а і в самій Галичині, скріпляючи свій натиск на русинів, вони скріпляють і будуть скріпляти реакцію народно-руську,— то є, *запобігаючи вгорі ласк і средств і сили для можливого відбудування історичної Польщі, вони рівночасно вдолині нищити будуть одну підвалину по другій, на котрих єдино могла б і повинна б основуватися їх власна, не історично-державна, але національно-етнографічна самостійність [...]*.

[1883]

ВОСКРЕСЕНІЄ ЧИ ПОГРЕБЕНІЄ?

Справа змартвихвстанців, recte* езуїтів, recte ультрамонтанського католицизму стоїть нині на порядку деннім не тільки у нас, але і в цілім цивілізованім світі. Так і здається, немовби католицизм, пригадуючи собі давню свою могучість, зібрав послідніми часами всі свої сили, щоб ще раз запанувати над світом. «Syllabus»** покійного папи Пія IX, громлячий цілу науку, культуру і думку новіших віків, був першим рішучим голосом того воскресаючого католицизму, першим його бойовим сигналом. В логічній консеквенції за Syllabus-ом мушили слідувати енцикліки папи Леона XIII, рекоментуючі поворот до філософії св. Фоми з Аквіна.

І коли судороги того воскресаючого католицизму далися чути з більшою або меншою силою по всіх краях цивілізованого світу, в Північній Америці і Англії, в республіканській Франції і протестантській Німеччині, то з не меншою, коли й не більшою силою мушили вони

* [Вірніше (лат.)].

** [Опис, перелік невігідних для Ватікану книг (лат.)].

озватись і в Австрії. Для місії католицької представляє Австрія дуже велике і вдячне поле. Зложена з різноплемінних і в різних напрямках змагаючих народів, вона містить в собі багато народів католицьких, так, що в самім нутрі Австрії єсть поле для католицької пропаганди. Обставини остільки улегшують ту пропаганду, що народи, входячі в склад Австрії, по більшій часті дрібні і жиючі з собою в племінних, історичних та суспільних антагонізмах. Звідси впливає конечність правительства сильного, сильнішого від кожного поодинокого народу, і конечність династії, вищої понад всі зміни систем правительственних і констеляцій* партійних. Династією держиться Австрія яко цілість,— а династія є католицькою.

При таких обставинах, корисних для католицької пропаганди, яка ж є ціль її в Австрії? Крім загальноконфесійної**, має католицизм в Австрії ще й велику політичну ціль. Провідники католицької церкви ніколи не зводять ока з востока, з Росії, досі православної. Як той древній Катон кінчив кожную свою бесіду в римським сенаті пригадкою про потребу зруйнування Карфагену, так і в Ватікані один наслідник Петра другому передає незмінне римське «*Ceterum senso — orientem esse convertendum*»***. Австрія з своєю католицькою і апостольською династією є в очах Риму тим великим розсадником, з котрого мають розростися далеко на схід і на північ буйні парості католицизму. Австрія яко така повинна бути після планів римських одноцілою і рішуче католицькою державою, повинна статися могучим і тісно зорганізованим загоном тої великої *ecclesia militans*****, котра швидше чи пізніше має рушити на схід. Чи ж диво, що і пропаганда католицька внутрі самої Австрії мусила послідніми роками прибрати широкі розміри, мусила статися ділом первостепенної важності як для цілого католицького світу, з одної, так знов і для інтересованих тут пасивно чи активно народностей і партій, з другої сторони?

Ще ж доки керму правительства в Австрії держали т. зв. ліберали, т. є. елементи переважно не католицькі, а то й безконфесійні, то і пропаганда католицька в Ав-

* [Угруповань].

** [Загальновіросповідної].

*** [Крім того, я думаю — Схід мусить бути наворачнений (лат.)].

**** [Войовнича церква (лат.)].

стрії не могла вестися так голосно, урядовим способом. Але хвилі воскресаючого католицизму, враз з іншими історичними хвилями з кінцем 1870-х років підмили нетверде становище австрійського лібералізму і довели його до упадку [...]

Чи крім виглядів на окатоличення з часом цілого русько-українського племені показують єзуїти Австрії ще й другий рахунок, а іменно такий, що з окатоличенням русинів-українців зовсім конечно пересунеться і центр гравітації * того народу, і русини-католики із-за кордону далеко природніше звертати будуть очі на слов'янсько-католицьку Австрію, ніж на православну Росію,— сього ми документально не знаємо, хоч деякі зовсім недвозначні факти, а іменно становище австрійського правительства в справі добромильській і василіянській¹ кажуть нам чогось подібного догадуватися. Але є ще в Галичині третя сила, з котрою католицька пропаганда повинна була згодитися для спільного ділання на землі руській. Тою силою суть поляки.

Правда, поляки-католики, а особливо шляхта польська, відзначаються побожністю, доходячою часто аж до біготерії **. Але, з другого боку, та сама шляхта польська зітхає ще раз в раз за утраченим раєм — історичною Польщею, а в хвилях, вільних від клопотів фінансових, носиться навіть з різнорідними планами реставраційними. І та сама шляхта польська має від давен-давна з русинами свої окремі рахунки і плани: рада би поперед всього бачити їх добрими «*synami ojczyzny*» ***, т. є. поляками, щоби в таким разі з них сотворити ту силу, котрої вона не знаходить в своїм власнім народі — для відбудування Польщі. І польська шляхта бажала би ужити русинів замість клина до розсадження великого російського колоса. Не дивно затим, що *schöne Seelen finden sich* **** і що єзуїтам прийшлося дуже легко знайти спільний ґрунт до згоди з поляками. Ґрунтом тим стався знов католицизм. Ставши католиками, русини легше зможуть зіллятися з поляками, легше дадуть ужитися на знаряддя для польських реставраційних цілей! І от в угоду тим польським реставраційним цілям єзуїти поручають місію католицизму в Галичині тій

* [Тяжіння].

** [Перебільшеної побожності у виконанні формальних актів віри].

*** [Синами вітчизни (польськ.)].

**** [Гарні душі знаходять себе (нім.)].

своїй філії, котра по якійсь історичній случайності носить назву многообіцяючу для поляків і складається з поляків. Тою філією є патри змартвихстанці².

Вже з того, що досі сказано про рух католицький, котрий в консеквенції своїй напровадив на наш небозвід ту грізну хмару, легко можна догадатися, що місія змартвихстанців на Русі ані не случайна, ані не мало-важна — і що вона викликана сучасними змаганнями трьох могучих сил: Ватікану, Відня і Польщі. Можна також догадуватись, що властивий їй *spiritus movens* * є Ватікан і що нові наші просвітителі вже з самої консеквенції свого становища і супроти Австрії і супроти Польщі мусять грати дволичну політику. З одного боку, прирікаючи Австрії користі з окатоличення русинів, вони рівночасно прирікають полякам користі з того ж окатоличення русинів, хоч користі Австрії, а користі Польщі (*w dawnych granicach*) ** суть собі на розріз противні. А наскільки правди в тих обіцянках і щирості в тій політиці хитрих патрів і наскільки вони мають право зватися «змартвихстанцями», се ми надіємось трохи докладніше розсвітити в нашій слідуючій статті.

II

Говорячи в попередній статті про «окатоличення русинів», і то не тільки українських, але й галицьких, при допомозі патрів змартвихстанців, ми з розмислом ужили того слова, хоч не одному воно може видатися свого роду плеоназмом ***. Адже ж в Галичині русини — уніати, т. є. також католики! Щоб запобігти можливим непорозумінням, ми хочемо, заким перейдемо до короткого огляду історії патрів змартвихстанців, роз'яснити по можності той мнимий плеоназм.

В році 1867 в Римі в невеличкім костьолі, належачім до патрів змартвихстанців, держав начальник того закону, кс. Гієронім Кайсевич, в присутності, між іншим, і в. преосв. Іосифа Сембратовича, тодішнього єпископа назіянзенського і пізніше митрополита Галицької Русі, проповідь про блаженного Іосафата Кунцевича³, рік перед тим головню за старанням того ж Кайсевича

* [Дух-патхненник (лат.)].

** [В давніх кордонах (польськ.)].

*** [Тут: багатослів'ям].

канонізованім. В тій проповіді, наскрізь політичній, кс. Кайсевич висказав свої і свого закону погляди на справу унії і справу руську, погляди з многих взглядів для нас дуже цікаві. Вичисливши деякі історичні блуди поляків супроти русинів і закинувши головню те, що «Поляки не вважали уніатів правдивими католиками і до самого кінця Речі Посполитої не хотіли уніатським єпископам признати крісла в сенаті, а тільки в самих послідніх роках признали те крісло уніатському митрополитові», кс. Кайсевич переходить відтак до розбору «гріхів русинів». За взір для русинів, за тип правдивого русина-уніата ставить він бл. Іосафата Кунцевича, «могутнього апостола-душохвата», як його називає, і в слідуючих многоважних словах показує русинам ту дорогу, на котрій повинні наслідувати б єпископа полоцького: «Він у своєму обряді нічого не латинізував, але латинники є католиками, отже, і його коханими братами. Навпаки, схизматики є греками східними, русинами, але все ж схизматиками, а тому й існує між ними непрохідна безодня: він ніколи їм руки не подасть, хіба що для перетягування до загального костьялу»*. Переходячи затим до нинішнього уніатського духовенства, з гнівом викликає о. Кайсевич: «О, як же ви змінилися! Ви жадаєте для своєї церкви якоїсь автономії, якихось відрубних прав, як коли б ви і так уже не мали їх більше, ніж належиться (се зміряє до вільності — женитися)... Чи ж ви по-католицьки поступаєте собі? Необачна школа польсько-українських співаків співала думи козацькі про побіди козаків, — а Січ — збіговище опришків всіх народів, піднесла до достоїнства якогось закону рицарського, між тим коли уладження Січі не мало в собі нічого слов'янського, але було чисто турецьке. За ті мрії вхопилось новіше українофільство, повторяючи та переспівуючи видумки і пересуди Кониського⁴ та Бантиша-Каменського⁵, щоб тільки можна кидати болотом на поляків. За ті мрії вхопилась вкінці і галицька молодіж: хоч уніатська — вона зробила своїми героями таких гайдамаків та схизматиків, як Наливайко та Хмельницький. І між духовенством уніатським часів Іосифа II повіяло антикатолицьким духом, а від 1848 року консисторії прямо почали переслідувати тих

* *Dziela x. Hieronima Kajsiewicza z zakonu Zmartwych wstania Pańskiego*, т. II, с. 75.

священиків, котрі хотіли жити в єдності і любові з духовенством католицьким і поляками. «Але що погане вчинили, так те, що відкинули не лише латинський алфавіт, який нам відкриває доступ до багатих скарбів католицького письменства, але й відмовились в *хворобливій гарячці відрізнення* від старої і священної болгарської кирилиці, а ще гіршим є те, що уподобали московську гражданку, яка ніколи для католицької служби правди не використовувалася» *. Як змагання галицьких українофілів за національний сепаратизм, так знов львівське «Слово» і його редакторів спотикає гострий засуд кс. Кайсевича за антикатолицьку тенденцію. «Частина українських духовників розпочала відбивати (Nb. русинів) від костюлу і латинсько-католицького богослужіння, не допускати наших ксьондзів до своїх церков, а також викидати звідти бокові вівтарі. У одного з таких за три викинутих вівтарі померло трое дітей, та чи опам'ятався він — того не знаємо» **.

Здається, не потрібно надто мікроскопічного аналізу, щоб дослідити, на яким властиво становищі стояв в тій проповіді кс. Кайсевич і стоїть досі цілий закон змартвихвстанців. Поперед всього супроти русинів вивішують вони великопоказний прапор «унія», хоч *cum restrictione mentali* ***, розуміють під унією зовсім не то, що привикли під нею на підставі історичних документів розуміти русини. Бо коли русини розуміють під унією таке з'єднання церкви восточної з західною, котре би попри єдності в основних догматах застерігало церкві восточній цілковиту автономію в справах обрядових, то єзуїти і змартвихвстанці відповідають на те: ваше змагання до церковної автономії є вашим найбільшим гріхом; в церкві католицькій не повинно бути ніяких сепаратизмів, ніяких відрубних становищ, ніяких автономій. Затим те, що русини історично розуміють під унією, для змартвихвстанців є тільки «*chwogobliwa gogaczka odróżnienia się*» ****. І що йому до того, що трактати застерігають нетикальність обрядів? Він уважає послідування приписам восточної церкви як основний гріх руського духовенства і вник так глибоко в тайники божої справедливості, що знає і перед найвищими

* Там же, с. 76—78.

** Там же, с. 78.

*** [З брехливим застереженням (лат.)].

**** [Хвороблива гарячка відрізнення (польськ.)].

достойниками церкви публічно голосить, будто би одному галицько-руському священникові за його ревність для свого обряду умерло троє дітей! І що йому до того, що унія, заприсяжена самими папами римськими, застерігає грецько-католицькому духовенству право впускати або не впускати до уніатських церков латинських священників? О. Кайсевич і то уважає великим гріхом руського духовенства, що ставило зовсім легальний опір насильному латинізуванню русько-уніатського народу!

Скажім коротко: католицизм у тих нових апостолів є тільки один, латинський. Унія з її відрубним, автономічним становищем не має серед нього місця. Той самий історичний блуд давньої Польщі, перед котрим 1867 р. остерігав в своїй проповіді кс. Кайсевич, а в 1884 р. в своїм відчиті кс. Калінка, іменно уважання уніатів не за правдивих католиків — повторяється і в їх власних поглядах, гніздиться і в їх власних мислях. *Унія для змартвихвстанців є вже недостаточною; вони раді би бачити нас зовсім латинниками, і, тільки златинізувавшись, ми будемо в їх очах правдивими католиками.* Для того-то, хоч русини в Галичині від часів заведення унії стояли при ній постійно, хоч ославлений іосифінізм⁶ зовсім не ослабив їх вірності для унії, а і по 1848 році про відступства від унії довгий час не було нічого чути, то все-таки така чисто легальна діяльність руського духовенства, як *намагання до очищення восточного обряду, іменно в дусі умов самої унії*, відновило давні підозріння, розбудило давню, езуїтську нетолеранцію*. Хоч українофільство 60-х років ніколи не заявило якої-небудь неприхильності до унії, то прецінь кс. Кайсевич в Римі кидав на нього свої громи — за національний сепаратизм! І хоч всі руські органи послідніми часами, в тім числі і наше «Діло», за весь час свого существовання дуже часто в імені галицьких уніатів заявляло повну лояльність супроти голови католицької церкви і виступало проти всяких поривів релігійного роздвоєння серед галицько-руського народу, хоч і руські послы, особливо устами о. Качали, громко заявили свою непохитну вірність унії, то все ж таки на наш край зіслано езуїтів і змартвихвстанців для виховування нашої молодіжі і розфор-

* [Нетерпимість, нестримність].

мування нашого духовенства,— для латинізації! Чи ж будемо лякатися висказатися ясними і виразними словами той вивід, котрий по докладнім розваженню всього досі сказаного нам собою насунеться кожному читателеві? Нам здається — і се мусить наповняти нас великим жалем і великою обавою про цілу будучність нашої церкви — що прихильність до унії похитнулась і ослабла не у русинів-уніатів, але що *самі верховники латинсько-католицької церкви перестали уважати унію — достаточною.*

Що ж нам в виду таких фактів робити, чого боятися, чого надіятися?

Очевидно, що тенденція єзуїтів і змартвихстанців — довести народ наш від унії до цілковитого латинства і духовенство наше до целібату та до тої строгої єзуїтської дисципліни, яку вони досить нетактовно раптом відслонили були в неудалім проекті адреси до папи, відкиненім відпоручниками нашого духовенства.

Ну й що ж? — скажуть, може, деякі русини, котрі, улягаючи ультрамонтанським впливам, звільна починають уже наближуватися до того становища, на яким хотіли би бачити нас всіх такі патри Кайсєвичі,— що ж би то було злого, якби русини і справді перейшли цілковито в лоно латинської церкви, без застережень і відрубного становища? Ми не знаємо, чи над тим питанням варто поважно застановлятися; але щоб нас не посуджено о яку сторонність або нелояльність для Риму, ми стрібуємо се зробити. Поминімо наразі всі практичні труднощі, на які без сумніву наткнулось би запровадження латинського обряду по наших селах і містечках, і припустім, що оце всі галицькі русини прийняли обряд латинський. В тій хвилі як же виглядає їх становище релігійне, політичне і національне?

В релігійнім взгляді духовенство руське при помочі целібату відчужене від народу, виховане латинськими монахами в сліпім послуші для далеких, заграничних і з інтересами нашого народу не ознайомлених верховодників, воно швидко мусило би статися чуженицею в ріднім краю. Не забуваймо дальше, що той значний процент інтелігенції, який тепер дають нашому народові дома священничі, мусив би тоді відпасти; що число поборників моралі і поступу народного мусило би швидко дуже вменшуватися і що затим загальний темп нашого народного і так ще молодого розвою мусив би

при недостатчі шляхти і світської інтелігенції і при бідності простого народу статися далеко повільнішим.

І в політичній згледі становище русинів по прийняттю латинського обряду зовсім би не поправилось. Може бути, що для новини знайшлись би деякі протектори для златинщених русинів; дуже можлива і правдоподібна річ, що на таких протекторів в першій лінії накинулась би нам польська шляхта. Але яка благодать для нашого простого народу виплила би з тої протекції, сього ми не потребуємо представляти: маленькі спробки тої протекції бачили ми вже досі в нашім 20-літнім економічній житті і, правду кажучи, вони прийшлись нам до смаку досить солоно...

Але що для нас найважливіше, так се наше національне положення. Приймавши латинський обряд в душі кс. Кайсевича, русини мусили б сейчас між собою з своїми православними братами на Буковині і Україні побачити «неперебуту пропасть», мусили б почувтись «вівцею без стада», фрагментом національним без опори і будучини. Католицизм в душі кс. Кайсевича жадав би від русинів і відречення від руської національної історії з її «гайдамацькими і схизматицькими» героями, і від руського письма, тої «московської гражданки», і від руських свят, а хто знає, може, і від руської мови, тої самої мови, котрою говорять 17 мільйонів схизматиків-українців. *Златинізування русинів* було би рівночасно їх відреченням від руської народності, їх *спольщенням*.

Чи се діло в теперішніх часах можливе, того ми не знаємо. Правда, ми віримо твердо в житненість нашої народності і віримо також, що щира, патріотична праця нашої убогої і нечисленної, але бодрим духом перейнятої інтелігенції около піднесення і просвічення народу мусить принести свої плоди і скріпити наше народне становище. Але, з другого боку, ми бачимо могучих противників, роблячих свою роботу по мудро обдуманим планам, наступаючих на нас з різних боків, під найпонаднішими масками, говорячих медоточивими устами про святості унії і про права руського народу іменно для їх підкопання,— ми бачимо се, і тривога обнімає нашу душу, і очі надармо оглядаються за помічною рукою [...].

Стрібуймо тепер заглянути до внутрі робітні змартвихвстанців.

Поперед всього мусимо ми приготувитися на необхідний при всяких єзуїтських змаганнях дуалізм між словами та інтенціями* і ділами. Видячи, що русини в Галичині твердо стоять при унії, змартвихвстанці, поселившись у нас і заложивши на крайові гроші свій інтернат, узнали конечним на словах учинитися гарячими прихильниками і захитниками унії. «Трудно знайти життя так горесне, як життя унії»,— говорив д. 17 марта 1883 року начальник львівських змартвихвстанців в Кракові перед вельможними протекторами і протекторками свого закону**. «Покутниця то за других; і давні, прастарі їх гріхи відплачувати мусить, і нові змазати трудом великим, сльозами і кров'ю; подвійна мучениця, бо і від чужих і від своїх утерпіти мала, від ворогів майже стільки, що і від тих, котрі повинні їй служити». На ту саму тему мав сього року кс. Калінка навіть цілий публічний відчит, виказуючи і критикуючи поступовання давньої Польщі з уніатами. Впрочім, бесіда така зустрічається не у самого Калінки. Ще перед ним, в 1867—1868 р. говорив в подібнім дусі кс. Кайсевич, оскільки знаємо, два рази, і оба рази в таких случаях, коли мав перед собою русинів або проповідав на руській землі. Такі самі або ще й яскравіші, для унії прихильні погляди висказав кс. Калінка і в своїм першій справозданні в діяльності львівського інтернату, весною 1883 року. Чи ж диво, що така тактика мусила здобути собі серця деяких менше бистроумних русинів, що голошена з такою емпазою***, з такою ерудицією прихильність до унії мусила вмовити в деяких русинів переконання, що справді в патрах змартвихвстанців Русь знайшла «внезапу» таких другів і поборників, яких ще ніколи між поляками не зустрічала.

Весною минувшого року, гостячи в Підгаєччині, мали ми в своїх руках лист одного з львівських змартвихвстанців до одного священика з Підгаєччини. Посилаючи адресатові справоздання кс. Калінки, змартвих-

* [Зусиллями].

** Гл[яди] х. Kalinko, Schysma i Unia. Lwów, 1883.

*** [Тут у значенні — пишномовністю].

встанець покликувався іменно на ті прихильні для унії уступи, котрі там були поміщені. От бачте,— писав він,— чи ми вороги русинів і унії, коли наш начальник так говорить і пише! А, з другого боку, гляньте на фальшивість і перфидію * русинів; зразу, скоро ми прийшли сюди, вони накинулись на нас, хоч не могли ще сказати про нас нічого доброго, ані злого. Тепер же, коли ми починаємо виступати за унію, виховуємо своїх питомців по-руськи і т. д., значить, коли руським газетам слідувало би нас похвалити, вони мовчать. Лист сей не остався без наслідків: він був одним з тих джерел, з котрих виплило знане внесення о. Дудиковича про підмогу з повітових грошей для тих ратників Русі. А між тим ми бажали б, щоб отці з Підгаець хоч раз поглянули своїми очима на то, як виховують змартвихвстанці руських дітей в своїм інтернаті! Правда, вони посилають їх до руської гімназії, «позволяють» їм в інтернаті і між собою і до патрів говорити по-руськи, але, з своєї сторони, стараються їм вибити з голови *«русько-журналістичні переконання»*, говорячи, що «русини тепер стоять на похилій площі, ходять по блудній дорозі; з такими переконаннями і поглядами, які ширять руські газети і які має більшість русинів, не можна ввійти до царства небесного, де нема ні русинів, ні поляків, а є тільки вірні діти одної католицької церкви». Чи треба додавати, що патри, хоч дозволяють своїм питомцям по-руськи молитися і слухати поза інтернатом руського богослуження, однако ж від себе роздають їм молитовники польські, водять їх щодень на богослуження латинське і відбувають з ними духовні конференції по-польськи.

Говорячи про роздавання польських молитовників, ми маємо на гадці весь час аж до того тижня. Бо сього тижня видали оо. змартвихвстанці руську книжечку, призначену для питомців інтернату, н. в. *«Правила і молитви братства пресвятої Богородиці від звання»*. З тої книжечки довідуємось, що патри з питомців свого інтернату зложили братство релігійне, котрому, хоч воно зложене з студентів, не чужі суть і політичні цілі. Бо точка II «Правил» говорить: «Пам'ятаючи про післанництво нашого народу, об'явлене нам устами намісника Христового Урбана VIII»⁷: «О мої дорогі

* [Зрадливість].

русини, надіюсь через вас цілий Схід навернути»,— хоча-чи оскільки змоги відповісти сьому званню, щомісяць приймемо причастя на навернення Росії, котра цілий Схід тримає в схизмі». А в молитвах ранніх і вечірніх, приписаних для членів того братства, говоритья всюди лише про римсько-католицьку церкву,— про *греко-католицький обряд в цілій тій книжечці нема ані разу споминки*. Значитья, тії, що виховують питомців, лишають зовсім на боці ту унію, котрої защитниками себе перед руським світом величають.

Що, впрочім, тая унія має для змартвихстанців переважно політичні цілі, се бачимо із слідуочих цікавих слів о. Калінки, сказаних в Кракові 1883: «Два століття існування унії серед навали страшних небезпек, мільйони душ, врятованих для неба, а правду кажучи, і до поляків, принесло розширення європейської і католицької цивілізації поза Двіну та Дніпро і закріплення Польщі там, де вона своїх природних підстав не мала». Але тепер вже і сього не досить, «не досить відбудовувати то, що було...» «Цілий восток аж по Азію має належати до Унії», т. є. взглядно до Польщі. До тої «будови не може бути рук замного і не можна надто вчасно їх приготовляти». «І чи се має бути задача самих русинів? О ні, не стало би їм сили до так великого діла. Як на Литву ми занесли колись світло віри, як при помочі поляків стала унія берестецька, і ми то русинам відтворили ворота до правдивої церкви, так, коли бог нові отворить дороги, і на далекий восток занесемо віру католицьку, занести її мусимо, якщо хочемо остатись вірними давньої традиції і *наново статись тим, чим були давніше*» *.

Нам здається, що слова ті досить ясно говорять самі за себе. Не русини мають нести унію на схід, але поляки, римо-католики, і конечно, таку унію, як вони її розуміють. А ціль того походу буде «відбудування того, що було», тільки на ширші розміри, «утривалення Польщі там, де вона своїх родимих підстав не має». В тім дусі, і зовсім з світських поглядів глядів на справу унії кс. Кайсевич, коли р. 1868 в пророцькому екстазі говорив з казальниці львівського єзуїтського костьолу: «О місто Лева, розляглось ти біля підніжжя Карпат, окаймлене вінком горбів своїх, дивишся одночасно і на

* Schysma i Unia, с. 44, 45.

Балтійське і на Чорне море і є ти ніби зв'язкою Бузько-Віслянської і Дніпрово-Дністрянської долини. *О Львово, руський і польський заразом, ти є кільцем двох братніх народів!* Віднині стаєш великим вогнищем національного життя».

І тут, як кожний бачить, проповідник має на думці чисто політичну унію русинів з поляками яко підставу політичного відбудування Польщі.

До того, а не до іншого діла приготують патри змартвихстанців подвижників і борців в Галичині з русинів і з поляків.

V

Ми зближаємось до кінця своєї речі. Ми, конечно, не потребували надто широко й говорити про те, як шкідливі є заходи змартвихстанців для нас, русинів. Всі мрії про відбудування Польщі поза її етнографічними границями ми раз назавжди вважаємо кривдою і нещастям для нашої народності і думаємо, що патри змартвихстанців, помишляючи про те, запізно трохи вибрались до Галичини. Конечно, зруйнувати те, що досі зроблено для розбудження і піднесення нашої народності, вони чей же не зможуть,— але нашкодити все-таки можуть, і для того накликування щонайменше до осторожності супроти їх заходів ми вважаємо ділом потрібним і дуже важним. В нашій статті підступили ми до їх діяльності ще з другого боку і старались показати величезну шкоду, яку принесло б для русинів приймання обряду латинського, котрий мусив би, мов клин, вбитися в живе тіло нашого народу, мусив би «неперебутою пропастею» відділити нас від наших братів за Збручем, з котрими зв'язі духовної, народності ми під загрозою цілковитого винародовлення і остаточної загибелі ніколи виректися не можемо і не сміємо.

На закінчення цієї розвідки ми мусимо освітити і місію патрів змартвихстанців ще з одного боку, а іменно: *чи місія їх справді може причинитися до воскресіння Польщі і чи затим поляки галицькі добре роблять, попираючи в тій думці їх діяльність?* Або, формулюючи се питання трохи інакше: *хто може скористати з місії змартвихстанців і чи може з неї скористати польський народ?* Може бути, що декому з нас розбір сього питання видається злишнім. Що нас то

обходити? — скажуть. — Нам досить знати, що діяльність їх для нас шкідлива, — і, знаючи те, опиратися тій діяльності. — Так, для ставлення опору сього досить, але не досить для людей, котрі не хотіли б обмежитися на пасивнім опорі, котрий при загальній неорганізованості наших суспільних сил завжди мусить зводитися на опір одиниць супроти цілого кріпко зорганізованого закону. Очевидна річ, що при таких шансах боротьба виходить нерівна — нам на шкоду. Нам треба не тільки самим собі організуватись для дружного опору, але і союзників шукати на підставі спільних інтересів і потреб. А такими союзниками для боротьби з езуїтизмом і винародовленням повинні в першій лінії для нас бути — іменно *щиромислячі поляки-демократи*.

В минувшім річнику «Діла» в статті «Наш погляд на польське питання» виказали ми, як задивляємось на відродження Польщі. Яко слов'яни, ми, конечно, бажаємо полякам всього доброго і бажаємо їм наперед всього «не пропасти в німецькій пучині», котра грозить їм з заходу. Ми бажаємо їм народного поєднання і навіть політичного відродження. Але яко русини ми ніколи не можемо бажати собі панування над нами чийого-небудь, а найменше панування над нами Польщі. *Противно, ми уважаємо всякі замаху реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу найтяжчим нещастям для самого польського народу*. Бо досить тільки поглянути на карту земель, заселених польським народом, щоб переконатися, що етнографічна Польща, особливо в виду грозячої з заходу германізації, є бодай чи не найслабшою позицією в Слов'янщині, і навіть при найліпших політичних кон'юнктурах, при найкорисніших для поляків рішеннях конгресів дипломатичних сама собою остоятися ніяк не зможе. Одиноке условіє існування Польщі є федеративний союз її з народами непольськими на східних межах польського племені, побудований на підставі повної рівноправності і якнайширшої народної і громадської автономії кожного поодинокого союзного племені. Всяке змагання, котре силується тепер накинути котрій-небудь з тих непольських народностей польщину, чи то яко мову шкільну і урядову, чи то яко латинський обряд, після нашого найглибшого переконання копає гріб самому існуванню польського народу, бо будує мур кривди і ненависті між поляками і їх природними союзниками.

Придержуючись таких поглядів, ми очевидно відродженої Польщі не можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною. Важним і необхідним кроком до такого відродження повинно бути зати́м в першій лінії *здемократизування шляхти польської*. Шляхта та, котра після загального голосу істориків «пропила давню Польщу», погубила її в спілці з езуїтами,— повинна покинути свою дотеперішню кастову відрубність і перейнятися цілком інтересами простого народу,— повинна свого привілейованого становища і своїх матеріальних средств ужити для тим рівнішої служби тому народові. Вона повинна знати, що всякі мрії про відбудування Польщі шляхетської є пустими мріями і що все, що тільки не дає їй якнайшвидше розвалити ту стіну, котра відділює її від власного народу, всі панські традиції і привички, відрубні інтереси і облесливі шепти — є іменно найтяжчими ворогами польського народу. Шляхта польська повинна знати то добре, що перед нею тільки дві дороги: або стати слугою народу і спільними силами, путем просвіти і економічного розвою попровадити його до відродження,— або статись його п'явкою, паном, ворогом і спиняти наближення його ліпшої будучини. Іншого вибору нема.

Як же з так *понятого польського* становища представляється діяльність езуїтів і змартвихвстанців на Русі? Вже то одно, що вони прийшли до нас непрошені, нам накинені і будять до себе загальну нехить, повинно би казати полякам серйозно задуматись. Єзуїти підлещують шляхетсько-польській гордості; недавно читали ми план їх провінціала про заложення «виховуючого» закладу, в котрім діти шляхетські держались би окремо від «посполитих»; очевидно, щодо здемекратизування шляхти таке виховання не причиниться, великих соціальних противностей не поладодить, але спосібне є прискорити страшну катастрофу. А з другого боку, змартвихвстанці, виховуючи між русинами релігійних фанатиків і бездушні знаряди в руках римських начальників, не тільки не навернуть Русі на римський обряд, але можуть правом природної реакції викликати серед нашого народу релігійний рух в зовсім противнім напрямі, чого ледве чи схочуть бажати поляки, так як не бажаємо і ми, уважаючи всякі релігійні духи і спори натепер зовсім для нас невчасними. І як, з одного

боку, ми щиро бажаємо національного скріплення і політичного відродження цілого слов'янства і кожної його поодинокі частини, так, з другого боку, ми твердо переконані, що до тої цілі треба змагати зовсім іншими дорогами, ніж се тепер роблять галицькі поляки в спілці з єзуїтами і змартвихвстанцями. *Тут приготується не воскресіння Польщі людвої, але погребіння всієї будучини польського народу!*

І дармо ми супроти такого ходу діл оглядаємось за підмогою з-поміж поляків. Порадою і підмогою для нас могла б бути тільки польська щиро демократична, людова партія з ясними і тверезими поглядами на історію русько-польських відношень, з щирою любов'ю до свого народу, з належним зрозумінням і замилюванням його насущних, реальних інтересів. Партії такої між поляками галицькими нема, і, судячи по тій неясності думок і поглядів, які проявляються у найчільніших т. зв. галицьких демократів, судячи по тій всевладності єврейсько-шляхетської і шляхетсько-єзуїтської партій в краю і по несмілості «демократів» — сказати супроти тих партій своє *profession de foi** і, що найважливіше, звернутися прямо і безоглядно до простого народу,— судячи по всіх тих признаках, ми з смутком мусимо сказати, що така партія, котра могла б іти разом з русинами і з котрою могли б іти русини, не понижуючись і не рум'яніючись, серед галицьких поляків ледве чи скоро витвориться. Але все ж таки зароди для її взросту суть, і надіємось, що доля позволить їм рости і розростатися...

[1884]

НОВИЙ ПОХІД «ЧОРНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ» НА ГАЛИЦЬКУ РУСЬ

Вже віддавна на Галицькій Русі ходили тривожні вісті, що єзуїти, не зупиняючись на здобутому ними василіянському монастирі в Добромилі, незабаром мають простягнути свої довгі руки і до інших подібних закладів. Говорять про їх намір осісти в Бучачі і зайняти місцевий монастир, що утримує гімназію. Здаєть-

* [Віросповідання (франц.); тут: висловити свою думку].

ся, вони й справді мали такий намір, бо кілька братчиків уже їздило туди на розвідку. Проте невідомо, чому покинули той план і звернули свої очі на інший василіянський храм — у Лаврові. Цей монастир дуже давній, заснований ще руськими князями в кінці XIII чи на початку XIV ст., до останнього часу утримував зразкову чотирикласну школу. Раптово на початку біжучого року руські газети повідомили, що його хочуть здобути єзуїти. Ця звістка зовсім не була великою несподіванкою хоча б тому, що видана два роки тому папська булла про реформу ордену василіян всю реформу віддає в руки єзуїтів, доручаючи їм вести послушення в Добромилі; через деякий час всі монастирі мусять бути заповнені єзуїтськими вихованцями, бо проходження згаданого послушення обов'язкове для кожного нового василіянина, а ці вихованці, зрозуміло, не дуже будуть відрізнятися від своїх учителів.

І все ж вістка вразила. «Як колись тремтів наш народ, коли кричали: татари! татари! Так тепер тремтить, почувши: єзуїти! єзуїти!» — такими словами відізналася газета «Діло» і навіть краківська «Nowa Gefogta», опираючись на якесь джерело, підтвердила цю чутку. А треба знати, що польські газети, щойно ця вістка з'явилася у руських органах, одночасно обізвали її брехнею, видуманою для агітації, для дратування умів. Коли ж, однак, «Nowa Gefogta» твердо поручилась, коли ще й руська преса на підставі докладних інформацій показала, що тут йдеться не про віддання Лаврівського монастиря єзуїтським вихованцям, тобто «зреформованим василіянам», а що самі єзуїти, розтринькавши величезний маєток Добромильського монастиря (де лише однієї готівки привласнили собі звиш 160 000 зол. р.), простягають руки до лаврівського добра, щоб поправити добромильські фінанси і перевести частину послушників до Лаврова, — хочеш чи не хочеш треба було стати на якийсь бік. Широ можемо сказати, що позиція, зайнята польською пресою в справі, яка за живе зачіпає русинів і не менше поляків, бо *торкається самого коріння унії*, — зовсім не приносить їй слави. «Nowa Gefogta» виявилась у цьому питанні ще найввічливішою, бо вибухла першою з повідомленням про заміри єзуїтів, висловлюючи від себе рішучий протест. Але, видно, швидко зрозуміла, що цього було забагато, бо від того часу вперто мовчить, збуває справу

короткими і сухими замітками, які не завжди грішать безсторонністю. Львівські газети і на таку ввічливість не могли здобутись. «Dziennik polski» спочатку ніби протестував, пізніше почав крутити, твердячи, що йдеться єдино про віддання Лаврова «зреформованим» василіанам, хоч руські газети ясно довели, що в Лаврові і так уже нема давніх василіян, а є одні «зреформовані». Тепер «Dziennik» також замовк. Найцікавішу, однак, роль тут відіграла «Gazeta narodowa», яка спочатку запекло біла русинів за «видумку», за те, «що турбують», «за наперед розраховану агітаційність подаваних відомостей», пізніше, однак, коли відомість виявилась зовсім правдивою, так само запекло ударила на русинів за те, що посміли агітувати ради власної оборони і що звалюють вину на поляків. Лише між іншим, для показу свого гонору перед необізнаними людьми, газета заявила, що вона категорично проти «виховання нашої молоді єзуїтами». Розглядаючи згаданий так званий протест, «Діло» зауважило, що «Gazeta Narodowa» не виступає ані проти виховання руської молоді єзуїтами, ані проти віддання у їх руки навіть цілої Галицької Русі.

Проти порушення автономії греко-католицької церкви і автономії самого ордену найенергійніше виступив петербурзький «Кгај», а також «Dziennik rozpański». Зате зовсім по-інакшому бачить правду католицький «Kurjer rozpański» — ревний поборник, між іншим, винайденої краківською газетою «Czas» ідеї «шляхетної денунціації» *. Не бачить вона в тому «нічого дивного, що єзуїти, вже не маючи досить місця ані грошей в Добромилі, переходять до Лаврова і беруть з собою частину послушників; русини повинні бути їм за це вдячні». Виходить, що для католицької газети вторгнення в чужу власність, привласнення і розтринькування чужого добра, вигнання справжнього господаря, безправне порушення волі засновників, як і порушення умов унії, — все це — «нічого дивного»! Гарна етика! Чи після таких тверджень пізніше хтось наслідиться сказати, що польські руки і польське сумління залишилися зовсім чистими у справі, яка, як ніяка інша, може роз'ятрити не зарубцьовану ще рану станового і релігійно-обрядового розбрату? — *сui bono?* **.

* [Доносу (лат.)].

** [Кому вигідно (лат.)].

За таких умов, коли стало ясно, що тепер, як і завжди, можуть розраховувати лише на власні сили, русини серйозно думають про свій порятунок. Ставропігійське братство¹, найстарша і найповажніша народна русинська інституція, під головуванням свого сеньйора, професора тутешнього університету, знаного в польській науковій літературі історика д-ра Шараневича, провело надзвичайне засідання, на якому за пропозицією посла проф. Романчука ухвалено 4 травня [1884 р.] скликати у Львові віче для спільної поради в цій справі, а, крім того, щоб вибрати депутацію, яка б під керівництвом громадянина Вл. Федоровича виїхала до Відня і подала найвищій світській владі і папській нунціатурі докладний меморіал про порушення гарантованих усіма актами церковної унії прав греко-уніатської церкви. Той меморіал, опрацюванням якого займалися найкращі руські історики і правники, чітко покаже, що сама *римська курія*, видаючи буллу про реформу василіян при допомозі єзуїтів, порушила унію, а тому, отже, русини будуть вважати її незаконною.

Цікаво, як про ті заміри відізвався урядовий орган «виконавчих польських кіл» — краківський «Czas». Згадуючи про русинську агітацію в справі Лаврова, він виливає потоки сліз на «нерозважність» «Now-oї reform-i» за те, що «передчасно» розкрила русинам заміри римської курсії. Одним духом газета називає все повідомлення «безпідставним», а реформу василіян, зроблену з допомогою єзуїтів, — актом невідкличним; жаліється, що русини «не слухають жодних заспокоїливих слів» і що збурення серед них набирає щораз більших розмірів. Хвилюють газету не так меморіали чи депутації, які можуть проїхатися до Відня, — страшно для неї русинське віче, той «без потреби викликаний упир», проти якого вже наперед кидає градом доносів і відповідно настроює поліцію, бо, мовляв, це «сіяння ненависті проти всього польського матиме більшу силу, ніж пропаганда за допомогою брошур і писань для народу». А про те, чи русини мають слушні причини протестувати проти порушення прав своєї церкви, побожний орган станчиків² не згадує ані словечком. Чи так трактують брати, з якими хочеться жити в злагоді? [...].

[1884]

СУЧАСНИЙ ЛІТОПИС

10 лютого.

«Гов! — крикнув Сильвестер.— Не паться вже
вам

У Почаїв здалека і зблизька!
Там шизма! Сама Богородиця там,
Як чуємо, й та шизматницька.

15 лютого.

О радість! Із Відня по праці важкій
Вертаються руськії люде,
Несуть для попівства три міхи надій
І дірочку: «Якось-то буде».

16 лютого.

О, радуйся, Риме! Багате зерно
Збереш ти із руських повітів!
Отець Готеровський співає вино
На славу отців єзуїтів.

17 лютого.

Не просте ж вино розбудило в нім, бач,
Такі чуття огнисті!
Се патрам на радість, а Русі на плач
Були, мабуть, *Lacrimae Christi* *.

24 марта.

З-за моря не ластівка лине до нас,
Летять лиховіснії круки
І кричуть: «Не бійтеся! Лаврів якраз
Піде в єзуїтськії руки».

25 марта.

А другий крук криче: «Добра вам із неба
Бажає папа римський,
Лише семінар йому гречеський треба
Змінити на латинський».

* [«Христові сльози» (лат.) — знамените італійське вино].

26 марта.

Дольницький кричить: «Єзуїти, ото Герої! Лиш їх нас опіка
Відродити може. Шевченка ж зато
І вважать ніщо за чоловіка».

27 марта.

І вже в семінарії чути той дух,
Який нам приносять ті круки:
Завзята війна там ведеться — йде слух —
Супроти читальні й науки.

4 цвітня.

А «братство Лойоли»¹ не знає, що спокій,
І з нашим збратавшись горем:
«Доброміль мій,— каже,— і Лаврів теж мій
«Ad gloriam Dei majorem» *

7 цвітня.

О радість! Аж з Риму до Відня прийшло
Запитання телеграфічне:
Яке в семінарії руській було
Забурення епідемічне!²

8 цвітня.

О радість! Так, видно, сам папа святий
Цікавиться вже русинами,
Його святе серце біль тисне тяжкий
Над нашими синами.

9 цвітня.

І вже про поправу він думає й шле
Побожних отців єзуїтів;
Ті, певне, направлять усе наше зле,
Що йшло з шизматицьких совітів.

10 цвітня.

О, маймо надію! Коли вже аж Рим
Так дуже цікавиться нами,
То швидко нову благодать ми уздрим,
Заллемо́ся з утіхи сльозами.

* [На більшу славу бога (лат.)].

18 цвітня.

А в Лаврові дзвони ревуть та й ревуть,
Бо й як їм не ревіти?
«Pod wodzą» * Сарніцького в Лаврів ідуть
З Жуковським отці езуїти.

3 мая.

Задвірська читальня святкує сей день,
Зі Львова о відчит аж просить;
Задвірський егомосьт злякався, хоч гинь,
Бо Фр́анко тут відчит голосить.

4 мая.

«Чи ви подуріли? Вже краще всі враз
Засядьте до фляшки і збанка,
Співайте, гуляйте і бийтесь весь час,
Ніж слухати відчиту Фр́анка».

7 мая.

До Кривча от всі езуїти спішать
На місію, люд навертати;
Юр руським попам не забув наказать,
Щоб бігли їм стрем'я держати.

10 червня.

Нас милує бог. Щоб гріхи наші змить,
Знать, за езуїтів мольбами
Шле дощ, шле потопу. Бурлить і шумить
Безмірная повінь полями.

11 червня.

Руйнує повіти і села, й хати,
Руйнує весь краю добробит,
Та до езуїтів не може дійти,—
Не бійтесь, бог знає, що робить.

12 червня.

«Рятунку! Рятунку!» — мільйони кричать.
Газети кричать: «Регуляц'ї!»
Ось з Відня три тисячі грошей імчать:
«Рятуйся сам краю з руїнац'ї!»

* [«Під проводом» (польськ.)].

13 червня.

А Рим ласкавіший. Щоб в повені зла
Ловить грішні душі русинів,
Дає — езуїтська рука замала —
Ще й руських бернардинів³.

14 червня.

Що ще езуїтська рука замала,
Доказує гміна Козина*:
Торік езуїтська там міс'я була; —
Що ж робить сек рік ота гміна?

15 червня.

Читайте газети! Там крики страшні,
Там Wink-и** даються urzędом***
Таж піп шизматицький святив в Козині
І поле, і церков! Noggendum!****

25 червня.

Дві вісті до нас рівночасно ідуть:
Зростає холера у Франції,
Отці ж бернардини на місію звуть,
Ще більші робить каламанції.

26 червня.

Чи пані холера до нас загостить,
Про те нехай знає пан Кох⁴, Кох;
Та патри захтіли дракона збудить,
Що п'ятсот літ тому ще здох, здох.

27 червня.

Поганий, неситий дракон сей, брати.
І поступу ворог постійний,
Дорогою світла не любить іти,
А се — фанатизм релігійний.

28 червня.

Який був Ян з Дуклі добродій для нас,
Про се, сказать правду, не знаю;

* [Громада села Козина (польськ.)].

** [Вказівки (нім.)].

*** [Урядовим установам (польськ.)].

**** [Жах! (нім.)].

Та як він від Хмельницького Львів колись спас⁵,
То хто зложив окуп? Питаю.

29 червня.

Коли пам'ять його русини споминать
Будуть у бернардинській каплиці,
То що руські трупи на те повідять,
Ті — там, в бернардинській криниці? ⁶

[1884]

ВІЧОВЕ ВІДЛУННЯ

Минуло вже два тижні від часу останнього галицького русинського віча, а хвилі, розбурхані ним, до цих пір не заспокоїлися. Не думаю подавати тут докладний звіт з того віча. Його програма була надто тісна, щоб обговорення її могло скласти ширший суспільно-політичний інтерес. Зрештою, якщо той інтерес і був, то знаходився не в доповідях промовців (проф. Анатолія Вахнянина і молодого доктора прав Короля), а скоріше в загальному настрої слухачів і не введених у протокол окриках. Зрештою, сам предмет зібрання — навала єзуїтів на василіянські монастирі — був справою дуже дражливою і такою, що вимагала від доповідачів немалого політичного такту. Бо що ж могло збудити режисерів віча, людей світських, і то насправді виключно світських (духовенство з причин легко зрозумілих не взяло участі), до наради про справу переважно церковну? Очевидно, єдине те, щоб чисто з *світського* становища, а також *суспільного і політичного*, запротестувати проти порушення автономії греко-католицької церкви як однієї з руських народних інституцій і проти конфіскації монастирських багатств і капіталів — також русинських, проти чужого, ворожого Русі ордену. Йшлося, отже, про те, щоб віче, з одного боку, відновило історичні традиції східного, спеціально руського віросповідання, яке всім віруючим дає голос, а з другого, — щоб, ясно зазначаючи суспільно-політичне трактування цієї справи, не дати русинській громадській думці зійти на похилу площину релігійно-догматичного розбрату. З жалем мушу визнати, що того

такту не було в жодного промовця, навпаки, реферат п. Короля виглядав так, ніби був написаний якимсь професором догматики, а не світським правником; реферат же проф. Вахнянина, в якому автор розкривав доцьогочасну історію і діяльність езуїтів, хоч і був незрівнянно симпатичніший від попереднього, все ж позбавлений глибшої провідної думки політичної...

Набагато цікавішими від змісту вічових доповідей були прояви жвавого зацікавлення публічними справами в середовищі руських селян, учасників віча. Ці справді дуже втішні прояви дали привід деяким місцевим польським газетам до дуже поважних роздумів над теперішнім станом т. зв. «русської проблеми» в Галичині... Хочеться в кількох словах схарактеризувати особу, яка була головною пружиною того цілого «василіянсько-езуїтського болю» і на яку під час віча часто і густо сипалися стріли. Маю на увазі кс. Клементя Сарницького, д-ра теології і професора на відділі теології Львівського університету, тепер протоігумена василіянського ордену. Якщо розповісти про цього вченого ксьондза і василіяна, то своїм змістом розповідь нагадає вам новели у стилі «Декамерона»; це не моя вина — говорять факти. Тепер це вже язна «таємниця», що кс. Сарницький протягом кількох років має секретні дуже любовні стосунки з якоюсь Бронцею Д., від якої дочекався вже двох чи трьох потомків. Хоч як би ми не дивились на ту «людську слабкість», все ж, про це далі, вона переходить свої межі. Кс. Сарницький, який за законом не може посідати ніяких власних посілостей, але який прагне запевнити майбутнє своїй приятельці і її втіхам, систематично надуживає своїм високим становищем, визискуючи на її користь багатства львівського монастиря і накладаючи певного роду грошові контрибуції на інші монастирі, нібито для покриття коштів на візити, хоч їх ніколи не має. Між іншими, фільварок у селі Деревач, що належав львівському монастиреві, він віддав в оренду швагрові Бронки за сміховинно низьку ціну, а для неї самої найняв будинок у селі Рясне біля Львова, де в її товаристві перебуває весь вільний від університетських занять час, так що слухачі теологічного відділу для підпису матрикул були змушені кілька разів робити мандрівки від Львова аж до того благословенного затишку кс. Сарницького. Кілька років тому для своєї богині за досить значну

суму він купив у Львові будиночок. Одначе, тому що, яко член ордену, цієї трансакції * не міг робити власним іменем, то використав для цього одного львівського громадянина, знаного своїми ультрамонтантськими переконаннями. Та коли було все закінчено і будинок був вписаний у гіпотечні книги на його ім'я, побожний громадянин відмовився признати будь-які права кс. Сарницького на набуту реальність і відіслав його з його претензіями до суду: знав-бо добре, що кс. Сарницький, не маючи жодних доказів і, повторюю, як член ордену, не маючи жодного права на власну руку набувати нерухомість, зробити того не зможе. Як там закінчилась та оригінальна історія — не знаємо, досить, що тепер кс. Сарницький з тим громадянином знову стали на добру стопу, отже, очевидно, суперечку якомось поховано.

Якими б гидкими не були для мене ті приватні справи ксьондза протоігумена, однак мусив їх торкнутись, бо вони є джерелом теперішньої василіянсько-езуїтської бурі. Коли, мабуть, в 1880 р. колишній митрополит Йосиф Сембратович, яко верховний начальник ордену василіян наказав подати рахунки львівського монастиря і звіт про стан інших, у всіх виявилися такі безпорядки, занедбання і прогалини, що ні до чого не можна було дійти; більше того, власне внаслідок найгіршого прикладу зверху виявилось у всьому ордені таке ослаблення дисципліни, що треба було людини дійсно енергійної і сповненої самовідданості, щоб навести належний лад у всій інституції. Викривши все те і добре бачачи в усьому велику вину протоігумена, митрополит замість відсторонити винного від виконання обов'язків написав докладно реляцію до Риму і почав чекати, що звідти прийде. Проте й протоігумен не дрімив: боячись втратити не лише свою посаду, але й кафедру в університеті, написав і від себе до Риму реляцію, в якій, маскуючи свої гріхи, просив папу зробити реформу василіянського ордену. Що той поворот мусив сподобатись оточенню папи і езуїтам, які по цілому світі чигали на здобич,— того і доводити не потрібно. Це було причиною того, що після закінчення строку керівництва (з наказу папи і без врахування думки ордену) кс. Сарницький повторно залишився на тій же посаді на дальших 6 літ.

* [Операції].

Коли в Римі було вирішено зробити реформу василіянського ордену, вислано про це запитання до митрополита. Людина слабого розуму і ще слабшої волі, він деякий час ще пробував чинити опір. Але раптом стала відомою справа Гниличок¹ та заарештування кількох руських провідників, і хоч та справа з василіянами ніякого зв'язку не мала, проте її було використано як рушійну силу для натиску на митрополита і для одержання його згоди. Руська курія була настільки обережна, що, готуючи попередні проекти реформи, ніхто й не згадав єзуїтів. Лише коли митрополит в основному погодився на це, в Римі видано папську буллу, в якій реформу, абсолютно незаконну і видану без згоди місцевого церковного керівництва, було доручено провести єзуїтам... Ото коротка розповідь про генезу православної реформи василіянського ордену...

[1884]

МІСІЯ

V

[...] Патер Гаудентій, одержавши таку місію, вирушив з Риму до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займався нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції спочивають на його плечах. Та й ще в якій провінції! Де народ скорше давав стріляти до себе, аніж мав би відректися від певних, зовсім для нього не зрозумілих догм і від усвяченого століттями звичаю. Отут правдивий виноградник Христов, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдиноспасаючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійності серед усяких переслідувань, подавати тим «труждающимся і пліненим» поклонникам римського престолола всяку потіху, яка лежить у вірі і костельних обрядах,— оце його висока і спасенна місія! Серце живіше билось в його груді, груди високо підіймалися в праведній гордості, що власне його, а не іншого спіткало таке трудне, а zarazом таке почесне завдання!

— І я сповню його, покажусь гідним того довір'я, яке в мою ревність положили мої настоятелі,— повто-

ряв він з запалом. Показатись гідним довір'я,— вище понад те не сягали його замисли, так само як уява його навіть не трібувала показати йому ті труднощі, які можуть ожидати його при сповнюванню його місії. Він готов був на мучеництво — от і все. Повний тої готовості, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу — він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили, вкупі з благословенством св. вітця, вистарчить до сповнення вложеного на нього обов'язку.

В Кракові він задержався кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформації і порозумітися з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до Риму стала відома російській поліції і що всіх членів тої депутації ураз із Франковським зараз по їх повероті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була се вість в данім разі дуже погана, бо з Франковським упала для патера Гаудентія перша і найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки Франковський мав живі і ненастанні зв'язки з підлясяками і мав у них таке довір'я, яке не легко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством св. вітця.

Задля сеї несподіваної, хоч зрештою зовсім природної, притичини приходилось патерові змінювати й увесь план його побожної вандрівки. Ні за чим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати,— тож патер надумав їхати просто на Підляся, в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлегше буде йому і пізнати терен своєї будущей діяльності, і нав'язати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при допомозі тих рекомендацій, які має з Риму, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очі, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзивилів він удався до Росії. Дивно зробилось йому, коли в світській одежі, не знайомий нікому, не свідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагона залізної дороги, опинився серед чужого краю. Куди повернутись? Що діяти, щоби спочатку не зрадитись і не попастись в яку-небудь біду? Правда, на мучеництво за святе діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лавірування перед

дрібними поліційними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей, крім простої та прикрої тяганини, ніякого мученицького вінця не діждешся.

Невеличке знання німецької мови виручило його сим разом. Він зумів порозумітися з жидами, і се було його щастя. Жид-балагула за добру плату обіцявся довести його, куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке випадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, та й ще вода тамтого тижня греблю перервала, зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то, може, туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна, туди й дороги нема, хіба що взимі по леду.

— Ну, то, може, тут? — і патер, потіючи та мінячись на лиці, сказав назву третього села.

— А, туди можна, се ж тут і недалеко, більш двадцяти верстов не буде.

— Двадцять верстов? — повторив патер, перший раз в життю чуючи сю дивовижну назву.— А багато вам треба дати за дорогу?

— Небагато, десять карбованців,— сказав жид, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Патер, не знаючи, що се таке верства, і привичний до того, що по інших краях кожний звичайно лиш тільки жадає за всяку послугу, скільки йому справді належиться, подумав, що, може, дійсно за таку дорогу десять карбованців небагато, і пристав. Хитрий жид, бачучи, з ким має діло, попросив у нього всіх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан, видно, не тутешній,— почав балакати жид, коли по кількогадинній чеканці виїхав з поганого жидівського місточка і звільна по глибокім і грузькім болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Нетутешній,— відповів патер.

— А здалека пан?

— Здалека.

— А звідки, коли вільно спитати? — допитувався жид з влазливістю, властивою його племені.

— Не вільно питати,— відбуркнув патер, котрого ціла та жидівська компанія і бридила, і боліла, немовби його обсіли воші.

— Як панська воля,— сказав покірливо жид і обернувся до своїх коней, так що патер не міг бачити фальшивого і злорадного усміху на його широкім, обгорілім, з рудою бородою лиці. Але мовчанка тривала тільки хвилию; швидко жид знов обернувся до патера.

— А до кого пан мають діло в тім селі?

— А тебе що се обходить? — офукнувся патер, чуючи, що се питання якось неприємно вразило його.

— Та я нічого, я тільки хочу знати, де маю заїхати.

— Заїжджай до дідича! — сказав патер.

— До дідича? Коли ж бо, прошу пана, в тім селі дідича нема.

— Дідича нема? Як то?

— А так, се село сконфісковане, під урядовою опікою, а бувший дідич вмер у Сибірі.

— Гм, то вези мене до сільського старости. Я маю тільки де про що розпитати.

— То, може, пан зараз і назад вернуть?

— Ні, за кілька день,— сказав патер далеко вже лагідніше, чуючи якось мимоволі, що дуже немудро запрезентував себе перед жидом і що сьак чи так знаходиться в його руках. Але жид, розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував патера, а, обернувшись до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечором заїхали до цілі.

VI

Не зовсім щасливо вибрався патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяни, противником православ'я, але все-таки належав до тих заможніших та практичніших господарів, котрі вважали ліпшим бодай про око придержуватися православ'я, ходили до православної церкви, сповідалися і причащалися перед православним попом і ані дітей не носили хрестити, ані вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з'єднало йому довір'я у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайності, змалечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажання, староста, крім того, був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи і не розбираючи, сповнював накази начальства так, як привик, і вимагав,

щоби в його домі всі, не думаючи і не розбираючи, слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був матеріал твердий до оброблення, мов те жилаве та сукувате дерево, і дуже лихо надавався до єзуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відрізнялася від інших сільських хат тої сторони: та сама чорна солом'яна стріха без комина, ті самі низькі необліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною насередині і з вигоном, повним бездонного болота. З вікон лився кровавий блиск від розпаленого в печі огню і миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без труду дібрався патер на сухий, плитами виложеної рундук перед порогом старостової хати, відтворив сінешні двері і, мацаючи руками в п'ятьмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка ж то була неабияка: гладкий дерев'яний кілок з прикріпленим до нього дерев'яним зазубцем; хочаби відтворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і тоді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи сього, патер довгу хвилю термосив дверми, стоячи в темних сінях, повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось із хати, чуючи, що якась жива душа добивається до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлося для нього без притичини. Двері були низенькі, а очі його від диму повні сліз. Побачивши в кінці світло і не розбираючи більше нічого, він пустився йти і щосили гримнувся чолом о дерев'яний одвірок.

— O, do stu diabłów! * — скрикнув патер, хапаючи рукою за чоло і входячи з тим побожним привітанням до хати, де всіх очі в німій ожиданці і навіть тривозі звернулися на незнайомого пана, що в таку пізню пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осматрюючи рукою набіглу на чолі гулю, то знов обтираючи сльози з очей. Вкінці, побачивши, що всіх очі не перестають пильно дивитися на нього, він зняв капелюх і, ступаючи крок наперед, сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus! **

* [О, до ста чортів! (польськ.).]

** [Слава Ісусу Христу! (польськ.).]

— На wieki wieków, amen! * — відказав староста, котрий сидів на лаві кінець стола, підперши ліктем голову, і ані не рушився з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сів на лаві насупротив печі і почав розглядатися по хаті.

— Чи тут я у старости сього села? — спитав вкінці, звертаючись до господаря.

— Тут,— відповів староста, не рушаючись з місця і не перестаючи пильно придивлятися незвичайному гостеві.

Діставши сю відповідь, гість замовк і почав знов розглядатися по хаті, очевидно, не знаючи, що даліше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно,— заговорив медовими словами патер,— я прийшов тільки для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивувався староста.— Я вас не знаю, то що ж я можу від вас потребувати?

— Ну, так,— відказав патер,— але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої вашої громади, многих тутешніх громад.

Староста витріщив на нього очі і мовчав добру хвилю, а вкінці, не находячи нічого ліпшого сказати, запитав патера грізним урядовим тоном:

— А як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра,— сказав патер, впору пригадавши собі своє колишнє ім'я і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт? — питала даліше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, патер видобув з кишені невеличку книжечку і подав її старості. Той оглянув її уважно, подержав одну картку против світла, похитав головою і, не випускаючи пашпорта з рук, допитував даліше.

— А відки ви?

— Там прецінь написано,— відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю,— відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати.

— З Козей Волі.

* [На віки віків, амінь! (польськ.).]

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жодного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жодним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то що ж ви таке? — питав староста, котрому зачинала чимраз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже в моїм пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Се що за такий комісар? Я про такого комісара ніколи не чував.

— Не комісар, але комісант,— відповів з ангельською терпеливістю патер.— Я розношу по світі товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цінні товари. Найкращі над усе в світі,— захвалював дивний комісант, і захвалював так гаряче, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний, ні за що навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те! — скрикнув патер.— Мої товари, хоч найдорожчі над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнетеного, обідраного і гоненого ще доступніші, ніж для багатого і спанюшлого.

Староста стояв, витріщивши очі. Йому починало в голові мішатися від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм,— заговорив він по хвилі,— хай бог знає, що се за товар такий. Ану, покажіть, коли ласка ваша! Але ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носитья. А показати вам його я можу тільки в чотири очі.

Підозріння старости щохвилі змагалось. Що за причина така? Чи се випадково не злодій який, котрих багато по селах волочиться? І, не довго думаючи, він підійшов до одного свого хлопця і шепнув йому до уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патера:

— В чотири очі? Гм, то хіба аж завтра? Бо нині ніч, надворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й надворі,— сказав патер.— Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

«Агій, се щось зовсім не спроста,— подумав собі староста.— Чи він мене зарізати хоче надворі, чи, може, там засідка яка?»

Виглянув крізь вікно,— темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать,— ні, мабуть, безпечно. Глянув на патера: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він проти нього велетень і силач.

— Ну, про мене, то ходім.

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту дальше, попід вікна, вузьким сухим місцем аж за угло хати і, не випускаючи його руки з своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслухуючи:

— Я не смів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам часом не наробити клопоту, але тут вам признаюся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Риму. Я бачився з вашими, що їздили до святого отця, бачився з Франковським, і він мені казав удатися до вас.

— Дурний його піп хрестив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — скwapно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам, і мені.

— Яка біда? Прецінь же про мій приїзд ніхто, крім вас, досі не знає, а ви чень же не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про се не бійтеся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді б нас обох запакували.

— Ну, так чого ж боятися?

— Чого боятися? Ну, добре, що ви приїхали скрито,— а що дальше буде? У мене ви навіть ночувати нині не можете, бо у нас почали жандармські патрулі ходити по селах, ну, і звісно — зараз до старости... А скоро в селі появитеся, то зараз чи жид, чи хто-небудь другий донесе.

— Але ж я з пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивитися на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже острій. Подиблють чужого чоловіка, що по селах волочиться, і арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На се можете числити напевно.

Патерові троха недобре зробилося, коли почув таку рацію.

— Ну, так що ж мені по-вашому робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо:

— Ходім до хати! А провсе те нікому нічого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивлявся. Він був дуже якось сам не свій.

VII

Старостиха подала вечерю: борщ і гарячі бараболі. Запросили й патера, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тісній хаті, повній пари та просиченій запахом квасної капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлювався в лица людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси,— черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть. В очах їх, правда, тліє огник звірячого чуття, але зовсім — так бачилось патерові — не світиться ясне полум'я яких-небудь вищих думок, релігійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хіба лінивство думки і упір, властивий дикарям — чи не се були джерела їх мучеництва? Щось мов кліщами здавлювало серце у патера. І він має в ту темну, м'ясисту масу тхнути духа! Має в тих грубих кльоцах * розпалити чистий, святий огонь, котрим палає сам? І того всього має він доконати під ненастанним доглядом ворожої власті, під всестороннім тиском тисячних, могучих рук? Яке величезне, людські сили понад, завдання! У патера руки опустилися.

Скригнули сінешні двері. Здригнув патер, аж підкинувся на стільці. Чи не жандарм? Але се був не жандарм, а присяжний, котрого староста велів закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнався, то й похвалив себе за те, що велів покликати присяжного. Присяжний був завзятий уніат. Його брат їздив у депутації до Риму і, зараз по повороті був арештований, а присяжний по його голові прийняв на себе рід верховодства в невеличкій уніатській громаді. Правда, і присяжний таївся супроти властей зі своїм уніатством, але проте був він чоловік смілий і доволі рішучий, готовий в разі потреби потерпіти за свою віру. От тому-то чоловікові задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав, що почати.

* [Колодах].

Присяжний увійшов у хату і привітався. Його просили сідати. Він сів, закурив люльку і мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивитися на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздвільяв новопробулого. Був се високий, молодий ще чоловік з одвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами і довгим русим волоссям. Спокійна рівновага і сила виднілась в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, троха навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кожним словом.

Вкінці староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудування, далі мигнуло щось ніби проблиск радості, а вкінці залягла звичайна задумлива рівнодушність. Вислухавши старостового оповідання, він хвилю стояв, мов надумуючись, що діяти; потім узяв шапку і, звертаючись з ушануванням до патера, сказав:
— Ходіть за мною!

Патер попрощався з старостою, поздоровив всіх у хаті і в темну пільму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі світились перед ним час від часу та крилаті верби понуро шуміли край улиці. Пси уїдали по подвір'ях, не важучись однако ж вибігати аж на улицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Риму? — заговорив вкінці присяжний приглушеним, трохи навіть тремтячим із зворушення голосом.

— Так,— сказав патер.— Святий отець прочув про ваше горе, хотів би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе! — простогнав присяжний.— От і тепер побрали наших, узяли й мого брата. Вже два місяці — ані слуху, ані духу. Де він, що з ним — бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні — ридають, плачуть... Та й чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог надія наша... Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів,— промовив патер.

— Так, так, ми се знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходитьсь. О, поздоров боже вас, що ви

не злякались труду і небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим,— сказав патер, котрому якось ненаручно зробилося при тих словах. З бесіди сього мужика тремтіло тяжке, наболіле горе, а у нього на серці так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих зболілих. Йому так і ввижалося, що всяке слово буде для них не правдивою потіхсю, а тільки хвиливим забуттям, по котрім вони прокинуться на нове горе.

Тим часом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову і, немов боячися, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісти привозите? — А коли патер, мабуть з зачудування, якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе: — Ну, се вже певно, що воно щось не без того,— адже ж дармо б ви не їхали з Риму аж сюди.

— Про які се добрі вісти ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємніше прошептав:

— Хіба ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Що ж він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите се знати! Він казав, що як наші являться перед святим отцем, то святий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити, як нам серце каже.

— Се вам казав той пан?

— Ну та вжеж! Хіба ж інакше ми були б тратились на ту депутацію?

— Ні, бідні люди! Ані той пан не міг вам того казати, ані святий отець не може того зробити. Не може наказати. Святий отець тепер такий самий невольник, як ви, так само терпить переслідування. Святий отець молиться за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Патер, може, й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражіння зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зламана. Бачилось, що се зламалась головна підпора його віри. Адже ж віра в непобориму силу і безмежну власть святого отця творила властиве ядро їх релігії! Бідний патер і не

підозрівав того, що, замість обудити в тім чоловіці милосердя до пригнетеного та страждущого святого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з-під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патерові страшно вже навкучила хідба серед пільми по нерівній болотяній дорозі, де ноги стрягли трохи що не по коліна. Його стегна пекли, мов приском посипані, від непривичної натуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого світельця, що блимало з вікон. Вкінці присяжний зупинився.

— Слухайте, отче,— сказав він.— Я не веду вас до своєї хати, бо у мене забагато людей, невігода, діти дрібні. Ось хата мого брата,— вона тепер стоїть пусто,— тут будете безпечні, а їди і всього, що треба, я вам достарчу. А завтра вечором зійдуться всі наші, то послухаємо, що нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас ні хрестин, ні шлюбів не було таких, як бог приказав. Тільки деякі до Кракова їздили. Одно тільки прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені,— знаєте, про святого отця.

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За що ж нам, бідним людям, і держатися, коли остання надія на святого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все поспуєте. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіння. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнуються і йдуть в тюрми та на вигнання! В голові йому мутилося; йому здавалось, що попав у якусь глибоку дебри з обривистими берегами і надармо шукає з неї виходу.

VIII

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патера Гаудентія! Сам-самісінький, запертий в опущеній хаті, в котрій пахло вогкістю, віяло ще не зовсім засохлими сльозами, він не міг ані на хвилю заснути. Вражіння прожитого дня хоч не дражнили його нервів яркими картинами, але проймали цілу його істоту якимсь холо-

дом, от як проймає нас дрібнесенький осінній студений дощ. Невеселі думи ворушилися в його голові і прогонювали сон з його повік; але, може, ще дужче прогонювали його інші недогоди: затхле повітря пустки, тверда, тільки з соломи, верети і солом'яної подушки зложена постіль і блощиці, котрі, виголоднівшись, з усіх кутів у п'їтьмі так і налазили, так і впивалися в його тіло. Немов посолений пискір, вився патер на твердих дошках; зразу старався вмовити в себе, що все те — заслуга перед богом, що все те — терпіння, нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом, що прикладає хробаки до розгноєної рани з словами: «Їжте, що вам бог призначив». Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали в спокоїтись такою філософією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, щокрок зачіпаючи в п'їтьмі то ногами, то головою за якусь несподівану заваду. Радо був би засвітив світло, але світла ніякого в тій проклятій норі не було. Думав якийсь час пробути всю ніч на ногах і аж рано покластися, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожею його тіло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусив патер рад-не-рад знов лягати на свої постіль з тим почуттям, що лягає на тортуру. Перші укушення блощиць витискали зовсім не побожні прокляття з його горла; він почав шарити руками по своїм тілі, роздавлюючи множество тих насікомців, котрих відразливий запах ще дужче дражнив його нерви. Але вкінці таки втома взяла своє: помимо всеї муки і невидги, він заснув коротким, неспокійним сном.

Та й снилась йому та сама погань, котра весь нішній день переслідувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника-жида так і ярили перед ним, усміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він ніби хреститься, а з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, давлять і печуть його в нутрі. Він знов хреститься і просить у бога рятунку, а з бараболь робиться величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами, і лізе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана тривога огортає його і він кидається з усіх сил утікати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузька дорога гине далеко в млі; болото

цілими грудьми чіпляється його ніг,— але тривога острим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапання, щось немов крики погрози і насмішливий регіт, і біжить, біжить, дух у собі запираючи, спотикаючись, насилу витягаючи ноги з болота. Але вже сили опускають його, в грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натомлені ноги,— оглянувшись, а тут же за ним страшенна потвора з наставленим жалом,— ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидається, справді на землі. Кидаючись у сні, він скотився зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хаті почало трохи розвиднюватись, а властиво, як кажуть, «іно що вікна трохи побіліли». Патерові стало ще холодніше, ніж було вночі; він мусив устати і ходити по хаті, щоб трохи розігріти заціплені суглави. Невесела та досвітня година в бідній сільській нетопленій хаті,— але подвійно невесела була вона для патера Гаудентія. Не тільки що ціле тіло боліло його, що всі кості були мов переламані, а в голові шуміло і тріщало від невиспання, але і в душу, помімо гарячої молитви, не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій,— стогнав він із глибини свого душевного розстрою,— що я їм скажу? Як я промовлю до тих серць, затвердлених у горю і в темноті? Чи здужаю я дібратися до живої струни в їх душах і порушити її так, як се найліпше для твоєї хвали? Боже мій, пошли мені силу, пошли мені огняний язик, навчи мене трафити до їх серця.

Але огняний язик не являвся; натомлена думка патерова не могла зібратися і зосередитися; увага його розбіглася на околичні предмети, що з наставанням дня звільна виринали з нічних потемків і чимраз різче набивалися патеровим змислом у всій своїй непринадній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму стіни понуро, як могила, гляділи на нього; дощана постіль і безногий, топором тесаний стіл — оце, крім грубої верстви пилу і сміття, був весь спряток в тій нужденній хаті. І серед такого оточення мав патер розігріти свого духа, найти огняне слово, щоб ним проняти людські серця?

Настав ранок, сірий, млистый, понурий. Патер ходив і ходив по тісній хатчині взад і вперед, дожидаючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж зачалапали кроки в болоті, і ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, егомось, — сказав він і почав з-за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляшку з вином. — От я приніс вам дещо, покріпіться, бо нині жде вас добра робота, а вночі ви, певно, не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ шлюби позатверджувати, дітей похрестити і повисповідувати всіх нас, що не віримо в шизматицького бога. Що ж, чи ви лишитеся у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас бог приніс сюди, то нехай хоч тільки користі маємо з вас.

Дивно якось вразили патера ті слова. Він сам не знав, чи тішитися витривалістю тих людей, що так уперто не хотіли «вірити в шизматицького бога», чи смутитися їх низьким способом думання, що зараз хочуть використати по-своєму його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб патер їв швидко, бо зараз люди почнуть іти; для всякої безпеки він заладив так, щоб приходили за чергою, малими купками, щоб не звертати уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збереться? — запитав патер.

— А нехай бог боронить! — сказав присяжний. — Тут через кілька хат сидить жид-арендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, егомось, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що бога відреклись не хочемо і царя за бога не признаємо!

Патер видивився великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, що глибоко зворушувало його. Мужича логіка, груба, далека від правди (патер знав, що аргументи присяжного далекі від правди), все-таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той нарід; в ній тремтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того святого обурення на всяку тиранію,

котре й тоді не перестає бути святим, коли логічна підстава його не зовсім правдива.

Заледво патер сьак чи так покріпився (а страви, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а трохи добірніші і смачно зготовлені,— знать, на громадську складку), коли почали й люди приходити. Звільна чалапкаючи по болоті, тайком озираючись на всі боки, а з лицями так рівнодушними і дерев'яними, мов ні про що в життю й не думали ніколи, приходили то матері з грудними дітьми до хресту, то молоді господарі з молодицями до шлюбу, то старі діди і жінки до сповіді і причастя. Мовчки входили вони до хати, хрестилися входячи, приклякали перед патером, що сидів при столі з стулою і в комжі, цілували його руки і сподоблялись св. тайн. З важким чуттям глядів патер на ті одуті, безвиразні, негарні лица, не раз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги; важким чуттям проймав його дотик тих рук, рапавих, мов пильники, твердих і чорних, не раз сухих, мов скіпи, і тих уст, посинілих або зів'ялих без радісного усміху, без щирого, дружнього слова приязні, любові та науки.

«Боже мій! — зойкало патерове серце.— Отут поле до праці! І за яку ж то кару ти не дав пастирів добрих сьому стаду?..»

ІХ

Весь день патер справляв треби, терпеливо, уважно і невтомимо. А надвечір громадка мужиків зібралася в сінях хати; прийшов і староста, і почалась доволі оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив останнього, мужики ввійшли до хати.

— Велике спасибі вам, егомость, за вашу ласку, за святі тайни! — сказав присяжний.— А тепер збирайтеся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— В друге село, тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому,— сказав кланяючись староста,— що можуть жандарми над'їхати вночі, а жид-арендар весь день сидів у вікні і зазирає, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А якби, не дай боже, вас тут зловили, то і мені, і цілому селу така біда буде, що й не приведи господи.

— Ну добре, коли їхати, то їхати,— сказав патер.— А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— Авжеж. Ще рано парубка на коні посилали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробіте там, що треба, вони відвезуть вас дальше, об'їдете за чергою всі села, а тоді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице патерове роз'яснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також непогана. Він порозумів, що не настільки внутрішній зміст, скільки зверхні форми католицизму дорогі для тих простих людей і що, піддержуючи ті форми, він наразі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибша робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрався, закутався якомога і, попрощавшись з людьми, пішов з присяжним грузькою стежкою поза село півперек піль, то понад річку, якимись крутими і безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середніх літ мужик, в старім кожусі і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очі.

— Чи ви, Боровий? — спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лица.

— Я,— відповів Боровий, а по хвилі додав:— Чи се егомось?

— Так.

— *Niech będzie pochwalony!*» * — озвався Боровий до патера і з низьким поклоном підійшов до нього і поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питає далі присяжний. Боровий став і почав чухатися в потилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там хто його знає! Коли б тільки оті прокляті жида не нашкодили!

— Жида? Ну, певно, що вони не від того, коли тільки що-небудь дізнаються?

— То-то ж то й біда, що, мабуть, усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула...— І, не докінчивши, він звернувся до патера: — Чи ви, егомось, не їхали з таким рудим, зизуватим жидком?

* [Слава богу! (польськ.)].

— А з ним,— відказав патер, немило вражений тим питанням.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з жидом.

— Ну, так і є,— сказав Боровий,— з такої бесіди він мусив догадатись, що тут щось неспроста. Ніякі комісанти у нас по селах ніколи не їздять. Ще щастя ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же се? Що він міг підозрівати? — скрикнув патер і почув, як йому попід груди зробилось гаряче, а поза плечима мов морозом потягло.

— Що міг підозрівати, то лихий його знає, але я те тільки знаю, що, лишивши вас, він ночував в нашій селі в шинку, а вчора рано жида з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що сеї ночі всі дороги жандармами та десятськими обставлять.

Патер стояв, мов у воду опущений.

— Ну, чень-то воно так зле не буде,— зачав потішати присяжний, що привів патера, але не вспів докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показався якийсь парубок на коні. Він гнав конем щосили, але бідна худобина, стрягнувши в розмоченій ріллі по коліна, засапана і спінена, очевидно, останніх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимагання їздця.

— Сховайтесь, єгомось! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячи і блідий, схилився і шмигнув у ліс. Мужики стали коло воза і спокійно дожидали, хто се такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його тривожнім лиці могли догадуватися, що везе не найкращі якісь вісті.

— Ну, богу дякувати, що я ще застав вас,— просапав він, ставши на місці і злізаючи з коня.— Але то їзда була, нехай бог боронить.

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що би такого,— погано та й годі! Становий приїхав, питає: «Де ви того бунтівника поділи, що тут був?» Старшину вже в пута закували, але він ні до чого не признається.

— А що ж каже?

— «А, каже, був у мене якийсь панок, переночував та й пішов дальше»,— на тім і затявся. Становий лютий такий, що крий боже, а посіпаків цілу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що до ніякого села вам і показуватися з єгомостем не можна,— всі дороги будуть обставлені, а завтра, може, й облаву зроблять по лісах.

Патер Гаудентій в поблизьких корчах чув усі ті слова, і хоч небагато розумів «мужицького» говору, то все-таки одно було йому ясне — що тут йому доведеться пропадати. Ота величезна самодержавна і шизматицька Росія, котру він досі знав тільки з оповідань, а представляв собі як якогось тисячоголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могучі лапи, здавити і зім'яти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик світла, відки не долетить на світ ані один зойк катованої жертви. Пропасті! Пропасті! Не то що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасті за те одно, що посмів ти ступити на ту закляту землю, що посмів простягнути руки против могучого колоса! — Такі думки шибали в голові патера і смертельна судорога потрясла цілим його тілом.

Тим часом мужики стояли коло воза і стиха над чимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постаті в грубих кожухах, в пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. «Над чим вони радять? — думав патер.— Чи не думають вони для врятовання себе самих видати мене в руки станового?» — І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточо вглибитись в своє праведне обурення, присяжний кликнув його, щоб наблизився до них.

— Ну, єгомость,— сказав він рішуче,— в злу пору ви вибрались до нас, дальше вам їхати годі.

Патер стояв і вдивлювався пильно в темну далечінь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі: «Ну, ну, зачинай, відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!»

— І тут вам лишатись годі: не нині, то завтра попадете в руки посіпаків.

— Так що ж робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За гра-ни-цю? — процідив зачудований патер.—
Хіба ж се так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вжеж, що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як тут за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозі?

— Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер патер бодай трохи порозумів, над чим радили мужики: порозумів, які гупі, низькі і підлі були його підозріння, як твердо і безповоротно готові були ті люди рішитись на таке діло, за котре заплати не могли ждати ніякої, але в котрім могли стратити все, що тільки для чоловіка є найдорожче на світі. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанням.

— Ну, не пора гаятись,— сказав Боровий.— Сідайте, єгомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночі не зробилось місячно,— се для нас була би просто загибель. Треба спішитись.

Коротке, але щире було прощання патера Гаудентія з присяжним. Забуваючи про всі різниці стану, звання і освіти, патер щиро поцілувався з мужиком, як був би поцілувався з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив в нім чоловік над священиком. Відтак сів на візок, закутався, за порадою Борового, в грубу, брудну плахту, що була на возі,— Боровий сів також, взяв віжки і батіг до рук, і вони швидко поїхали вузькою доріжкою попід ліс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечині.

Х

Тихо, похнюпившись, сидів патер Гаудентій на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в сльоту, кулились і безсильно падали додолу; одно бажання

пересилювало всі інші: коли б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови,— та й не до розмови, мабуть, було йому там, де треба було не двох, а чотирьох очей, щоб серед пільми не змити з дороги, не битої, а лісової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою і чотири візникові очі тут мало б на що здалися, особливо, коли вїхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силувався тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична, мабуть, до такої їзди худоба, хоч звільна, але певно і обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму маточину в глибокій вибоїні, даючи тим вправному візникові пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якою-небудь лісовою прогалиною.

Перший раз на своєму віку находився патер в такім великім лісі, і то ще серед таких незвичайних обставин. Не диво затим, що весь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вогкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, освіжив його, розширяв віддих і прискорював биття серця. Широко отворені очі сквално ловили найменший відблиск світла, сверлували густу пільму під коронами столітніх сосон та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли, мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велетнів. Гой! Гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописанна туга налягла на патерове серце. «Куди се я тягнуся? За чим? В якій цілі? Для чиеї користі?» Суха гилька, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. «Отсе й моя доля,— думав патер,— та тільки де те зелене, могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гилька, кидана з одного кінця світа на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її». Уява його мимоволі перлась вгору, понад се море вогкого холоду і густої тіні, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-вистрілювали в якихось безмірно високих колосів, темних, невдержимих, що головами сягали аж до неба, а своїми чорними сутанами закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались в ряд, в півколесо і тихо, мов хмара, пливають на схід, на північ. Їх стопи підривають ґрунт, мов

повінь; їх руки сіють якесь сім'я, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них нема голов, тільки капелюхи на плечах, — у них у всіх одна голова, коло-сальна, висока, сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм рояться темні замисли, прокляття і благословенства, інтриги і геройства, — і летять, мов чорні блискавки, на всі кінці світа і новою силою наповняють страшні легіони, женуть і кермують їх, мов вітер хмару, далі, далі, далі, а куди? До якої цілі?

— *Ad majorem dei gloriam!* — застогнав вітер понад лісом, зашептали хитаючись сосни, заскиглила нічна птиця.

«Так, се ми! — думалось патерові. — *Se ecclesia militans!*» — І груди його розширились, піднялась голова в гордім почуттю, що і він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на світі не може опертися.

Але що се за нові дива снує перед ним невгомона фантазія? Здається йому, що знизу, з землі виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на воді в сльоту, мов блискавки на небі в тучу, прориваються вони то тут, то там, проскакують несподівано, мов метеори, і кидаються в легіони темних велетнів, мов вируючі гранати. Затупали об землю темні легіони; стократ сильніше загриміли зверху слова анафем і проклять, але страшних, грохитливих бомб чимраз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась якимись блискучими, острыми кільцями: се вершки шоломів підрастаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні легіони; від краю до краю, від моря до моря понісся їх стогін, а нове залізне лицарство росте і росте з-під землі, звільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могучі плечі одно в одно підносяться, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке плем'я; мабуть, не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів. Тисячі лиць ворожо насторожились на патера, тисячі очей стрілами впились в нього, — ось і тисячі рук, незлічимі, як конарі * в лісі, грізно підносяться проти нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздається оглушаючий грім:

— Не твоя перемога. *Rotio vineit ***.

* [Гілки дерева].

** [Розум перемагає (лат.)].

— Sanctus! Sanctus! Sanctus! * — скрикує патер і прокидається,— але грохит грому таки ще гуде в його ушах. Що се? Де поділась темна фігура візника, що копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять, як скажені і придушений голос мов з-під землі стогне: «Вйо! Вйо!» Що се такого? Патер протирає очі, щоб ліпше розглянутись, коли втім тут же з-за сосни, майже над самим його вухом роздається страшенний — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!** — пробелькотів патер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Вйо! Вйо! — сичав придавлений голос зісподу — і, добуваючи останніх сил, рванулись коні наперед і помчали, яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! Ниць! — сичав той самий голос до патера, але сей, оголомшений страхом і несподіванкою, ані не чув, ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло залізо, загуділо щось у повітрі з страшенним розмахом, і важка кольба солдатського ружжя, мов грім, упала йому на плечі. Якби трохи вище, була б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер, як перевернений сніп, без голосу, без стогону, впав з сидження і тицьнув лицем у солому, — але й солдат, потручений осею, перевернувся і впав у болото. Се був рятунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися ще за ними добрий кусень і навіть стріляли,— та все-таки догонити їх не могли.

Коли від'їхали з півмилі від границі і виїхали з ліса на вільне поле, перший піднявся Боровий, котрий, почувши здалека хрускіт галуззя на границі, приляг був у возі.

— Єгомость, га, єгомость! — почав він, торкаючи патера. Замість відповіді патер тільки застогнав.

— Що вам, єгомость? — допитував мужик. — Вставайте, вже безпечно.

— Ох,— стогнав патер,— мені вже все одно!

— Нехай бог боронить! — скрикнув Боровий.— Хіба вас ранили?

* [Свят, свят, свят! (лат.)].

** [Слава Ісусу Христу! (польськ.)].

— Не ранили, а вбили...

— Убили! Господи! Певно, куля! Де вас болить?..

— Ох, мабуть, не куля! — зойкав патер, пробуючи підвестись.— Ох, ох, ох!.. Усі кості в крижах переламані, кров обілляла ціле лице!

— Боже мій, боже мій! — скрикнув Боровий.— От нещастя! А я ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли б хоч ніч видніша була, а то п'ятьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть, пізно буде,— стогнав патер,— кров уся стече!

І, стогнучи, він знов упав на солому. Боровий, не довго думаючи, затяв коні і пігнав до близького села, просто до руського панотця.

Вже було над раном, коли доїхали, а розвиднятись почало, коли в попівстві пробудились служниці. Патер, на диво собі самому, не то що не вмер до того часу, але, обігрівшись в соломі, почув навіть, що йому якимось легше робиться і біль в крижах менше докучає. Тільки кров плила.

«Певно, смерть наближається,— думав він.— Пишуть в книжках, що як кров з чоловіка стече, то так йому легко робиться».

Насилу розбудили в попівстві декого з челяді: в кухні показалося світло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвір'я.

— Який тут лихий добивається та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи, — крикнув в одвіт йому Боровий. — Тут у мене на возі єгомось умирає, поможи занести до хати, рятунок дати.

— Що за єгомось? Який єгомось? — питав слуга.

— Чи тут ти, Савко, пан? — озлився на нього Боровий.— Не твоє діло питати! Бери!

Легенько попід руки звели патера з візка і запровадили до кухні. Тим часом і панотець збудився і ждав їх у кухні. Страшний вид показався йому. Патер Гаудентій в брудній хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем, заваланим кров'ю, ішов постогнуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! Води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патера зняли плахту, обмили його лице, при чім, на велику його радість і немалий встид, показалося, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому

залізло кілька стебелин соломи в тій хвилі, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчилася та перша нещаслива місія патера Гаудентія на Підлясся. Відправивши з подякою Борового і забавивши кілька день в теплій, гостинній хаті панотця, патер. поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справоздання з своєї місії і вислав до Риму, ждучи відтам дальших приказів.

[1887]

ЧУМА

I

Пріор езуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно і мовчав хвилину і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу ввійти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гаудентій.

— Чого вам потрібно, frafer? * — остро запитав пріор.

— Я хотів просити вас, clarissime **, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

— Н-ні, — протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком у голосі сказав пріор. — Але чи не можна б ті думки і міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна! — поспішно

* [Брате (лат.)].

** [Найясніший (лат.)].

згодився патер.— Тільки ж даруйте, *clarissime*, я думав, що власне тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а крім того, ще вам прийдеться швидко висилати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціалові.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунявся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і одностайна мова патерова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках ократованого вікна келії та цвіркоту воробців посеред гілляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна.— Рапорт! — повторив він ще раз і спідлоба позирнув на патера.— А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани господи,— поквалпно звинявся патер Гаудентій.— Я дуже добре знаю, *clarissime*, що рапорт ваше діло, і власне для того осмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки й міркування і подати їх у своєму рапорті вітцю провінціалові, розуміється, коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патера Гаудентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, трохи водавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в нього і заняла всю його увагу. Він знав, що кожний патер має право секретно звертатися до провінціала з «рефератами», тобто з доносами на іншу братію, а в тім числі й на самого нього, пріора. Але донедавна так якось складалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я, і ніхто із-за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того ні з сього двох патерів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тіролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями¹ і іншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патери в голову заходили, хто се так їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз іншого з-поміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в не одній поблажливості, в не одному занедбанні монастирської дисципліни.

Патера Гаудентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті «пакості»: раз для того, що від його

приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими єзуїтами були власне такі сумирні і щасливі; а по-друге, патер Гаудентій мав серед решти братії славу Якима-просторіки або навіть якогось дурнуватою. Слава та, очевидно, дуже нелюба була патерові; але проте він завсіди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головно із-за преславного «місіонерського походу сам-на-сам» до Люблінської губернії для католицької пропаганди серед тамошніх уніатів. Похід той скінчився не дуже-то героїською втекою патера з границь Росії, де він подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернувся без пам'яті від переполоху і удару, одержаного поночі карабіноюю кольбою з могутньої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповідання його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гаудентій, немов і не запримічаючи того вражіння, кривився і кулився при тім, як півтора нещастя, і, запалючись оповіданням, то блід, то тремтів, то хлипав, що, очевидно, ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, одвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все-таки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патера Гаудентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтарович узяв його до себе на виховання. По смерті єпископа він учився у єзуїтів у Кракові, кінчив науки у Римі, де й став монахом і приступив до закону «імені Ісусового». Не знав пріор, яку славу здобув собі Гаудентій у Римі: знав лиш не тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місію до Люблінської губернії, де патер здобув таке блискуче «посрамленіє». Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що, знаючи надзвичайну важність «позиції» католицизму в Люблінській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусили прецінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія,

значить, і в молодім патері мусили добачити якусь за-
поруку її корисного поведження. А з того виходило, що
патер Гаудентій не мусив бути таким дурником і про-
сторікою, якого видавав досі з себе. Коли ж воно так,
то пріорові відразу все вияснявалося, і патер Гауден-
тій, може й сам сього не догадуючись, в одній хвилі
виріс в його очах. Ціле поступовання того придуркува-
того патера відразу набирало зовсім іншого значення,
виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно
переведеної, чисто езуїтської інтриги. При тім же пріор
віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені за-
ходами і роботою тернопільського конвенту, що від
нього, як від крайньої твердині на сході, ждуть чогось
більшого; без відома почував він, що наближається
якась переміна. І, вдивляючись пильно спідлоба в па-
тера Гаудентія, він небезосновно догадувався, що се
іменно й є віщун або навіть чільна сторожа того нового
напряму в діяльності закону, що мусив змести його,
як змів відісланих до Тіролю фратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі
прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло
якийсь заклопотаний вид, і він, помовчавши хвилину,
так якимось поспішно і уривчасто сказав:

— Еге, ось воно як! Думки і міркування... Що ж,
діло не погане! Розуміється, розуміється, розмірнуємо
і спішемо... Сідайте, *reverendissime* *, сідайте, коли лас-
ка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицу патера Гау-
дентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на про-
стому дерев'яному кріслі за столом, при котрім
з другого боку засів пріор.

— Ну, *reverendissime*,— сказав пріор, коли вони оба
засіли один насупроти другого,— про що таке ви хочете
виложити мені свої думки?

— Одна тільки у мене дума, *clarissime*, всім нам
спільна: добро і зріст нашої святої католицької церк-
ви,— відповів патер Гаудентій.— Вам, *clarissime*, оче-
видно, ліпше, ніж мені, відоме положення нашої церкви
в тутешнім краю, а особливо положення нашого конвен-
ту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед
самим, що так скажу, лицем грізного противника — пра-
вославія.

* [Всечесніший (лат.)].

«Ага, видно, видно, що я не помилився! — подумав пріор.— Се він, вішун реформи, підсланий до нас на шпигуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло».

І, звертаючись до патера, немов зачудований, сказав:

— Але ж даруйте, *reverendissime*, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се,— покwapно відмовив патер,— покiрно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не дозволив собі ніколи сумніватись про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне розуміння окружуючих нас обставин. І коли я власним почином дозволив собі позбирати деякі відомості, що дотикають теперішнього положення, і висувати з них деякі висновки, так се зовсім не з недовір'я до вашого проводу, але радше тільки з гарячої дбайливості про наше спільне святе діло.

Зачудування пріора перейшло в нетерпеливість. Він почував якесь обридження і ненависть до того приниженого лицеміра і донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил езуїтського закону. Та тільки ж сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нім узяв верх над езуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного фарисейства. «Поки що я ще тут старший,— думав він,— і мушу дати йому се почути: а там нехай буде що буде!»

— Знаєте, *reverendissime*,— промовив він якимсь різким і згiрдним тоном,— говоріть зі мною попросту й одверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсіди думав, що за нею криється порядна порція нещирості. А при тім же я міркую, що ми свої люди, так і говорімо ж без непотрібної крутанини.

Патер Гаудентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення із-за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так одверто висказати свою нехить до нього.

— Що ж, воля ваша, *clarissime*,— сказав він усе тим самим переборщено-смиреним голосом.— Моя душа чиста від скази нещирості, особливо перед лицем мого

наставника, котрий повинен бути для мене першим по бозі.

— До річі, reverendissime, до річі! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка,— говорив далі патер Гаудентій з незрушним супокоем. — Відомо вам, clarissime, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святийшим папою Урбаном, «Orientem esse convertendum», містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виконання все і всюди повинна бути предметом нашої не-настанної і якнайпильнішої дбайливості.

— А тим часом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завдання? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани господи, clarissime, сохрани господи! Ніколи я сього не думав! А надто, хто такий ті «ми»? Адже ж і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сього я веду свою річ. А ось послушайте! Не тайна то, мабуть, для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній часті сього краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річі, а ось в чім: народ той приналежить нібито до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомості поміж двома ворожими таборами — як вам здається, clarissime, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положення уніатської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, clarissime,— твердо відповів патер Гаудентій.— Не досить на тім, я міркую, що власне існування сього двоїстого, нейтрального ґрунту тут, на границі, і є одною з найважливіших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь-що-будь, цікава, — холодно і напівзгідно процідив крізь зуби пріор,— і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, щодо того, clarissime, я готовісінький! — весело скрикнув патер.— Візьміть хоч би їх священників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе като-

лицькими священиками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річі і певно ще й перед вами не раз були розмірковувані,— гризько замітив пріор.— Що ж, коли не наша сила се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо,— з незрушимою певністю відповів патер.— Але ось вам ще друга обставина. Чи ж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке виховання молодого покоління священиків, яке ведеться у тих греко-католиків? Що ж то за священик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на ерея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість у скупленню духа приготувитись до того святого акту, їздить по празниках, витинає «козачка» та «коломийки», завертає голови попадаюнкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?

Патер, очевидячки, почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло непідходяще,— сказав він,— та тільки й сього, здається, ми не в силі перебороти.

— Тільки слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити,— з запалом промовив патер.— Все інше — людські установи, заведені в часи і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, *clarissime*, згадали про давніші булли і синоди, котрими унормовано положення уніатської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут існувала могуча католицька держава — Польща, коли православіе було в упадку, а католицька церкв без ущербу для своєї могучості і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові

вважати доказом його справжньої слабості. Тепер, *clarissime*, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витріщивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патера. Не лишалось ніякого сумніву, що оце перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так,—згодився він,— що все се можна змінити. А все-таки цікаво б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сього досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступовання визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положення тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — ростина без коріння: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніатів! Адже ж католицька церква тим тільки й міцна, що одноцільна і зцентралізована, що все держиться тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, нейтральність в часі боротьби — се ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase* *, і тоді тільки будемо мати в руках могутчу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гаудентій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покрилось краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Що ж, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відоматих, кому се належить знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніатську людність сього города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, Кальварії⁴ і власними очима бачив, які маси уніатського народу

* [Без застережень (лат)].

сходяться на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихиляється до латинського обряду, може, більше, ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви, запевне, собі намітили.

— Факти, *clarissime*, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою,— відповів патер,— та тільки, жаль сказати, се тільки один бік медалі. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніатські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут, очевидно, не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі оцих уніатів, з тим часом католицькі відпусти патерів домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі, якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, *reverendissime*, як же се вяснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось се то й важко, що вяснити сього факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тільки сама собою дволична, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показалаась зовсім непригідною для релігійного виховання народних мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечатися пріор.

— Ні, *clarissime*,— перервав йому патер Гаудентій, забуваючи про всяке пошановання для чина свого начальника.— Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здоганяю отсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі,— відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же би, добре,— простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути.— Що ж там такого доброго? Хіба ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та бог його знає,— відповів чоловік, чухаючись в потилицю,— чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там бога хвалять. Та й ще одно знаємо,— додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом,— що там за сповідь менше беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гаудентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренням. людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Як же на ваш погляд, *clarissime*,— запитав він, перериваючи мовчанку,— чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніатського народу? Адже ж можна б подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, се правда,— сумовито потвердив пріор.— Сього факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідався.

— А хто там у них священником?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось-бо я досі не чував такого прізвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і оце вже тридцять літ нікудісінько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у нього і познайомився з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізніше,— перервав йому пріор.— А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раjali б средства для вповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ по селах і містечках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і місточках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з якнайбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочі відповідних до того наших видань, як се з таким поведженням практикується вже нами в західній часті Галичини.

— Цілковито згоджуюсь з вами, *reverendissime*. — сказав пріор і стиснув руку ненависного патера. — Все се розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобрення властей.

— *Non mihi, clarissime*, — смирно відповів патер, — *sed ad majorem gloriam nominis jesu* *. Що ж доторкається до уніатського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом «очищення обряду» силкуються підігнати унію під православні форми, віддаляючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір і, скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на наші знаряди... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір ерархії з-поміж сторонників нашого напрямку і на виховання молодезі в нашім дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не інакше, як в безженстві. При всім тім само собою розуміється, що уніатам мусить бути остро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, — таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єдиняли

* [Не мені, найясніший... а для більшої слави імені Ісуса (лат.)].

вершки, не сягаючи до коріння, вдовольняючись формою, а не перероблюючи духа мас,— все се являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законіві, то все-таки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру у формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці, само собою впаде в подолок католицизмові і Польщі. І, не можучи вдержати своєї радості, він притьмом кинувся обнімати патера Гаудентія.

— Ах, *reverendissime!* Вислухавши ваш план, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він.— Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім, здається, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?..

Питання се закинене було так невинно, злегка, впливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилию, що патер Гаудентій, упоений своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так,— сказав він,— іноді з обов'язку могого, мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патера за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви інколи, розуміється, зі свого обов'язку, та пишете доноси на нашу братію! Що ж, *reverendissime*, се похвально, навіть устами наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічогосінько! Противно, навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік і необхідно мусите піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і плани я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за цим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патера Гаудентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії [...]

IV

Була неділя, прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленню вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав, аж горів, новий, мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний на ціле село, протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі вгору. Збоку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гаудентій, з якимсь не то набожним, не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Багато він натерпівся вчора: пізно вночі приїхав у містечко і якимось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігався немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволення промовити на публічному місці. Та все-таки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упорався з службою божою вчасніше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім лояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се потрохи помирило патера з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрожачим голосом прочитав євангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: панотець править службу божу дальше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці, між двома величезними липами лежала велика чотиригранна, на дві лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нім,— то буде його амвон. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискующим на сонці, гладко виголеним

тіменем, — барет він забув узяти з собою, здавався він високим, як придорожній стовп, і грізним, мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосердно. В тіні лип цвірінькали воробці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тіністі щілини в дерев'яній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітря. Листя не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв якраз на такому місці, де за цілий південь не було тіні. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпеливо прислухувався співові, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз патер з гніву мало що в голос не заляв — з церкви розляглось: «Радуйся, Николає, великий чудотворче!»

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст!

Але гнів на ніщо не придався, — треба було ждати кінця акафісту. А о. Чимчикевич немовби навмисно кожне слово виголошував протягло, поволі, мовби догадувався, якої муки зазнає патер Гаудентій! Доброї півгодини тягнувся акафіст; а як вимучився за той час патер на своїм кам'янім амвоні на сонячній скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо був би зліз він з плити і сів у холодку під дзвіницею, коли б не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на нього.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двадцять посилав їх до чорта, але се небагато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров була сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; патер став на правду побоюватися сонячного удару або якої-небудь нагальної слабості.

Ну, слава богу! Вже скінчився і акафіст! Він зітхнув свобідніше. Але що ж се? В церкві спів затих, щось говорять. Може ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді. «Мабуть, вона не буде довга, — подумав він. — А все ж таки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!»

Дійсно, варто було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої,— промовив о. Чимчикевич,— вичитав я отсе в старих паперах, що нині якраз сто літ минає... еге, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Півсела вимерло за один тиждень. Триста вісімдесят душ без сповіді і причастя святого. Нехай нас усіх бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось би нам як-небудь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини душі.

— Так слухайте ж, як я про се думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич.— Відправмо молебн з коліноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканадцять парубків щодужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечора дзвонять невгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього бога і сповістять тих наших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде богу на хвалу, щоб він змилувався над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сигнатурка у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на коліна, і почалася панахида. Патер глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плиті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так і гудять. Хрестячись, почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють, як мак; за ними показали жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбіглися по кладовищі. Патер стояв на камені, облитий сонячним блиском, і перехрестився. Нарід цікаво згромадився круг нього — а дзвони гудуть, не втихаючи. З злосливою усмішкою тиснуться парубки до дзвіниці, вистукують важкими чобітьми, спинаючися вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехре-

стився ще раз, потім, здивований, глянув на дзвіницю, мовби питався очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть щосили. А хороші й голосні ті дзвони на товстохлопській дзвіниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестився третій раз.

— Во ім'я отця і сина,— почав він грімким голосом,— та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він щосили до зібраної вколо нього юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люди.

— Не перестануть дзвонити? — ревно щосили патер.

— Перестануть.

— Коли?

— Увечір.

— Як то увечір? А чому ж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер з-посеред змішаного крику народу. Зараз догадався він, що се нова видумка Чимчикевича. Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь,— промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздалися голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста дозволив говорити!

— То говоріть.

З-посеред юрби роздавався чимраз частіший сміх. Дзвіниця була переповнена молодіжжю, серед котрої кожний рух і слова патера розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно: чим більше він буде лютитись, тим смішніше буде його положення. І він роздумав, що ліпше усту-

пити сим разом, в надії, що другим разом тим повніше осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на бричку, що тут-таки за церковною огорожею ждала на нього, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства, і злосливо проворкотав:

— Почéкай, ти, стари шизматіку, я тебе наўче!

[1887]

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ І РИМ

Нещаслива і надзвичайно дразлива справа трираменного хреста, який вживається в руській церкві,— справа, про яку багато років дискутується і агітується, знайшла, нарешті, зовсім неfortunне, як на наш погляд, вирішення в римській дирекції пропаганди 19 травня б. р. Як відомо, цей декрет, всупереч попередній ухвалі спеціальної урядової комісії при львівській митрополічій консисторії (нагадаємо, що навіть отці-змартвихвстанці, які засідали в тій комісії, промовляли за затримання трираменного хреста), забороняє ставити нові вищезгадані хрести. Будучи далеким від того, щоб втручатись у чисто обрядовий бік цього декрету, мусимо, однак, висловити жаль, що названий декрет ламає свободу віросповідання і релігійних почуттів, ламає народну традицію [...] і дуже швидко може дати привід для прикрих інцидентів, яких особливо в нашому краю і серед руського народу якнайпильніше треба уникати. Тут подаємо дослівний текст і переклад декрету пропаганди, бо цей документ під будь-яким поглядом цікавий, яскраво характеризує дух, який панує зараз у Ватікані [...].

«Св. конгрегація пропаганди для східних справ. Рим, 19 травня 1887. Найпреподобніший і найшановніший пане! До святої конгрегації здавна доходило дуже багато скарг з приводу уживання русинами трираменного хреста. Довго і багато говорилося за і проти, не без шкоди для спокою і любові. З метою ґрунтовного усунення всяких у цій справі сумнівів вивчено всі нагромаджені документи й докази і після сумлінної

наради преподобні отці ухвалили, що так званий руський хрест сам по собі не повинен уважатися за символ російської схизми, бо немає нічого спільного з догматом. Та все ж, зважаючи на різні обставини, св. конгрегація наказує преподобним єпископам суворо стежити за тим, щоб не ставлено нових трираменних хрестів [...], а поставлені хрести треба старатись непомітно і при відповідних okazіях усувати. Наказується єпископам обох обрядів, *щоб всяку дискусію про цю справу чи то між духовенством чи поміж людьми світськими заборонити [...]*».

Нема що казати, св. конгрегація пропаганди має гарне поняття про стосунки і стан інтелекту в ХІХ ст., якщо думає, що заборона свяченого народною традицією хреста (як сама стверджує, не зв'язаного з догматом) дасться запровадити тихенько і, найважливіше, єпископи зможуть заборонити будь-кому говорити і дискутувати про цю справу. Запізно, преподобні отці, принаймні на 500 років запізно!

[1887]

ХРИСТОС, БИЧАМИ ЗСІЧЕНИЙ

Христос, бичами зсічений, криваві
Терни в волоссю, хрест свій приволік;
В руках, ногах від гвоздів діри ржаві,
Стоїть і шепче: «Ось я, чоловік!»

Джордано Бруно на кострі горючим,
З язиком, щойно вирваним кліщами,
З тілом, від свіжих ще тортур болючим,
Глядить у жар під своїми стопами.

І Кампанелла висить на тортурах:
Двадцятий раз йому друхочуть кости,
Сустави крутять і печуть подошви.

І з стогоном глухим, несвітським, в мурах
Тюремних віє щось, мов легіт в полю:
«Се муки й кров за світло, поступ, волю!»

22 сент. 1889

[...] Але головні труднощі для загалу русинів лежать в самій програмі Романчука¹. Ми бачимо їх особливо в 2-ій точці тої програми, котра вимагає від усіх русинів галицьких оставати «вірно при гр.-кат. церкві». Ми не будемо повторяти тих розумних слів, які по поводу сеї точки висказав д. Драгоманов, а тільки додамо, що заява така з уст народовців, що в значній часті яко люди світські приватно признаються до поглядів вільнодумних, є наскрізь неширою, є цинічним вмішанням релігії до політики і вже задля того самого мусить бути нам противна. На ділі ж заява та значить не що інше, як поступлення народовців під провід митрополита, того самого, котрий підписав дозвіл на поручення езуїтам реформи василіян, котрий нє належить до «Просвіти», а є патроном польських «Kółek rolniczuch», котрий ще бувши суфраганом, старався наклонити відпоручників духовенства руського, щоби підписали просьбу до папи про заведення безженності, котрий, непрошений, виконував духовну цензуру над руськими часописями та книжками, навіть народовськими, одним словом, котрий є римським католиком більше ніж русином. Куди поведе народовців такий провідник, не тяжко випроорокувати, і ми вже й тепер у промові Романчука бачимо деякі вказівки на той шлях. Вкажемо тільки на знаменитий уступ тої промови, де сказано, що віра гр.-кат. «з одної сторони в'яже русинів з їх минувністю, з їх браттями на Буковині і в Україні, зі світом східним, а з другої сторони в'яже їх зі світом цивілізованим заходу». Відразу видно, що се сказав учитель філології класичної, котрий дуже слабо знає історію навіть свого рідного народу. Інакше він не сказав би, що унія в'яже русинів з Україною, бо знав би, що то унія була причиною довгої та важкої боротьби внутрі малоруського народу і остаточно принесла незміримі шкоди цілому його духовому і політичному розвоєві. Не говорив би також д. Романчук про те, що унія в'яже нас з цивілізованим заходом, коли знав би, що та унія в минувшині не дала нашому народові майже нічого, не лишила в літературі южноруській ані одного цінного пам'ятника (крім хіба «Богогласника», почасти також православного, а то й апокрифічного), натомість знаменито причинювалася до колонізації

руської інтелігенції, і в останніх часах сталася мостом, по котрому йде до нас єзуїтська та клерикальна пропаганда. Ми просили би д. Романчука вказати нам, де і як унія в'яже нас з цивілізованим заходом? Оскільки ми знаємо, вона в'яже нас хіба з Ватіканом, але зв'язків її з Парижем, Лондоном, Женевою і т. і. ми якось не могли добачити.

Деякі народовці, з котрими ми про се говорили, висказувались про сю точку так, що, мовляв, коли митрополит заявляє свою згоду з «нашою» програмою, то чому ж нам його не прийняти? Не слід же нам його відпихати, коли сам приходить. А коли ми на се відповідали, що діло стоїть зовсім інакше і що правительству самому д. Романчукові і його товаришам не хотіло вірити, аж доки митрополит не пристане до сеї програми і яко умову сповнення своїх обіцянок поставило те, щоби народовці все робили за згодою митрополита, то нам, по старому галицькому звичаю, відповіли: «Е! Та се так тільки говориться, для опортунізму. Адже ж програма не пишеться для вас і для мене, а для тих, котрих хочемо зловити; а треба нам буде завтра іншої програми, то ми іншу зробимо, але вірити тому всьому чейже не треба?» Про моральну вартість таких слів ніщо й говорити. Та нам бачиться, що люди, котрі привчилися грати в такий опортунізм, швидко привчаться, для опортунізму, ходити на воловоді митрополита і стоячих за ним єзуїтів. А вже ж певно, що такі люди не стануть твердо в обороні, напр., світської та поступової просвіти народу, супроти заходів єзуїтів або таких напівєзуїтських товариств, як заложене недавно руське товариство св. Павла. Адже ж народовці і досі, навіть без угоди, не могли здобутися на ніякий рішучий виступ супроти таких заходів, а «Діло» про згадане товариство не написало навіть одного слова від себе [...]

[1890]

УНІАТСЬКИЙ СИНОД

Від 27 н. с. вересня до 7 жовтня сього року відбувався у Львові уніатський синод*. Був се перший руський синод провінціальний після синоду, відбутото 1720 р. в Замості. Дуже інтересно було би порівняти сі оба синоди: перший з них довершив організації уніатської церкви в дусі Веляміна Рутського та Осафата Кунцевича, другий мав повести справу далі, та, здається, не оправдав покладених на нього надій.

Багато води утекло між тими обома синодами. На синоді замойськім ходило головно о те, щоби довести попів уніатських до людської подоби з того пониження і занедбання, в якім вони находилися ще від часів православія, покинутого в Галичині в роках 1690—1708. Тому-то між ухвалами того синоду читаємо, напр., такі: «Іереи мають ходити въ одеждахъ чорнихъ и долгихъ; повинны трезвенію прилѣжати, до корчемъ и домовъ шинковныхъ на пѣтики не учащати подъ карою впадненя въ запрѣщеніе. Не повинны также съ чужими женами танцовати, шинковъ провадити, работъ простыхъ съ униженіемъ стану духовного дѣлати, купецтвомъ бавитися, ани на торги и ярмарки обычаемъ свѣцкимъ издити. Аще который іерей имѣеть жену явне прелюбодѣйну, да ей отпустить, иначе священная дѣйствовати да не дерзнетъ. Посваровъ такъ самы съ собою, яко и зъ особами свѣцкими завше стеречися мають, тимъ барзѣй до бытвы между собою не повинны пориватися, подъ карамы самымъ учинкомъ въ клятву впадненя карцересу и инимы тяжчайшими. Соборъ заказуетъ, аби жадень парохъ адмѣнѣстрованіе сакраменовъ отъ парохіанов нѣчого не упоминался ни самъ ни чрезъ кого иншого, под карамы впадненя самымъ учинкомъ въ клятву и отъ парохіи отсужденія. Съ женами по праздникахъ и торгахъ на единомъ поиздѣ публично издити и волочитися неповинны, подъ карою за каждый разъ пяти гривень и двонедельнаго карцересу». (Виписано із старої книжки «Уставы св. Собору Замойскаго и Діецезалніе», виданої у Львові 1744 року). А єпископ Афанасій Шептицький в своїм листі пастирськім, мабуть, з 1728 р. (друкований екземпляр сього рідкого документа, котрий я мав в руках, був неповний, бракувала

* [З'їзд церковної уніатської ієрархії].

одна чвертка піваркуша, власне та, де була дата), покликаючися на ухвали того самого синоду, надає протопресвітерам, по-нинішньому деканам, дуже обширну владу над попами, каже їм пильно наглядати за тим, як ті попи живуть, як одягаються, як правлять службу божу, ведуть метрики і т. і., і додає: «Аще кто отъ предреченныхъ нераденія ради іерея, не обрящуть *не токмо словомъ, но и вервицею* отческо, да накажуть, или виний да дасть гривну». Як бачимо, декан міг непорядного попа не тільки накартати словами, обложити карою грошовою і «карцересом», але й побити мотузом!

Як же відмінну супроти сього фізіономію виявляє сьогорічний синод! Тих 170 літ змінили стан уніатського духовенства від верху до низу, а приписи замойського синоду або забулися, або стали злишні. Нині нікого се не дразнить, коли піп їде з жінкою в однім возі, а попи, що торгуються з парафіянами за треби, навіть не думають про те, що вони «самымъ учинкомъ впадають во клятву». Влада деканів стала майже пустою формою, а про наказування вервицею хіба лише декуди згадує глуха традиція. Уніатське духовенство могло заімпонувати делегатові папському знанням догматики й історії церковної і поставитися окунем до митрополита, котрий силувався завести целібат.

Що заведення целібату серед уніатського духовенства було головним наміром тих, котрі устроювали сей синод, се вже нині нікому не тайна. А що се справа руському духовенству дуже нелюба, то аранжери* синоду держали її до останньої хвилі в тайні і врочисто запевнювали, що справа целібату не буде на синоді порушена. Крім того, скасовано давній звичай, щоби духовенство по деканатах вибрало своїх делегатів на синод, але делегати були з гори іменовані єпископами. Далі, з світських людей допущено тільки одного, сеніора Ставропігії, проф. д-ра Шараневича, тай то без права голосу і тільки в останній хвилі йому дали голос, позволивши відчитати в комісії свій меморіал проти целібату. Не зовсім ясно, який голос мали делегати з духовенства. В опублікованім регуляміні сказано було, що вони мають тільки голос дорадчий, а рішають самі єпископи; з того, що стало відомим о самих нарадах,

* [Організатори].

виходило би, що коли комісія якусь справу відкинула, то єпископи не могли вже сього змінити. Так сталося і з справою целібату, котру в комісії відкинено всіма голосами проти трьох чи чотирьох.

Ми не будемо тут зводити до купи так випадкових, не раз суперечних звісток, які протискалися в газети під час нарад синоду, що відбувалися в великій тайні. До самих ухвал ми надіємося ще вернути тоді, коли вони будуть опубліковані. Тут тільки скажемо слово про целібат.

Духовенство уніатське дуже його боїться, бо знає добре, що целібат випхнув би його з нинішнього, зглядно незалежного і світського становища, відірвав би його ще більше від народу і зробив би його послушним і податливим зрядом в руках Риму. Балакати о якій-небудь автономії «церкви руської» тоді не було б і думки. Оттим то звістки газетні о тім, що на синоді помимо врочистих запевнень, згори, таки заговорили про целібат, викликали серед духовенства по всій Галичині велику тривогу, а коли проект целібату на синоді упав, то півурядовий орган святого Юра «Gazeta paradowa» запевнила врочисто і зо шумом, що думка ся похоронена на все і що целібат в церкві уніатській ніколи не буде заведений. По нашій думці, се друге врочисте запевнення має таку самісіньку вартість, що й перше, і наскільки звісно, навіть теперішній синод прийняв одну таку постанову, котра простісінько веде до целібату. Є се постанова про т. зв. «малі семінарії».

Мають се бути замкнуті заклади, в котрих хлопці побирати будуть науку, подібну до тої, яку тепер побирають в гімназіях, але прикроєну спеціально до того, щоби по виході з того закладу могли вступити до семінарії духовної. Таких малих семінарій мало би бути 4: одна в Римі при колегії пропаганди, а по одній при кожнім єпископі. Що в них виховання молодіжі велось би в дусі безоглядного римського католицизму, се певно, а також певно й те, що коли б наші єпископи мали стільки грошей, щоби зараз же позаводити такі малі семінарії, то за яких 8—10 літ ані один піп не висвячувався б жонатим.

Для нас ясно одно: єрархія має в руках тисячі способів впливати на укінчених богословів, щоби висвячувалися в безженстві і коли тільки схоче про се серйозно дбати, то духовенство не зможе їй опертися.

Воно не має ніякого способу боротьби, а одинокий витрибуваний його спосіб — апатична інерція тут якраз ні на що не придасться. Інтересно, що якраз в часі нарад синоду, в той самий день, коли у Львові зібрався другий з'їзд радикалів, з'їхалося також досить значне число духовенства, переважно з молодшої генерації, щоб наратитися над способами спільної оборони проти заходів ультрамонтства з одного, а радикалізму — з другого боку. Народи ті, як нам говорено, були чистою конфузією і не довели ні до чого; розумніші їх учасники, побачивши в самім початку брак єдності в самих елементарних поглядах у зібраних, покинули наради.

Не сумніваємося, що заведення целібату буде для нашого духовенства дуже неприємне. Деякі патріоти бачать в нім навіть важкий удар на нашу національність, котра досі, мовляв, тільки й підносилася нашим духовенством. Нам здається, що погляд сей не зовсім справедливий. Неупереджений історичний дослід історії нашого народного відродження покаже, мабуть, крім многих незаперечних заслуг деяких одиниць з-поміж уніатського духовенства, також факт, що перевага духовенства була досі радше гальмою, ніж підоймою нашого народного поступу, котрий справді рости і ширшати може тільки на плечах незалежної світської інтелігенції. Заведення целібату в духовенстві мусить дати сильний товчок до витворення далеко значнішого, ніж досі, числа руської світської інтелігенції і стане сильною підоймою поступу.

[1891]

РУСЬКІ СЕЛЯНИ ПРО СИНОД

В останньому номері руського радикального часопису «Народ» знаходимо цікаву кореспонденцію з Любши Березанського повіту, яку тут передруковуємо.

«Варто знати,— пише кореспондент,— як дивились селяни на синод. Всюди по церквах попи читали довжелезні єпископські послання, але з них важко було щось довідатись, бо там було лиш без ліку титулів і більш нічого. Цікаві мене запитували, про що там будуть радити, а коли я оповідав, що єпископи хочуть завести

всюди безженних попів, то похвалили цю думку, бо, казали, тепер піп займається лише господарством і дітьми, а просвітою і читальнями майже зовсім не займається. Далі запитували, чи попам не відберуть ґрунтів, а замість того дадуть пенсію, бо тоді піп мав би далеко більше вільного часу і не казав би робити собі два дні за покроплення навесні поля (за прочитання евангелії платиться осібно) і не влаштовував би толок з музикою, щоб мати зовсім даремно робітників. Коли почули про намір скоротити службу божу, то сказали, що і це було б для них добре, бо не треба було б так довго стояти в церкві, часом 2 і 3 години, не зле було б і для попів, бо вони могли б, крім служби, відправити ще якийсь акафіст, розуміється, за гроші. Зрівняння календарів, казали, є конечним, бо то аж гидко дивитись, як латинники працюють в наші свята, а ми мусимо працювати у їх свята. Свят, казали, і так уже забагато, більше не потрібно. Отже, я переконався з цієї розмови,— закінчує кореспондент,— що селяни дивляться на синод зі свого, мужицького, а не з попівського боку, чи, як говорить «Діло», з «руського становища».

[1891]

ДВІ УНІІ

(Образок з історії Русі при кінці XVI віку)

Тяжкі часи переживав наш малоруський народ під польським пануванням в XVI віці. Унія Люблінська 1569 року відлучила наші землі від Литви і прилучила їх безпосередньо до Польщі, а надто йшла до того, щоб завести на наших землях польські порядки. Ціль, до котрої вони змагали, була така, щоби нашу полудневу Русь, що дісталася в їх руки, зовсім зілляти з Польщею, зробити з тих двох країн одну цілість. Нинішня Галичина була вже в їх руках віддавна; цікава річ, що тут поляки, хоча сей край зробити польським, почали від того, що накликали до нього німців і поосажували їх по містах. В прочій Русі, по Люблінській унії, годі вже було се зробити, і для того поляки задумали дійти до своєї цілі іншою дорогою. Особливо

на дві речі мали вони око. В давній Русі, а опісля і в литовсько-руській державі був такий порядок, що крім головного князя було багато менших князів, т. зв. удільних. Вони повинні були слухати старшого князя тільки в деяких важніших справах, але у внутрішніх, домашніх справах свого князівства мали зовсім вільну руку. Під князями стояли дворяни (власителі більших маєтків земських), далі земляни (щось немов дрібна шляхта), в кінці мужики. Мужики обов'язані були вправді давати данини князям і відроблювати повну панщину дворянам, але впрочім були людьми свобідними, мали свої власні громадські суди, перед котрі запозивано не раз навіть землян і дворян. Унія Люблінська дуже основно змінила той порядок. Крім найстаршого князя, котрий відтепер мав бути заразом королем польським, вона зрівняла прочі ті верстви, т. є. менших князів, дворян і землян з польською шляхтою, звела їх усіх до одного рівня, а натомість мужиків підвела також під польське право панщизняне, т. є. зробила їх цілковитими підданими шляхти, позбавила майже всяких людських прав. Після сього легко зрозуміти, для чого дехто з русинів, як, напр., князь Острозький і другі князі, так сильно опиралися унії Люблінській: бо вона рівняла їх з тими, що були досі під їх рукою, з дворянами і землянами; натомість дворяни і земляни всіма силами стояли за унію, бо вона рівняла їх з польською шляхтою і давала їм усі ті права, які мали шляхтичі польські. Зрозуміємо також, для чого по заведенні Люблінської унії ті дворяни і земляни так живо почали горнутися до польських порядків, до польських шкіл, польських книжок і т. ін., що не минуло й 50 літ, а всі вони з невеликими виемками зовсім переполячилися. За їх слідом пішли і бувші удільні князі, котрі по унії Люблінській поробилися руськими магнатами. Одні з них, як князі Острозькі, котрі стояли при Русі, швидко вимерли, другі, як Слуцькі, Сапєги, Вишневецькі, Тишкевичі, перейшли по якімось часі також на польський бік.

Друга річ, за котру взялися поляки дуже пильно, се було зрівняння обрядів. Польща була в тих часах в більшій половині католицька, в меншій — лютеранська і кальвінська. На Литві розширене було кальвінство і соцініанство (релігія, що відкидала віру в святу трійцю); Русь була православна, хоч також

кальвінство і соцініанство починало в ній ширитися. Отже, швидко по Люблінській унії заведено в Польщі закон єзуїтів, котрі взяли на себе велике діло — повернути всіх лютеран, кальвінів і православних до римського католицизму. Вони йшли до сеї цілі найрізнішими дорогами, простими і кривими: говорили огнисті казання по костьолах і по місцях публічних, визивали своїх противників на диспути прилюдні і старалися їх або переконати, або хоч перекричати, а ні, то хоч осмішити в очах нетямущих людей, писали на них висміваючі письма, вірші та вигадки і розпускали поміж народ, але що найважливіше — основували школи, в котрих учили молодь в своїм дусі, підбиралися під великих панів, щоби мати над ними вплив, особливо опановували голови старших жінок — багатих дідичок і наклонювали їх на те, щоби в своїх добрах не терпіли ніякої іншої віри, крім латинської. В кінці здобули собі єзуїти великий вплив на королів польських Степана Баторія, а особливо Жигмонта III, і виробили таке право, що жоден «іновірець» не міг займати найвищих гідностей і урядів державних, не міг бути сенатором польським, канцлером, воеводою і т. ін.

До «іновірців», нарівні з лютеранами, кальвінами та соцініанами, належали і православні. І на них під впливом єзуїтів звернулася нелюбов, а далі й ненависть польських латинників. Правда, численні запевнення королів польських запоручували православним русинам свободу їх віри, але суспільність польська не зважала на акти королівські. Вже в яких 30 літ по унії Люблінській виробилася по руських містах така практика, що русини стояли там нарівні з євреями, т. є. були витиснені до осібної дільниці, не могли мати домів у ринку, не могли належати до цехів, не могли бути бурмістрами, не могли відбувати по місті процесії з образами, не могли навіть дзвонити при похоронах. Сього, однак, католикам було не досить, і вони за проводом єзуїтів почали іти до того, щоби всіх русинів відвернути від православія, а підвернути під папу. Насамперед ударили вони на руський, а властиво староримський (юліанський) календар, котрого держалася церква православна, і почали силувати русинів, щоби прийняли новий, григоріанський. У Львові прийшло було через той календар на саме різдво 1578 року до великого розруху, коли бурмістр і брат латинського єпископа

Суликовського силою позамикали руські церкви. Але русини сим разом не далися, церкви повідбивали і удались зо скаргою до короля Степана Баторія, котрий в осібнім декреті наказав полякам, щоби на новий календар нікого не силувано.

Швидко, однако ж, надійшла ще тяжча буря — унія церковна. Єзуїти Антін Поссевін¹ (італьянець) і Петро Скарга² (поляк) почали писати книжки про православних, і все те, чим православні різнилися від латинників, називали заблудами, що виплили з темноти і незнання правдивої віри Христової, або з лукавства греків, котрі буцімто не хотіли передати русинам своєї науки, але навмисно лишали їх в темноті, щоби їх стригти на свою користь. Книжки розкидувано особливо між руською шляхтою, котра їх пильно читала. В одному ті книжки говорили правду: Русь була темна. З одного боку, часті напади татарські, а з другого боку, й недбальство русинів і політика поляків зробили те, що на Русі не було шкіл, не було письменних людей, не було книжок. Найбільшу шкоду робило тут т. зв. право патронату, заведене поляками. Було се таке право, що єпископів православних мав право затверджувати король, а священників — дідич села. З того виробився звичай, що єпископами ставали не ті, щоби були того найгідніші, але такі, котрі хотіли і могли добре заплатити королеві і його урядникам за «номінацію». То значить, що найвищим достойником церкви не можна було статися інакше, як тільки через тяжкий гріх, званий симонією або святокупством. На таке йшли звичайно збіднілі шляхтичі, котрі лакомилися на багаті добра єпископські і хотіли пожити розкішно; люди світські, воєнні, гулящі та розпутні, часто темні та нерелігійні, а іноді й такі, що ставалися пастирями православними на те тільки, щоби пошкодити православію. А коли такі були пастирі, то які ж мушили бути їх підвладні, бідні священники сільські!

Не можна сказати, щоби русини не старалися запобігти сьому лихові. Правда, не старалися ті, котрі найбільше могли були зробити — єпископи і архіпастири, бо їм чого іншого хотілося. Але старалися світські люди, а поперед усіми славний князь Костянтин-Василь Острозький. Він-то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутися з упадку і православіє не може остоятись перед напором латинства. І ось він великим кош-

том завів у своїм місті Острозі вищу школу, або як тоді звали, академію, і запросив до її ведення славного грецького ученого Кирила Лукариса, що опісля був патріархом константинопольським. Побіч нього працювали як учителі при тій школі також розумні й вчені русини Герасим Смотрицький³, отець славного Мелетія Смотрицького⁴, і галичанин Іван Княгиницький, пізніший монах Іов, основатель скиту Манявського⁵. Крім школи, завів князь Острозький в Острозі друкарню, в котрій видав багато дуже гарних книжок для науки, народу і для оборони православія.

Та не сам Острозький заходився коло діла просвіти народу і піддвиження православія. Ще ревніше і тривкіше занялися тим міщани, люди прості, «холопи, шевці, сідельники і кожем'яки», як їх з погордою прозивали шляхтичі. Вони почали по містах зав'язувати братства релігійні, при тих братствах заводити на складкові гроші друкарні і школи, спроваджувати до них учителів, писателів і проповідників. Особливу силу надало братствам те, що патріарх константинопольський Ієремія надав їм право ставропігії, т. є. таке право, що братства не підлягали місцевому єпископові, але тільки митрополитові, і могли також прямо зноситися з патріархом, а надто що братства мали мати голос при виборі єпископа, мали пильнувати чистоти обряду православного, упоминати священників і єпископів, коли бачили, що ті роблять щось неподобне, і доносити про те митрополитові і патріархові. Перше і найславніше з тих братств було братство львівське ставропігіальне, котре швидко завело у себе також братську школу і призвало до неї за учителя також дуже розумного грека Арсенія, єпископа еласонського і димотського, завело й друкарню, де друковано головно книги церковні. Слідом за ним пішло й братство віленське (1588), а далі й братства берестейське (1591), мінське (1592), більське (1594), могилівське (1597), луцьке (ок. 1600), київське (1615).

Заходи ті розбудили у нас і письменство. Крім книг церковних, почали русини видавати й книги в обороні своєї віри. І так Герасим Смотрицький видав у Острозі дуже гарну книжечку «Ключ царства небесного», в обороні старого календаря та «Клирик Острозький», Василь Суразький⁶ видав також у Острозі дуже основно написану «книжицу» «О единой истинной вере». Крім

того, видав Острозький 1580 р. прекрасну книгу Біблію, т. є. переклад усього святого письма на мову далеко ближчу до тої, якою говорив народ руський, ніж була мова старих книг церковних.

Але власне ці заходи православних около піддвиження православія і Русі немилі були єзуїтам і їх прихильникам, і вони задумали разом скінчити все. Около р. 1590 могло здатися, що обставини сприяють їм якнайбільше. Митрополитом київським був Михайло Рагоза, бідний шляхтич, що був зразу православним, потому перейшов на лютеранство, відтак за намовою єзуїтів — на латинство, а вкінці, також за намовою єзуїтів, зробився знов православним, але тільки в тій цілі, щоби знищити православіє. Єпископом берестейським був Іпатій Потій, чоловік хоч і вчений, але без характеру, брехливий і хитрий. Єпископом луцьким і острозьким був Кирило Терлецький, розпусник і забіяка, про котрого поговорювали, що держав спілку з злодіями і грабівниками, фальшував гроші, і котрому в судах доказували множество різних злочинств, розбоїв, калічення людей і убивств. Єпископом львівським був Діонісій Балабан, не ліпший від Терлецького, в Перемишлі сидів єпископ Михайло Копистенський, чоловік, що при живій жінці був посвячений на єпископа і опісля також жив з нею. Всі ті владики дуже не злюбили собі то, що патріарх константинопольський почав живіше вмішуватися в справи руської церкви, що недавно перед тим скинув митрополита київського Михайла (Онисифора) Дівочку, котрий був два рази жонатий, затим став єпископом, особливо ж незлюбили вони братств церковних і гнівалися на то, що патріарх простим людям дав власть надзирати над ними. І ось вони почали з'їздитися й радити, як би увільнитися від зверхності патріарха і від надзору братств, і урадили, що найліпше буде піддатися папі римському. Заохотили їх до того обіцянки поляків, котрі говорили, що як скоро вони сполучаться з Римом, приймуть унію, то дістануть місце в сенаті польським, з котрого, як ми вже сказали, виключені були всі «іновірці», значить, і православні, а в котрім засідали всі єпископи латинські. Так-то постала так звана унія церковна, прийнята єпископами руськими в Римі 1595 р., а оголошена на соборі в Бересті 1596 р., через що й зоветься унією Берестейською.

Але перечислилися трохи єзуїти і їх прихильники, думаючи, що як зловлять у свої сіті владик руських, то вже разом з ними зловлять і весь народ. Поперед усього два владики, львівський і перемиський, побачивши, до чого діло йде, відступили від нього і осталися при православію. В обороні його став і знаменитий князь Острозький, виступили й братства. На собор Берестейський 1596 р. прислав і патріарх константинопольський свого відпоручника Никифора Протосинчела, а патріарх олександрійський свого відпоручника Кирила Лукарися, бувшого учителя в школі острозькій. Всі вони зібралися разом, зложили православний собор і викляли митрополита Рагозу і тих єпископів, що прийняли унію. Таким способом, замість унії, т. є. єдності, собор Берестейський посіяв великий роздор серед народу руського, роздор, котрий остається ще й донині і причинив цілій Русі безконечно много лиха і нещастя.

[1891]

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ, ЙОГО ЧАС І ПИСЬМЕНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

I

Добре роблять наші розумні та вчені люди, що згадують щороку і розказують простому народові про життя таких наших письменників та співаків, як Шевченко, Квітка, Шашкевич, Федькович, що своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ зо сну, піднімали його до свідомості своєї людської і народної гідності. Добре роблять, що згадують і таких, що розсвічували нам нашу старовину, показували добрі і злі діла наших предків нам, потомкам, на науку, як се чинив славний Микола Костомаров. Добре би робили наші руські проповідники, якби розказували простому народові якнайбільше і якнайчастіше про життя його найліпших синів, письменників, вчених, учителів, борців у війні і борців у соймах та радах, бо в життю і діланню всіх тих людей є зерна живої сили, живого прикладу, котрі повинні переходити в широкі верстви народні, статися живим скарбом народного життя, переходити

з роду в рід. Тільки тоді, коли такі живі приклади з життя поодиноких найліпших людей будуть кожному в тямці, будуть присвічувати йому при роботі, будуть перейматися і переводитися в життя, тільки тоді можна буде сказати, що народ наш поступає наперед.

Смілі, розумні та гарячі люди жили в кожному часі, але особливо поставали і вироблювалися в часах живіших рухів народних, війн, переслідувань, боротьби духовної. Тяжкі часи переживав наш український народ під польським пануванням у XVI віці [...]

II

Серед таких обставин виринає надзвичайна постать Івана Вишенського. Треба було незвичайних обставин, щоб чоловікові невисокого роду було можливо пізнати тодішнє життя у всій різnorodності його явищ, та потім вирватися з нього і стати на таким високім становищі, з якого видно було ясно значення тих явищ, не зовсім ясне навіть для людей високопоставлених на драбині тодішньої суспільності. Треба було йому основно зрєктися того світу з усіма його повабами та покусами, з усею його моральною байдужністю або й гнилизною, щоб викресати зі своєї душі такий могутній огонь, який горить у писаних словах Вишенського і не перестає й досі промовляти до нашого серця.

Дуже небагато знаємо про життя того цікавого чоловіка. Здається, що родився він коло р. 1550 у галицькій містечку Судувій Вишні з родичів, мабуть, не так-то дуже бідних, міщан, або дрібної руської шляхти. Родичі ті певно старалися дати йому початки шкільної науки, хоч початки ті не могли бути великі: читання церковних книг, писання, спів церковний та й годі. Здається також, що по скінченню школи родичі постаралися примістити його при дворі якогось вельможного пана.

Такі пани держали в ті часи у себе по кілька сот молодих людей біднішого стану, уживали їх до всяких послуг, але при тім молоді люди знайомилися з ширшим життям і різними не раз і вченими людьми, з політикою і справами краєвими, їздили зі своїми панами до столиці, або й за границю, одним словом, доповнювали свою освіту шкільну, а властиво набиралися далеко не раз вартнішої і ширшої освіти й оглади світової.

Таким опікуном Івана Вишенського був найправдоподібніше князь Василь Костянтин Костянтинович Острозький, найбільший тоді руський пан, властитель величезних маєтностей, чоловік, що замолоду мало чим відрізнявся від звичайної бундючної та бучної шляхти польської, та аж на старість зробився руським патріотом, опікуном освіти і захитником православної віри. І ось він почав, не щадячи грошей і заходів для піддвиження освіти і сили серед руського народу. Заложив у своїм місті Острозі першу руську Академію (коло р. 1577), де вчили молодих русинів язиків: церковного, латинського і грецького, а також різних вищих наук. До тої Академії він покликав високовченого грека Кирила Лукаріса, а також добре вченого і розумного русина Герасима Смотрицького на вчителів. При Академії завів і друкарню, в котрій в р. 1580 видав дуже гарне видання цілої Біблії в новім перекладі на язик церковний, а опісля видавав багато цінних книжок чи то для вжитку православних церков по містах і селах, чи для оборони руського народу та православної віри від різних напастей з боку ворогів.

Що пробування при дворі такого пана мусило бути дуже корисне для молодого Івана Вишенського, навіть коли б він і не був учеником Академії Острозької, се певна річ. А що він був при дворі Острозького, се видимо з того, що Вишенський на ім'я Острозького прислав пізніше одно своє посланіє із святої гори Афонської, далі з того, що про важніші міста в добрах Острозького — Острог, Луцьк, Жидичин — говорять як про такі, в котрих він бував і котрі добре знає. З одного твору Вишенського довідуємося, що він довший час жив у Луцьку, може, при заряді дїбр князівських, т. зв. економії, і певне був не послїднім чоловіком, коли один польський чернець, і то не простий, а «містр», т. є. начальник, жив з ним у такій близькій приязні, що наклонював його перейти на католицьку віру, а далі звїрився перед ним, що звів з розуму одну дівчину.

Маючи коло 30 літ, значить, десь коло року 1580, Вишенський покинув двір князя Острозького і вибрався на прощу в далекий край, у Туреччину. Там на полудневому кінці Македонії вскакує в море висока подовгаста гора, сполучена з твердою землею тільки вузькою шиєю. Гора та, покрита лісами, з давен-давна служила пристановищем для християнських монахів та пустин-

ників, що тут хотіли в тиші та побожних думках кінчити свій вік. Ся гора зветься Афон, або Свята гора, і є ще й донині в виключнім посіданню монахів православних — грецьких, болгарських, сербських і російських. В ті часи, про котрі тут оповідаємо, жило таких монахів на Афоні по 3 або 4 тисячі. Деякі жили в монастирях, інші в осібних келіях серед лісу та скал, а треті, що хотіли держати найгострішу регулу, замурувалися в ямах та кам'яних печерах, куди тільки раз на тиждень подавано їм трохи праженого бобу, щоб не вмерли з голоду. Ті, що сиділи в монастирях, займалися управою ріллі, торговлею та промислом; не оставалися без роботи й пустинники. Значна часть монахів щороку виходила в різні християнські православні краї за милостинею. Особливо радо йшли вони на Молдавію та в Волощину, в Росію і у Польщу, де розповідали про святобливе, райське життя монашеське в Святій горі. От тим-то дуже часто лучалося, що такі попрошайки вертали на Святу гору не тільки з багатою милостинею, але також вели з собою нових охотників до пустинного побожного життя. Таких охотників ішло з Русі в ті часи розбудженого релігійного руху досить багато. Одним із них був також Іван Вишенський. Що склонило його покинути світське життя — чи пересит двірським шумом, чи які родинні гризоти, чи, може, яка нещаслива любовна історія, чи виключно релігійні причини, сього не знаємо.

На Афон можна було йти тоді різними дорогами. Найчастіше наші люди ходили через нинішню Буковину або Бессарабію, Румунію, а відти через Дунай до Болгарії та Македонії. Але в часах війн та розрухів, дуже численних у тих краях, можна було йти також іншою дорогою: через Карпати на Угорщину, відси в Сербію, або нинішню Боснію та Герцеговіну, а відти албанськими горами понад річку Вардаром аж до Солуна. Здається, що власне тою другою дорогою пішов Іван Вишенський, бо в однім, і то найвчаснішим його писанню, під заголовком «Новина или вѣсть в обрѣтении тѣла Варлаама Охридского», маємо слід, що він був у місті Охриді в горішній Албанії, де тоді була стара болгарська митрополія. Там недавно перед тим турецькі яничари вбили митрополита Варлаама, а його тіло вкинули в Вардар. Віднайшовши те тіло, християни поховали його тайком недалеко міста Велеса, нинішнього

Кепрілі, а коли по кількох літах відносини трохи заспокоїлися, перенесли з парадом те тіло до Охриди. Про сю подію оповідає Вишенський досить важкою церковною мовою в першій своїй творі, написаній, певно, після усного оповідання, може, ще в дорозі до Афону, або, може, зараз по приході на Афон, для оповіщення побожних монахів та численних прочан, що сходилися на Святу гору, про те, що сталося в досить далекій та не легко доступній Охриді.

На Афоні пробув Вишенський напевно яких 40 літ, до своєї смерті, яку можемо покласти коло р. 1620—дати напевно не знаємо. Зразу він мусив бути послухником і, здається, що був ним у монастирі св. Павла, відки аж по 10 літах, десь у р. 1592, або 93 посилає на Русь своє перше «Послание до всѣх обще в лядской земли живящих». Вибувши літа монастирського послуху, Вишенський осів у самотнім скиті десь серед лісу і пробув тут, зайнятий ручною роботою, читанням побожних книг та писанням своїх «Посланий», аж до р. 1605. В тім році, невідомо з якої причини, пішов на Русь, жив якийсь час в Угорниках коло Отинії, був потім у Львові, мабуть, і в Острозі у старенького князя Острозького, свого колишнього добродія, був у монастирях в Уневі та в Дермані, відки вернув назад до Угорник, а потім пішов у гори до свого давнього товариша із Афону Йова Княгиницького, що жив тоді недалеко теперішнього села Дори в т. зв. Марковій пустині, де пізніше оснував славний монастир Скит Манявський. Поживши якийсь час із Княгиницьким у самоті «під смереками», він вернув назад на Афон. Жив там кілька літ, переходячи від монастиря до монастиря, молячися та пишучи дальші свої твори, поки нарешті десь по р. 1610 не забажав зовсім відлучитися від світу і не осів у кам'яній печері, де можна було жити тільки в острих постах та мовчанню і відки тільки одна смерть могла увільнити аскета. В тій печері він коло р. 1616 написав ще один свій твір з приводу виданої тоді руською мовою книги Івана Златоуста «О священстве»; здається, що се був останній його твір. Про дальше життя й смерть його не знаємо нічого. Маємо тільки відомість, що в р. 1621 православні русини, зібрані в Луцьку для наради над способами піддержання православія, між іншим ухвалили вислати на Афон своїх післанців і спровадити відтам учених і святоблжих

мужів руського роду, а особливо Івана Вишенського для підпори і оборони православія на Русі. Очевидно, про смерть Вишенського на Русі тоді ще не знали; але чи ходили з Луцька післанці на Афон і чи привели кого з руських афонітів на Русь, сього не знаємо.

Оце й усе, що можемо сказати про життя Івана Вишенського. Спитає, може, дехто, чим цікаве се життя для нас і що можемо навчитися з нього? Певна річ, того не можемо ані не повинні ми вчитися, аби в часах тяжких чи то для наших близьких, чи для цілого краю покидати світ і людей, іти в пустиню чи в монастир та вести там життя хоч би в холоді й голоді, та все-таки супокійне, безжурне і присвячене виключно молитвам та дбанню про спасення власної душі. Коли що в життю Івана Вишенського цікаве й навчаюче для нас, так се те, що, дійшовши до мужеської дозрілості, він покинув сей світ певно не з біди і не для безтрудного прожитку, але для того, що ським чи таким способом дійшов до переконання, що сей світ зіпсований. Задля свого переконання він покинув панський двір і службу й достаток, покинув товариство розумних та освічених людей, одним словом, покинув усе, що в життю дороге чоловікові, і пішов робити таку службу, яка йому в ту пору для загальної справи видавалася найкориснішою, пішов служити тій справі молитвою і словом. Те своє переконання про важність сеї своєї служби він не раз у своїх писаннях висловляв досить ясно й досадно. «Или не вѣдаете, бѣдницы,— писав він у своїм гарнім творі, що має титул: «Порада о очищенію церкви»,— если бы не было истинных иноков и богоугодников межи вами, уже бы давно якоже Содома и Гомора жупелом (сіркою) и огнем у Лядской земли есте спопелели». І далі в тім самім творі знов та сама думка: «Вѣру мы ими, если бы вас иноки перед богом не заступали, уже бысте давно с всею своею потехою мирскою исчезли и погибли». Можна думати, як хто хоче про таку віру в заступництво монахів за світських людей, можна порівнювати її навіть з вірою того божевільного, що, піднявши палець угору, стоїть неподвижно й думає, що тим пальцем він підпирає небо, яке без того впало б і потовкло всіх людей на смерть,— та все-таки Вишенський цілим своїм життям доказав, що та віра в нього була не тільки щира, але зовсім не безплідна, бо заповнила його життя діяльністю, як на свій

час дуже смілою, подиктованою дуже високим розумінням людської гідності. Вже сам його вихід на пустинне життя і потім його недовгий побут на Русі були вчинки, що доказували його життєву незалежність і горожанську відвагу. Бо подумайте, чи багато знайдеться у нас людей, які би зважилися для свого переконання наразитися іншому, старшому, або цілому загалові, стратити ласку у начальника, відректися посади, або хоч би тільки невеличкої користі? З того погляду Іван Вишенський може ще й нашому поколінню служити прикладом твердості і стійкості характеру, прямоті та ясності в вислові своїх поглядів і згідності між переконаннями та цілим своїм життям.

III

Та не лише своїм життям і характером важний і цікавий для нас Іван Вишенський, але головню тими писаннями, що дійшли від нього до нас. Ті писання всі зложені на Афоні (з виїмком одного писання до Юрія Рогатинця¹ і послані з Афону на Русь, звичайно з означенням імені автора і місця його пробування та заосмотрені досить просторими і характерними титулами. За його життя вони не були друковані з виїмком одного, написаного в формі соборного послання всіх афонських монахів руської народності до русинів, що жили під польською короною, яке без означення імені автора було друковане в р. 1598 у виданій князем Костянтином Острозьким, т. зв. «Острожській книжиці в десятьох відділах» у додатку до сімох посланій александрійського патріарха Мелетія Пігаса проти унії. Інші його твори заховалися в дуже немногих рукописах і були частями опубліковані в різних видавництвах у другій половині XIX в. Всіх творів Вишенського маємо 18, не вчислюючи туди вставлене ним у один твір давніше оповідання про напад латинян на Афон у XIV в. Деякі твори дуже короткі, але деякі мають досить просторий об'єм, і видані всі разом утворюють порядний і дуже інтересний том. Не думаючи перечислювати тут і переходити за порядком усі ті твори і маючи намір у дальших книжечках «Універсальної бібліотеки» подати ще деякі з них у перекладі на нашу новочасну мову, наведу тут тільки дещо з них для характеристики основних поглядів автора, щоб дати

пізнати, яка то щира і сміла душа і як живе та міцне слово були у нашого письменника перед 300 роками.

Оповідуючи вище про заведення церковної унії в Південній Русі, я згадав між іншим, яке-то лихо мали русини з правом патронату, по якому король поставляв єпископів, а дідич православних попів у своїх маєтностях. Отож у своїй «Пораді о очищенню церкви» Іван Вишенський радить русинам явно й рішуче виступити проти того права. «На священницький ступінь нехай вступають після приписів святих отців, а не по своїй волі задля лакомства тілесного, щоб захопити маєтки, панство та почесі. І кожного такого, що сам наскокує, не приймайте, а коли король дасть вам його без вашого вибору, проженіть і прокленіть. Бо ж не в папіжа* ви хрестилися і не в королеву власть, аби вам давав вовків і злодіїв, розбійників і антихристових таємників. Ліпше би вам без владик і без попів, чортом поставлених, таких, що купили собі ту гідність, не будши її варті, до церкви не ходити, ніж з владиками і попами, не від бога званими, в церкві бути, її безчестити і православіє топтати. Бо ж не попи нас спасуть, ані владики, ані митрополити, але тайники нашої віри і православне заховання заповідей божих, се мусить нас спасти».

Щоб оправдати, чому він, хоч сам із духовного стану, так гостро виступає проти тодішнього духовенства, Вишенський подає ось яку досадну характеристику тодішньої південноруської ерархії. «Бо нині,— пише він,— прокляті владики поробили собі фільварки із спільних монастирів і годують у них гінчих псів, а не душі, що спасаються для вічного життя». А на іншим місці відзивається ще гостріше: «Нехай будуть прокляті владики, архімандрити та ігумени, що попустошували монастирі і фільварки собі з місць святих поробили і самі тільки зі своїми слугами та приятелями в них тілесно мов худоба випасаються; на святих місцях лежачи, гроші збирають; із тих доходів, що надані на Христових богомільців, дівкам своїм віно готують, синів зодягають, жінок пристроюють, барви (ліберії) справляють, приятелів своїх збагачують, карити лаштують, повозові коні ситі та одної масті спрягають, розкоші свої поганські справляють. А в мона-

* [Папа римський].

стирях не видно тих рік і потоків молитви чернечої, що після закону християнського повинні ненастанно плисти до неба, і замість безсонниці, пісень, молитов та празників духовних пси виють, голосять і дзявкають. А безбожні владики замість церковних правил та читання книжок і науки закону божого денно і нічно над статутами* і брехнею весь свій вік вправляються та тратять, і замість богословія та уваги на правдиве життя, вчаться облесливості, хитрості людської, брехні, щекарства і викрутасів, чортівського пустомельства та лизунства».

Не можна відмовити справедливості сим словам Вишенського, коли зважити, що говорив він про таких владик, як Рагоза, Потій, Терлецький² і їх спільники. «Чи не ваші милості,— відзивається він до них,— голодних оголюєте і прагнущими чините бідних підданих, що мають такий сам образ божий, як і ви? Те, що надавали благочестиві християни на сироти церковні та їх виживлення, лупите і з гумна стоги та обороги волочите, самі зі своїми слуговинами наїдаєтеся, їх труд і піт кривавий лежачи й сидячи, сміючись і граючись поживаєте, горілки перепущані курите, пиво трояке превиборне варите і в пропасть неситого черева вливаєте. Самі з гістьми своїми пересичуєтеся, а сироти церковні голодні та прагнучі, а бідні піддані в своїй неволі з річного доходу вижити не можуть, з дітьми тісняться, страви собі унімають, боячися, чи їм хліба до будучного врожаю дотягне».

Як бачимо, Іван Вишенський не з зазвисті ані з ненависті виступив проти тодішніх руських владик і вищого духовенства. Його боліло те, що ті владики держали своїх підданих, своїх одновірців, чи православних, чи уніатів, так само, як і польські шляхтичі, і так само здирали та поневіряли їх. І ось він перший у нашім краю різко та сміло підніс голос в обороні того бідного робучого люду, показуючи панам і владикам, що той мужик — їх брат, а не проста робуча худоба, що він радується й терпить як чоловік і хоче жити як чоловік.

«Де ви голих зодягали? — питає він тих владик і панів.— Чи не ви самі оголюєте їх, з обори коні, вівці,

* Статутом називався збірник литовсько-руських законів, а статутами пізніше — збірники всяких законів і прав.

воли у бідних підданих волочите, датки грошові, датки поту і праці від них витягаєте, бідних живцем лупите, оголюєте, мучите, томите; на роботу та в далекі дороги без часу, зимою і літом у непогідне верем'я гоните, а самі як боввани на одному місці просиджуєте, або коли й притрафиться того живого трупа на інше місце перенести, то в колисках переносите. А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, висавши їх кров і сили, їх працю й зусилля і зробивши їх голими в коморі й оборі, своїх шибеників приближених фалюндишами, уторфінами і каразіями (дорогими сукнами) зодягаєте, аби напастися очі гарною поставою тих слуг, а ті бідолахи піддані навіть простої сермяжки доброї не мають, аби покрити свою наготу. Ви з їх поту напихаєте повні мішки грошей, золотих, талярів, півталярів, ортів, четвертаків і потрійників, збиваєте суми-суменні, а ті бідолахи не мають навіть шеляга, за що солі купити».

Отакі смілі та гарячі слова в обороні простого, поневоленого та занедбаного народу, до того подиктовані не абстрактною християнською доктриною, а близьким і докладним знанням життя того народу, роблять нам пам'ять Івана Вишенського милою та дорогою. Була се натура проста й сильна, що не вмiла кривити душею. «Не думайте,— писав він, обертаючися до поляків,— що я так сміло до вас говорю і правдою в очі вас колю, бо сиджу ось тут на Афоні в далекому куті. Надіюся, що прийду до вас і сам і радо прийму навіть смерть за правду, коли на те буде божа воля». І справді, він не побоявся прийти з Афону на Русь, хоч знов і те треба признати, що в Польщі тоді за такі смілі слова не було ще звичаю мститися на чоловіці. Пізніше єзуїти й того навчили поляків; майже всі визначніші аріяни, особливо в Малій Польщі³, погинули з рук сфатизованих католицизмом розбійницьких шайок.

IV

Івана Вишенського зачисляють звичайно до полемістів, що боронили православ'я проти заходів латинства та унії. Се вірно, але тільки в часті. Властивої полемічної аргументації в його писаннях не так багато, як би веліла догадуватися назва полеміста, та й то властиві догматичні дискусії у нього не оригінальні, а взяті

переважно з сучасних руських або польських полемічних творів. Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру, лежить у його глибоким розумінню етичної сторони спору між латинниками й православними, а головна сила його таланту в ілюструванні релігійних віроучень та суспільно-політичних відносин драстичними прикладами, подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя. Се надає його писанням далеко більшу історичну та літературну вартість, ніж та, яку мають хоч би наймайстерніші теологічні полеміки вроді «Палінодії» Захарії Копистенського. Головну основу розлому між латинством і православ'ям Вишенський бачить у гордості латинників, а поперед усього пап римських, які задля своїх чисто світських, політичних цілей протягом століть систематично фальшували все християнське віроучення і традицію найстарших отців церкви та сімох вселенських соборів і зробили з релігії найстрашніший знаряд для духовного та політичного поневолення народів. Ту основну прикмету латинської культури, гордість і зарозумілість, Вишенський вияснює найрізнішими прикладами і найвимовнішими психологічними малюнками. Ось яким способом він влучно збиває пиху та гордість руських владик і єрархів: «Говорите,— каже він до них,— ті хлопи прості в своїх кучках і домках сидять, а ми в палацах лежимо; ті хлопи з одної мисочки поливку або борщик хлечуть, а ми прецінь по кількадесять полумисків різними смаками уфарбованих пожираємо; ті хлопи бічським або муравським гермачком * покриваються, а ми прецінь в атласах, адамашку і соболевих шубах ходимо; ті хлопи самі собі і пани й слуги, а ми прецінь маємо по кількадесять лакеїв у ліберіях; перед тими хлопами ніхто славний шапки не здійме, а перед нами і воеводи здіймають і низько кланяються. На таке кокошення, панове біскупи, відповів вам ось що: ті архіереї, що Христа замучили, були подібні до вас і сиділи на єпископських столицях, як і ви, але хлопи Христові ліпші від них були і нині є. Вони так само навантажували черева, як і ви, але хлопи Христові, голодні правди, ліпші від них були і нині є... Вони свої трупи так само м'яко і коштовно

* Гермак, здрібніле — гермачок — грубе сукно, вироблюване в XVI в. в польським містечку Бічу (Biecz) або Моравії.

зодягали, як і ви, але простаки Христові в одній одежині ліпші від них були і нині є. Вони так само мали довколо себе драбантів*, як ви, але хлопи Христові, що самі собі служили, ліпші від них були і нині є. Тамтих Пілати та Іроди так само шанували і перед ними уклякали, як і перед вами, але хлопи Христові, гонені і опльовані, обезчещені, поганьблені, обсміяні, биті і повбивані ліпші і чесніші і славніші від них були і нині є. Отак-то й ви, панове біскупи, сидите на місцях єпископських, але не сидите на гідності і чесноті; пануєте над селами, але над вашими душами диявол панує; зовете себе свяченими, але есте прокляті; йменуєте себе єпископами, але есте мучителі і міркуєте, що ви духовні, але ви поганці й язичники».

Отак-то смів тоді відзиватися духовний до духовних і не то, що його ніхто за се не переслідував, але його слова йшли з рук до рук, від братства до братства, із монастиря до монастиря, а найближча потомність під живим враженням його слів, шануючи його щирість, прямоту і неустрашену відвагу, а разом його чисте й трудолюбне життя, називали його святим чоловіком.

Головну силу народу бачить Іван Вишенський не в пастирях, не в панах, а в стаді, в простім народі. «А на панів своїх руського роду не надійтеся,— упомінає він,— бо ті пани відкинулися своєї віри й мови і луплять незгірш чужих». Такого руського пана, що не дбає про свій народ, він називає «дитиною, що колишеться в колиці розкоші», а вкінці показує, що коли цінити чоловіка після його чесноти, праці та загального добра, то оті бідні хлопи та кожум'яки окажуться справді панами, а пани бідними невільниками, що термосяться в оковах своїх власних примх, пристрастей та пустоти життя.

Так багаті пани литовські, руські й польські посилали своїх синів на високі науки до Італії, Німеччини, Франції. Видячи, як ледачі люди виходять із тих шкіл, а не доходячи глибших причин, Іван Вишенський у своїх посланнях ударяв сильно на ті школи, в яких учать латинської та грецької мови, Платона й Арістотеля та інших поганських письменників. Не треба думати, що Вишенський так і хотів лишити своїх земляків у темноті та відгородити від решти світу, аби

* [С.луг].

тільки врятувати їх православіє. Та проте певна річ, що він довгий час не міг розібратися в тих нових явищах західноєвропейської культури, що напливали на Русь. Латиняни, а особливо єзуїти, нападали на православіє з різних боків, опираючися на грецьких і латинських письменників, церковних і світських. Грецькі патріархи, особливо Мелетій Пігас і Кирило Лукаріс, писали також листи і книжки в обороні православія. Значить, треба було знати по-грецьки і по-латині, знати не тільки богословіє, але також історію, право церковне та світське і багато ще дечого іншого, щоб з успіхом боронитися. Зрозумів се Вишенський, бувши з Афону на Русі на початку XVII в., і вже потому писав, що не виступає загально проти шкіл, але треба тільки пильнувати, аби в них не пропало православіє.

Та зате як гарно і розумно писав він до простих письменних людей, міських та сільських священників і братчиків, поучуючи їх, як мають з пожитком відчитувати книжки або письма перед своїми парафіянами. Маємо образ, подібний до наших читалень у перших початках їх розвою, коли нерідко траплялося, що письменний у читальні був тільки один, священник або дяк, а решта членів були неписьменні, отже слухачі, а не читачі. От тим-то сей письменний повинен був не тільки читати, але також пояснити людям прочитане. «Поперед усього,— пише Вишенський у своїй невеличкій інструкції, поставленій на чолі доконаної ним самим неповної збірки його писань,— нехай буде прочитатель тямущий, у читанню біглий і бистрозорий. Нехай не повторюється і не зупиняється на одній речі по два або по три рази, але в міру, рівно нехай поступає слово за словом за стежкою того, що написано. Нехай на зап'ятих (протинках) зупиняється трохи, на точках більше, а пройшовши дві, або три, або кільки може захопити точок, а особливо, де би кінчився зміст речення, там нехай духом відпочиває, віддихає і постоює, а то для того, аби простим і неписьменним слухачам ясне і зрозуміле було значення того, що написано. По-друге, зібравши докупи братію православних до школи рано, по проспання ночі, поки ще світовий шум, тривога і турбота не наляже на здорову і свіжу думку і не перетягне її до земних клопотів, і доки ще живіт не навантажений стравами, тоді треба читати. По-третє: не обтяжувати слуху німічних людей довшим читанням,

але власне 30 або трохи більше карток прочитати і на тім скінчити, а заложивши закладку, проси слухачів на другий поранок на такий самий празник і бенкет духовний, і так поранок за поранком проходячи, аж доки не скінчиш усеї книжки. А зібраних проси, щоб хто зачав слухати здорові та тверезі думки, написані в'письмі, той дослухував і до кінця, а що з сього скористають, се думаю, пізнають самі з досвіду, коли добре вислухають».

Ось і все, що на разі маю сказати про нашого давнього письменника Івана Вишенського. Небагато у нас у давнину було людей, котрі посміли б і зуміли б так близько доторкатися до насущних духовних потреб нашого народу і виявляти ті потреби та долегливості його життя таким гарячим і ярким словом. Постать Івана Вишенського була першою літературною появою, що ще при кінці 80-х років минулого століття збудила в мені охоту до наукового оброблення його літературної спадщини. Здобутком сеї охоти були три наукові праці, присвячені Вишенському: одна писана російською мовою і друкowana в «Киевской старине»⁴ 1889, ч. 4, при якій опубліковано декілька відомих досі творів Вишенського, знайдених мною в рукописі Підгорецького монастиря; друга була простора розвідка: «Іван Вишенський і його твори» («Літературно-наукова бібліотека»⁵, книжка 21—30), написана ще 1890 р., а друкowana аж 1895 р., а третя популярна розвідка, друкowana в «Хліборобі» 1891 р. і видана також окремою брошурою. В р. 1900 я подав у «Записках наукового товариства ім. Шевченка» т. XXXV—VI ще один причинок до пізнання письменської діяльності Івана Вишенського про згаданий вище його твір, друкований за його життя 1592 р. Пізніше в р. 1902 постать Вишенського зробилася темою моєї поеми [...] Основа поеми — печерне життя і смерть Вишенського — тільки в одній часті моя поетична фікція, бо про своє печерне життя згадує Вишенський сам у заголовку свого останнього писання.

[1892—1911]

I

Християнська віра є одна, але християнська церков, тобто організація тих людей, що приймають християнську віру, не є одна. Немов велике дерево, що вирросло з одного кореня — Христової і апостольської науки і євангельських писань, і потім пустило різні паростки, розрослося на багато гілляк, так і християнська церков має багато паростей, багато партій, що держаться кожна окремо.

Найважливіші такі партії є дві: східна і західна. Сей поділ дуже давній. Уже в перших віках, коли християнство з-поміж євреїв із Палестини та з Азії дісталось між греків і римлян, почали зазначуватися деякі різниці між грецькими і римськими церквами. Ті різниці побільшувалися, починаючи від четвертого віку по Христі, коли римський цісар Константин прийняв християнство, і воно, що досі було переслідуване, зробилося пануючою вірою і зараз же взялося собі ж переслідувати давню грецьку і римську віру. За прикладом цісаря до християнства поприставали високі урядники, пани, шляхта, а при давній вірі полишилися ще маси темного селянства, і для того тоту давню віру прозвано хлопською або поганською вірою (від латинського слова *pagus* — село, *paganus* — сільський). В християнській церкві, що досі була церквою бідних, пригноблених невольників, тепер запанували єпископи і вельможі; вони внесли в церкву свої політичні справи і свари, почали іменем Христа і його словом прикривати свої політичні інтереси.

Цісар Константин зробив ще одну важну зміну в римській державі. Досі римські цісарі жили в Римі: він переніс цісарську столицю до грецького міста Візантії, що від нього прозвалася Константинополем. Але, проте, Рим не перестав бути найбільшим і найважливішим містом у римській державі, от і вийшло так, що вся держава розділилася на дві — східну з головним містом Константинополем і західну — з Римом. Ще якийсь час у обох половинах був один цісар, але швидко ті дві половини розпалися. Західну половину римського

цісарства завоювали напівдикі народи німецькі (готи, вандали, лангобарди), а далі й азійські (гунни); в східній осталися грецькі цісарі.

Християнство пережило упадок римського цісарства. Воно приймалося серед тих народів, що понабігали на давні римські землі і запанувало особливо у Франції від часу Хлодвіга і в Німеччині від часу Карла Великого. Сей могучий франконський король відновив навіть римське цісарство, прозвав сам себе римським цісарем і коронувався в Римі в р. 800 по Хр. Він перший поклав підвалину до великого зросту римської церкви, дарувавши римському єпископові на власність Рим і спорий шмат краю довкола сього міста. Римський єпископ зробився світським володарем, удільним князем і почав сягати своїми думками чимраз вище.

Вже перед тим римські єпископи через те, що жили в столичнім місті, приписували собі зверхність над іншими, звали себе папами, тобто батьками, хоч первісне християнство не знало такої зверхності. Вони скликали інших єпископів на собори, залагоджували спори в справах віри, розсуджували важніші церковні справи і висилали проповідників христової віри в різні краї. Але коли столицю держави перенесено до Константинополя, почали константинопольські єпископи мати таку саму зверхність над грецькими єпископами. Вони прозвали себе патріархами. Крім Константинополя були такі патріархи в кількох важніших містах Азії і Африки, як ось у Єрусалимі, в Александрії і в Антіохії. Отже ж, коли треба було розсудити якусь важнішу справу, що обходила всю церкву, східну і західну, скликував цісар великий загальний собор; на сей собор прибували всі чотири східні патріархи і папа римський, а також якнайбільше єпископів. Проводив на таким соборі котрийсь вибраний зверхник, часом папа римський, а часом ні. Таких спільних соборів відбулося сім, а їх ухвали називаються канонами. Але коли римські папи зробилися удільними князями, почала чимраз більше розриватися єдність східної і західної церкви. Вже 866 р. закинув константинопольський патріарх Фотій латинській церкві, що вона самовільно позаводила зміни в службі божій, в символі віри і в формі причастія (оплатки замість хліба і вина), а на соборі в Константинополі 867 р. осуджено римського папу, як еретика. Сим разом удалося ще запобігти розривові:

Фотія скинули з патріаршого престолу і заперли в монастирі. Але за півтораєта літ повторилася та сама історія. Патріарх Михайло Керулярій підніє подібні закиди проти римської церкви; папа Лев ІХ прислав своїх послів до Константинополя, жадаючи, щоб патріарх відкликав свої закиди і перестав називати себе найвищим патріархом, а коли Керулярій не хотів сього зробити, папські послы виїхали з Константинополя, лишивши на вівтарі в головній церкві св. Софії письмо, котрим виклято патріарха. Східні патріархи викляли за те папу і так розпочався той розділ між обома половинами християнської церкви, котрий триває і досі.

Наша Русь прийняла Христову віру з Константинополя ще перед розривом. Але руськими єпископами і митрополитами довгий час були греки, наша церков була залежна від константинопольської,— то й не диво, що по доконанню розриву і наша руська церков стала проти Риму. Вже в XII і XIII віках у нас писалися письма против «поганих латин», а латинники ще й геть пізніше уважали русинів і православних литовців за нехристиян і не раз пробували «навертати їх на правдиве християнство» чи то добрими способами, чи навіть мечем і огнем.

Після сього кілька разів пробували верховоди римської і грецької церкви довести до згоди і єдності (унії), але надаремно. Першу таку унію зроблено на соборі в Феррарі і Флоренції 1438—1439. Греки, котрим грозило турецьке завоювання, уступали латинникам на кожному кроці, надіючися помочі против турків. Але коли помочі ніякої не було, а католицькі венеціанці навіть помагали туркам завойовувати Константинополь, то греки відкинули унію.

Другу пробу зроблено у нас на Русі в 1596 р. При помочі польського короля Жигмонта III, єзуїтів Поссевіна і Петра Скарги і інших латинських біскупів притягнуто руського митрополита Михайла Рагозу і руських єпископів Терлецького, Потія і ще деяких до єдності з Римом. В Римі їм запевнено цілість грецького обряду, а за те вони мали прийняти зверхність римського папи, додаток «і сина» в «Вірую» в словах про походження св. духа і віру в «чистилище».

Але руський народ став против сеї унії. До неї не приступили єпископи львівський і перемиський, против неї заявився також найбільший тоді руський магнат,

князь Костянтин Острозький. Через се справа заведення унії затяглася. Православні викляли уніатів, уніати, опираючися на поміч польського уряду і польських панів, переслідували православних. Замість єдності, унія ввела в руський народ незгоду і ненависть і страшенно ослабила Русь. Але вона не допомогла й полякам, бо переслідування православія викликало серед русинів роздрознення, котре 1648 року страшним пожаром вибухло в війнах Хмельницького і завдало перший смертельний удар польській державі.

В 1896 році святкували у нас поляки і деякі русини 300-літній ювілей тої унії, зробленої на соборі в Бересті 1596 р. Справедливо піднесено у нас тоді, що властиво галицьким русинам нема чого святкувати того ювілею вже хоч би для того, бо галицька Русь тоді не приступила до унії. Треба було ще цілих 100 літ великої хитрості, щоби знищити православіє в нашім краї. Сього доконав єпископ львівський Йосиф Шумлянський. Може, в 1900 р. захоче дехто обходити святочно пам'ять його заслуг — 200-ті роковини приступлення нашого краю до унії. Для того ми хочемо завчасно розповісти вам про життя і діяльність сього єпископа. Воно і без сього варто того, щоб його знати: таких єпископів нині не знайдете, а його ділання показує добре, якими то способами проводилися і проводяться й досі церковні реформи.

II

В 1644 році родився у заможного руського шляхтича Остапа Шумлянського, здається в Малих Дідушицях коло Стрия, син Іван, перший із шістьох братів. Ми не знаємо нічого докладно про його молодість, про те, де і яку мав науку, знаємо тільки, що, дійшовши до парубоцьких літ, він вступив до військової служби, був «товаришем панцирної хоругви», ходив з королем Яном Казиміром у похід на Вкраїну, відзначився у кривавій битві під Чудновом 1660 р. і в поході Чарнецького за Дніпро дослужився ранга ротмістра. При війську він відзначився відвагою і сподобався особливо гетьманові, а пізніше королеві Янові Собеському. Так би, може, був він і лишився далі в своїй панцирній роті, якби не політика, котра попхнула його на інше поле.

В початку 1667 р. вмер у Львові руський православний єпископ Арсеній Жемборський. Поляки ще перед

його смертю, бажаючи підкопати православіє в львівській єпархії, звернули свої очі на Шумлянського. Правда, він не був православним, хоч і з православної родини, він ще в молодих літах, певно, під впливом латинського духовенства, покинув віру своїх батьків і перейшов був на унію. Але що се значило? Уніат і військовий ротмістр, такий, що їх думці, був найліпший на православного єпископа, бо вже дав доказ, що православія не любить і на церковних справах нічогісінько не розуміється. Тож Шумлянський з унії переходить назад на православіє і ще при кінці 1666 р. їздить по дворах руських шляхтичів як кандидат на руського єпископа. Рівночасно гетьман Ян Собеський приєднував для нього впливових людей при королівським дворі в Варшаві і можна було думати, що в хвилі смерті Жемборського кандидатура Шумлянського буде така міцна, що ніхто не посміє навіть стати против неї.

Тимчасом сталося інакше. Православні русини, а особливо львівське ставропігійське братство, що тоді було головним сторожем православія в нашім краю, довідавшись про кандидатуру Шумлянського, уніата, еретика, перекінчика, почало працювати з усієї сили, щоби не допустити його на єпископство. У них був свій кандидат, також шляхтич, хоч і не такий заможний, як Шумлянський; він звався Остап Свистельницький. На його кандидатуру згодився також православний єпископ перемиський Антін Винницький, що по смерті Жемборського був іменованій адміністратором львівської єпархії.

Треба знати, що єпископів вибирали тоді не так, як тепер. Єпископом і взагалі вищим духовним міг бути чоловік тільки з шляхетського роду. На єпископа вибирали його на зборі шляхтичі і вищі духовні, а його вибір затверджував король. Отже, зараз у січні 1667 р. по смерті Жемборського з'їхалося до Львова кілька сот шляхтичів православних із цілої єпархії і, зійшовшись до церкви св. Юра, приступили до вибору нового єпископа. Зборові проводив єпископ Винницький. Бачучи, що зібрані майже всі стоять по стороні Шумлянського, він розв'язав збори і сказав зібраним забиратися геть. Тоді шляхтичі пішли до міста і, зібравшись в якимсь приватнім домі, таки зробили своє: вибрали Шумлянського на єпископа і написали до короля завідомлення про сей вибір, просячи підтвердження для вибраного

православного владика. Шумлянський так, як був у панцирі і при шаблі, поїхав до Варшави і вже 27 лютого мав у руках королівський привілей, котрим король, бажаючи винагородити його військові заслуги при спустошенню руського краю, затверджує його вибір на руського єпископа.

Маючи в руках сей королівський привілей, Шумлянський почав об'їздити містечка і монастирі своєї єпархії, збираючи світських і духовних людей і домагаючися від них, щоб признали його своїм єпископом. Дня 12 квітня його признали православні, зібрані в Гошові, дня 12 мая — в Сваричові. Але Шумлянський усе ще був чоловіком світським, вояком. Треба було конечно висвятитися на духовний стаи, а се не було так легко. Він удався до єпископа Винницького, щоби сей висвятив його, але єпископ відправив його ні з чим. Тоді Шумлянський з купою своїх уоружених прихильників напав на крехівський монастир коло Жовкви і зажадав від тамошнього ігумена, щоби сей прийняв його на монаха, без чого тоді і не можна було бути єпископом. І се не йшло, бо ігумен мав уже наказ, щоби не смів приймати зрадника, еретика Шумлянського. Але Шумлянський мав силу і грозив ужити її; ігумен мусив уступити, постриг Шумлянського в монахи. Тоді Шумлянський поїхав до Луцька і намовив тамошнього єпископа Четвергинського висвятити його на диякона, а далі й на священника. Але його клопоти тут не скінчилися. Із священника він мусив бути посвячений ще на єпископа, а такого посвячення міг доконати тільки митрополит у Києві. Власне тоді митрополитом був вибраний найгірший ворог Шумлянського Винницький.

Розуміється, що сей і слухати не хотів про те, щоб посвячувати його на єпископа. Шумлянський подався до Ясс, надіючися дістати посвячення від молдавського митрополита. Але православні зі Львова написали до Ясс лист, де виставили Шумлянського як відступника від православія і тайного уніата. І вийшло таке, що не тільки молдавський митрополит не хотів висвятити його, але в додатку молдавський господар (князь), довідавшись про його приїзд, хотів арештувати його як польського шпіона і відіслати до Константинополя; бачите, Молдавія була тоді під Туреччиною. Бачучи, що се не добром пахне, Шумлянський мусив поночі драпнути з Ясс і тікати впорожні до Польщі.

Тим часом у Львові православні зібралися в церкві св. Юра, вибрали Свистельницького на єпископа і послали його до Варшави роздобувати королівське затвердження. Вибір Свистельницького відбувся без великої паради і при замкнених дверях, бо Шумлянський ще перед своїм від'їздом до Молдавії здужав перетягнути на свій бік ставропігійське братство і значну часть львівського православного духовенства. І в Варшаві Свистельницький наткнувся на великі перешкоди. Головну надію він поклав на те, що прихильний йому перемиський єпископ Винницький в серпні 1667 р. був вибраний на Київського митрополита. Та проте він мусив чекати на своє затвердження досить довго, бо аж до марта 1668 р.

Спіймавши облизня в Молдавії, Шумлянський вертав назад до Львова в дуже нерожевім настрою. Що йому з того, що шляхта вибрала його на єпископа, а король затвердив, коли не можна знайти митрополита, котрий би його висвятив? Правда, маючи маєток, ласку шляхти і поміч короля, він міг якийсь час перечекати, бути єпископом і без посвячення, поки не зміняться обставини; таких прикладів в давніх часах було не мало. Але Шумлянському усміхнулося щастя. Недалеко Хотина на Бессарабії він здибав трьох жебручих ченців-греків, яких тоді багато волочилося по православних руських краях. Шумлянський зайшов з ними в розмову і на свою превелику радість довідався, що один з тих жебраків називався Софроній, митрополит з Філіпополя, другий Теофан, митрополит з Хіуса, а третій Даниїл, архімандрит з Єрусалима. Аж два митрополити! А йому досить було й одного, щоб його посвятив. Сі певно не відмовлять йому сеї прислуги за добру заплату. Не довго думаючи, Шумлянський попросив у них висвячення, і вони згодилися. Йому байдуже було розпитувати, чи вони справедливі митрополити, чи ні і чому не сидять на своїх митрополіях, але волочаться по жебранині. Він був би від них довідався, а може, знав і без того, що вони були прогнані зі своїх митрополитій за різні злочинства. В найближчій селі Височці оба жебрацькі митрополити висвятили Шумлянського д[ня] 1 лютого 1668 р. І таким робом сей вояк, «другий Іскаріот», як називали його потім православні, зробився православним львівським єпископом — на те, щоби довести православіє до загибелі.

Висвятившись таким робом на єпископа, Шумлянський високо підняв голову. Він рушив до Львова, допускаючися вже по дорозі різних насильств на прихильниках Свистельницького. Перший попався в руки Шумлянському Петро Котитинський, котрого новосвячений єпископ ограбував дочиста. В Коломиї Шумлянський довідався, що там перебуває василіянин Гедеон Струс, вірний слуга митрополита Винницького, і збирає для митрополита якісь данини. Шумлянський велів привести його до себе. Чернець, надючися на повагу митрополита, ішов відважно: відповідав Шумлянському гостро, та сей велів його закувати в залізний ланцюг і в однім покоїку прикувати до стола. Тут держав його три дні, до свого виїзду з Коломиї. Відси рушив Шумлянський до Галича. Тут у селі Крилосі жили свояки Свистельницького Березовські і Кропивницькі. Шумлянський кинувся на їх дома, ограбував усе, а заставши тільки самих жінок, велів пов'язати їх і продержати у арешті аж до свого виїзду. З Крилоса він подався до Львова, везучи з собою бідолашного Гедеона Струса: сей за дня їхав на скарбовім возі, високо прикований ланцюгом, держачи в руці образ Пресвятої Богородиці, а вночі в одних місцях його лишали під возом на студені (це було в лютім), а по інших місцях запирали в який-небудь тісний та смердючий хлівець; в селі Герославичах він пробув п'ять день між псами, прикований ланцюгом за шию і перев'язаний другим ланцюгом через половину.

Отак прибув Шумлянський до Львова. Поперед усього він побіг до суду, щоби скаржити своїх противників, а головно митрополита Винницького, що жив при церкві св. Юра і буцімто неправно завідував єпархією. Розуміючи, що йому прийдеться силою здобувати св. Юр, Шумлянський почав угощати і обдаровувати львівських міщан русинів, щоби мати їх на своїм боці. Здавалося, що все піде легко, коли нараз мов грім з ясного неба впала на нього відомість, що король у Варшаві декретом з д. 5 марта скасував його вибір на єпископа, а затвердив вибір Свистельницького. «Вияснено нам,— написав король в тім декреті,— що вибір Шумлянського був доконаний з приватних причин, покутно, без відома старших до сього приналежних, в приватнім місці, без

заховання звичаїв і суперечно з законами». От тим-то король поручає прокураторові перевести в судах уневажнення сього вибору, а сам дає львівське єпископство Остапові Свистельницькому.

Яким способом удалося Свистельницькому виеднати у короля такий привілей — сього не знати. Певно тут не обійшлося без грубого підкупу, бо пізніше король запевнював, що зовсім не знав про сю справу і підписав привілей, не читавши його. Та в усякім разі для Шумлянського це був тяжкий удар, а для цілої руської церкви сором: були два єпископи, затверджені королем на одну кафедру, і між ними мусило прийги до завзятої боротьби.

Шумлянський скликав своїх прихильників на нараду, що робити далі? Постановили не допустити Свистельницького до св. Юра, вигнати звідси митрополита Винницького, запізвати Свистельницького до суду за неправне присвоювання єпископського титулу і старатися у короля про скасування привілею, даного Свистельницькому.

Якийсь час оба противники сиділи тихо. Свистельницький, думаючи на поміч митрополита Винницького, лагодився до врочистого висвячення на єпископа, а Шумлянський збирав собі прихильників і пильно слідив за тим, що діється на святоюрській горі. Нараз 18 квітня розійшлася вість, що Свистельницький прибув до св. Юра і що швидко буде його висвячення. Справді, вулицями Львова тяглися великі вози з слугами Свистельницького, наладовані хлібом, м'ясивом, винами і всяким добром для угощування шляхти. Не було чого чекати далі. Шумлянський мав собі у Львові ще одного сильного прихильника, коменданта залоги на Високім замку Казимира Замойського, що був здавна його знайомим і добрим товаришем. Маючи намір напасти на св. Юр, Шумлянський удався до коменданта, просячи його, щоби не робив ніякої перешкоди. Замойський, почувши в чім річ, не тільки обіцяв ні в чім не перепиняти Шумлянському, але обіцяв навіть сам зі своїми вояками допомагати при нападі. «Доброму товаришеві я хотів послужити», — мовив він навіть не думаючи про те, що його річ була пильнувати порядку в місті, а не допомагати при нічних нападах. Шумлянський прийняв цю товариську прислугу, а як відплатився за неї Замойському, се побачимо зараз.

Маючи запевнену поміч Замоївського, Шумлянський скликав своїх прихильників і декого з львівських міщан на нараду. Вони умовилися про місце збору і годину нападу. Все те діялося так потаємно, що Винницький до останньої хвили не знав нічого. В св. Юрі було досить гостей — шляхти, духовних, навіть кілька пань, своячок Винницького і монахинь. Усі забавлялися допізна, потім полягали спати. Брами позамикано. Аж ось коло першої години вночі всіх розбудив гук вистрілів та лускіт довбень і топорів, якими прихильники Шумлянського валили в святоюрські брами і паркани. Не було часу боронитися. Вояки і міщани вирубали брами, поламали паркан і з усіх боків обступили єпископський двір і церков. Напасників було зо 700. Вони поділилися на дві купи, і одні чатували попід вікна, а другі вдерлися досередини, вломлювалися до покоїв, били, в'язали і обдирали всіх, хто попався їм під руки, і шукали митрополита та Свистельницького. Натрапивши на жінок, вони почали поштуркувати їх, ляяти поганими словами, а одну запакували до льоху. Але митрополита якось не могли надібати, бо він з кількома людьми заперся в однім покої і держався тихо. Та ось Олександр Шумлянський, брат єпископа, дошукавшись до сеї криївки, кинувся зі своїми людьми вивалювати двері. Стріляючи на пострах, він кричав:

— Тільки Винницького вбийте! Коли його вб'єте, все пропаде.

А його товариш, Микола Лушкевич, добираючися до дверей, кричав: — Даю 50 000 злотих тому, хто вб'є Винницького. Тільки б нам його забити, а інші невинні душі шкода погубляти.

Митрополит, чуючи ці погрози, зрозумів, що це не жартом пахне, і почав думати про рятунок. Вичекавши хвилю, коли чати з-під вікон потрохи розбіглися на грабунок, він при допомозі своїх товаришів на держаку списа спустився з вікна в сад. Але тут побачив його один вояк із тих, що чатували під вікнами, і пустився бігти за ним, кричачи:

— Сюди! Сюди! Ось тут він! Бийте його!

Здогонивши Винницького, він ударив його шаблею по руці так, що аж переламав кість. На крик вояка почали бігти вже й інші. Небезпека додала Винницькому притомності. Він ткнув своєму ловителеві в руки дуката і просив його, щоб дав йому спокій, а сам

у темноті скочив у гушавину саду і сховався в дуплі якогось старого дерева, де просидів аж до рана.

Виламавши двері до келії і не заставши в ній Винницького, прихильники Шумлянського кинулися грабувати. Забирали все, що було під руками, гроші, ікони, церковні апарати і дорогі речі, живність, і урядові папери, привілеї та листи, без огляду на те, чи то була власність Свистельницького, чи Винницького. Хто посмів супротивлятися, того били і саджали до темниці. Побитих і поранених було багато, але не забито нікого. Шумлянський вповні осягнув свою ціль: не допустив Свистельницького до висвячення. Щоби залагодити справу свого нічного нападу, він почав підмовами і дарунками утихомирювати всіх покривджених і зараз на другий день по нападі прислав двох возних магістратських до св. Юра, і ті заявили потім у суді, що «не бачили там сліду ніякого нападу, не знайшли нікого ув'язненого, а противно всі люди, посполитого і шляхетського стану, були здорові і веселі, а коли їх запитано, чи їм що не пропало, відповіли, що ні. Правда, Свистельницький свідчив потім, що в тім самім часі його сторонників позв'язаних повкидано до церковної гробниці і держано там цілу добу без страви і напою. Але це було даремне. Львівський суд зразу не хотів навіть приймати скарг на Шумлянського, а коли пізніше почав приймати скарги, то показалося, що майже всі жалувалися не на Шумлянського, але на Замойського і його драгунів. Сам Шумлянський ані на хвилю не завагувався скинути всю вину за сей нічний напад на свого товариша Замойського, але чи було що за те Замойському, ми не вміємо сказати.

Тільки Винницький помстився на Шумлянським тим, що кинув на нього церковну клятву.

Такий був перший крок Шумлянського в його духовнім уряді. Йому байдуже було, що поступив собі як розбійник, коли тільки осягнув свою мету. Він захопив святоюрську кафедру і значну здобич, котрою міг щедро обдарувати своїх прихильників і приєднувати для себе тих, що досі були йому противні. Але боротьба між ним і Свистельницьким через те не скінчилася, а властиво тільки почалася і тяглася ще цілих шість літ. Як вона велася далі, який був її кінець, побачимо зараз.

Війна почалася насамперед паперова. В львівських і галицьких судах посипалися скарги Шумлянського і його свояків та прихильників на Свистельницького, а знов Свистельницького і його приятелів на Шумлянського. Свистельницькому закидали, що неправно присвоює собі титул єпископа, бо як чоловік два рази жонатий він не мав права навіть висвячуватися на попа, далі те, що через підкуп краденим способом здобув собі королівську номінацію, що його вибір був безправний, бо вибрали його при замкнених дверях п'ять осіб його свояків. Противна сторона закидала Шумлянському безправне присвоєння єпископського титулу, неважний вибір, бо відбутий в приватнім домі і не потверджений митрополитом, неважне посвячення, зроблене якимись грецькими жебраками, підкупом здобутий королівський привілей і численні надужиття, напади, розбої та збитковання над людьми. Далі закидали йому, що він за гроші настановляє на попівство людей негідних і злочинців, грабує церковні маєтки, в'язнить духовні особи і напав поночі на святоюрську кафедру.

Вигнаний з львівської кафедри Свистельницький подався до Галича, де жило багато його свояків і прихильної йому шляхти, де також міщанство було за ним. Він заняв у своє посідання єпископські добра в Крилосі⁵, відправляв службу божу, як правдивий єпископ, і зібрав собі узброєну дружину з різних відважних пройдисвітів, таку, як мав Шумлянський. Щоби забезпечити себе від нападу з боку противника, він випросив у уряду, щоб сей наложив на обох суперників вадію в сумі 50 000 злр., один і другий мусив зложити таку суму до каси, а хто би напав на другого перед полагодженням їх процесу, тратить вадію. На тім Свистельницький і успокоївся, але Шумлянський не дрімав.

В Києві йшла така сама боротьба за митрополію, як у Львові за єпископство. Повстали дві партії. Одна хотіла мати митрополитом Винницького, друга вибрала Тукальського. Винницький був ворогом Шумлянського, Тукальський став по його боці і 8 мая 1668 р. видав пастирський лист до духовенства львівської єпархії, в котрім признав Шумлянського самотнім правим єпископом, заявив, що клятва, яку кинув на нього Винницький по нападі на Юр, є неправна і ввізвав усіх,

щоби були йому послухні. А дня 12 липня 1668 р. король Ян Казимір написав лист до галицького старости, в котрім сказано, що привілей, виданий Свистельницькому, касується оцим письмом і наказується старості, щоб допоміг правому владиці Шумлянському обняти єпископство. Другим листом король завзивав руське духовенство і весь народ до послуху Шумлянському.

V

Сього тільки й ждав Шумлянський. Маючи відомості про королівські листи, він зараз з порядною купою уоружених людей рушив до Галича, щоб вигнати Свистельницького і взяти в посідання єпископські добра. Два його свояки, Олександр і Самійло Шумлянські, скочили поперед і так несподівано набігли на Крилос, що захопили кафедру без ніякого супротивлення, зловили самого Свистельницького, пов'язали всіх його слуг і повкидали до темниці. Скоро прибув на місце сам Шумлянський, зараз велів увільнити Свистельницького, бо не хотів давати йому причину до нових скарг і через те тратити вадію.

Але в Галичі загальний настрій був проти Шумлянського. Де тільки він показався, за ним свистали, кидали камінням і лаяли. Дня 18 липня він хотів обняти в своє посідання церков Рождества Христового, але, почувши се, збіглися купи народу, кинулися на нього і були б розірвали його на шматки, якби не була його оборонила уоружена компанія. Народ верещав:

— Тільки Свистельницького хочемо мати владикою. Тільки він буде єпископом, а з Йосифа зробимо другого Йосафата⁶. А який то ти привілей видобув від того червоного королика? Наплювати нам на нього. А ти у нас єпископом не будеш!

Шумлянський зрозумів, що йому нема що робити в Галичі, і сидів спокійно в Крилосі. Але тут Свистельницький зробив йому таку саму несподіванку, яку він недавно зробив був Винницькому в святім Юрі. Вночі з 20 на 21 липня Шумлянський уже спав, не надіючися ніякого лиха, коли нараз над раном його розбудив гук вистрілів і поки ще він допитувався, що таке тут сталося, вже узброєні люди виважили двері його покою і виволокли його з ліжка.

Провідником нападу був Самійло Кропивницький, зять Свистельницького. Бачучи перед собою єпископа,

він, не задумуючись довго, стрілив до нього з пістолета, але хибив. Тоді вхопив лук і стрілою попав Шумлянського в голі груди, завдаючи йому досить глибоку рану. Єпископ зомлілий упав на землю. Противники кинулися на нього, копали ногами, били і лаяли.

— А бийте, забийте його, ск... сина, уніата! — кричали одні.

Інші кинулися на прихильників Шумлянського. Самійла Шумлянського, що пробував боронитися, ранили в карк, слуг поранили і побили, а єпископського слугу Михайла Гарниша, що боронив свого пана, забили на смерть.

— Шукайте інших гільтяїв! — кричали розлючені галицькі міщани, котрих Свистельницький намовив до цього нападу, розпустивши поголоску, що Шумлянський хоче завести унію. Юрба розсипалася по дворі, нищила і грабувала все, а Кропивницький шукав за королівськими листами і привілеями, але даремно, бо їх Шумлянський лишив у Львові. Аж над раном напасники рушили з Крилоса, беручи з собою Йосифа і Самійла Шумлянських — зовсім голих і пов'язаних. Що вони хотіли зробити з ними — не знати, але один із слуг Кропивницького по дорозі перетяв шнур, що ним були зв'язані, і оба вони втекли. Кропивницький, побачивши, що в'язнів нема, почав страшенно кричати.

— Шукайте їх! За всяку ціну треба повбивати їх! Адже ж це ми на свої голови гадюк випустили! — кричав Кропивницький.

Він навіть вернув до Крилоса, шукаючи їх, але їх там не було. Оба Шумлянські, вискочивши з пут, сховалися в поблизьке багно з тростину і там пересиділи майже до полудня. Аж тоді вони вилізли зі своєї криївки і пішли до поблизького села Підгороддя, де їх прийняв і захистив бургграф галицького замку Котовський. Єпископ від ран і простуди розболівся, а Самійло Шумлянський, перебравшись в одіж Котовського, зараз поспішив до міського суду в Галичі і заскаржив напасників. Але, не чекаючи на плоди тої скарги, прихильники Шумлянського шукали помсти над Свистельницьким. Вони хотіли спалити його дідичне село Свистельники, але це їм не вдалося. Д. 27 липня вони на сеймику напали на Кропивницького, побили його, зв'язали і хотіли вести з собою, але інші шляхтичі оборонили його.

Кілька днів по тім Свистельницький прибув до церкви Рождества Христового в Галичі. Се була неділя, і він хотів відправляти службу божу з єпископською парадю. Аж ось до церкви влетів Шумлянський на чолі своєї дружини, приступив до Свистельницького, одягненого вже в єпископські апарати, вилаяв його останніми словами, здер з нього ризи і випхнув із церкви на очах усього зібраного народу, церков замкнув і наложив на неї інтердикт, тобто заборону відправляти в ній богослуження аж до нового посвячення. Се була справді тяжка помста. Свистельницький був немов розбитий. Його скарга, внесена на Шумлянського в галицькім суді із-за сеї справи, повна сердечного жалю і обурення за цю нечувану зневагу.

Але все се не приєднало Шумлянському серця галичан, і він виїхав з Галича до Кам'янця-Подільського, що також належав до його єпархії. По дорозі він старався всюди приєднувати собі селян і міщан, особливо висвячуючи якнайбільше священників, бо знав, що висвячений ним священник конечно мусить бути його прихильником. Адже ж якби його признано неправим єпископом, то й висвячення того священника було би неважне. Так само не занедбував Шумлянський, де можна дати стусана прихильникам Свистельницького. До таких прихильників належав о. Теодор Ловецький, парох в Підгайцях, чоловік уже старий і поважний. Коли Шумлянський зїхав до Підгаєць, о. Ловецький скликав околичне духовенство, справив для єпископа добру гостину і при від'їзді проводив його аж за місто. Шумлянський був добре підпитий. Коли за містом о. Ловецький попросив у нього благословення і хотів вертати додому, єпископ велів йому сідати на коня і їхати з собою. Старий священник не міг сісти на коня і випрошувався від тої честі. Тоді розгніваний Шумлянський велів своїм людям висадити його на сідло, а потім зіпхнути. О. Ловецький, падаючи з коня, зламав собі карк, а Шумлянський з карети ще стрілив до нього з пістолета, а потім, лишивши ледве живого насеред шляху, поїхав далі. Таких випадків бувало більше, бо Шумлянський був чоловік завзятий і не любив вибачати тому, в кім бачив свого противника.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТІ НА УКРАЇНІ В ХІХ в.

[...] Та ось з початком ХІХ в., коли французька республіка переминяється в Наполеонову монархію, починається в цілій Європі реакція проти усього, що пахне революцією й ідеями, які породили її. На нашій території се була реакція проти лібералізму. Що се було за зілля? «Противники сього оклику,— писав один польський публіцист 1816 р.,— переконані, що ліберальні погляди підкопують престולי, опрокидають вівтарі і мішають увесь світ» (Chmiel., 23); прихильники змістом лібералізму вважали вільність друку, толеранцію чужих переконань і змагання до визволення селян (там же, 26). Той польський лібералізм був зрештою дуже несмілий і оглядний. «Бувають погляди смілі і вільні,— пише той самий ліберальний публіцист,— яких, проте, не можна називати ліберальними. Безбожник, що чесноті видирає самотність, прихильник Вольтера, що розпусними жартиками понижує наше моральне ество; анархіст, що, щоб дійти до власті, величає нелад і відкидає найголовніші основи суспільності,— ось люди, що, по їх думці, голосять світові ліберальні погляди, а на ділі часто не мають ніяких» (ibid.). Та коли прихильники лібералізму були такі несмілі і так сквапно відгрібали себе від Вольтера і всіх безбожників, то прихильники реакції були тим сміліші. Вони не обмежувалися на оборону, але шукали противників навіть там, де їх не було, поборювали лібералізм, можна сказати, ще заким він народився.

Історик освіти правобічної України мусить своє оповідання про ХІХ вік зачати зазначенням того факту, що при кінці ХVІІІ в. в недалекім сусідстві України, в Полоцьку, Могилеві, Динабурзі були самотні на всім світі решти єзуїтського ордену, який 1773 р. зніс був папа Климент ХІV та якого білоруську частину спасла від заглади цариця Катерина, не позволивши в межах Росії оголосити папського бреве*. Правда, папа голосно докоряв єзуїтам, що й неважаючи на се не розв'язалися самі, але потиху похваляв їх і заохочував до витривання (Chmiel., 29). Вони розширяли свою діяльність, держали далі свої колегії, зуміли здобути собі прихиль-

* [Указ (лат.)].

ність царя Павла, і ось 10 жовтня 1800 виходить його наказ, «щоб усі кафедри в Віленській академії і всі нижчі школи зайняли єзуїти»; тільки медичний віділ мав бути обсаджений світськими професорами, але й ті повинні були підлягати ректорові-єзуїтові. Далі сказано було в тім указі, що «в міру, як буде більшати число єзуїтів, під їх заряд мають переходити всі давні школи і колегії на Литві, Поділлі й Волині і всі давні добра і фонди мають їм бути звернені (ibid.). Се грозило поворотом тої єзуїтської едукації, яка довела Польщу до упадку. Але перед виконанням сього указу Павла замордовано, а новий цар Олександр I під впливом свого приятеля і дорадника кн. Адама Чарторийського наказом з 1803 р. зреформував у ліберальнім дусі Віленський університет і віддав під його заряд усі школи на Литві й на Україні. Майже рівночасно в Кременці постала заходом Тадея Чацького гімназія, переіменована 1805 на ліцей. Призначена для заспокоювання практичних потреб краю, ся нова школа мала метою «ширити освіту, вільну від усяких чернечих примішок». Чацький не любив єзуїтів і готовився до боротьби з ними, особливо, коли вони 1811 р., покликані графом Ілинським, приїхали до Романова, щоб там заснувати колегію. Він надіявся помочі від Чарторийського, наставляв на заснування конвіктів для молодіжжі при школах у Вільні та в Кременці. Але й єзуїти не дрімали. Вони силкувались позискати собі ласку у царя обіцянками, що будуть учити зовсім безплатно, а головно тим, що не будуть при викладах поминати й російську мову. І справді, 12 січня 1812 р. вийшов указ, яким єзуїтську колегію в Полоцьку зроблено академією і піддано під її заряд усі єзуїтські школи, які досі існували або які б постали на будуще в Росії. Се був останній тріумф єзуїтів в Росії. Вони увільнилися від зверхності Віленського університету, з великою парадом переіменили свою колегію на «академію» з трьома факультетами: філологічним, філософічно-правничим і теологічним. На філологічному факультеті викладано язики російський, німецький, латинський, грецький і гебрійський; польський заведено аж пізніше (там же, стор. 36). Розуміється, всі виклади йшли по-латині. Метод навчання був старий, схоластичний; багато ваги кладено на різні паради, прилюдні екзамени, декламації та диспути. Але часи змінилися. Що давніше вистачало довгі віки, тепер зустріло опір

серед суспільності. Немилосердні язики почали кпити з єзуїтської академії, називаючи її «академією сморгонською» (медвежою) та вияснюючи її призначення до оглуплювання вихованців, до девіза «засліпити, щоб правити, переслідувати, щоб переконати, плазувати, щоб піднятися» (ст. 42). Єзуїти справді метою своєї академії і всієї своєї діяльності клали поборювання і викорінювання «лібералізму», тобто під сею фірмою всякої свобідної думки навіть у справах зовсім далеких від теології і політики. Ітак, коли 1817 р. один гімназійний учитель, більше аматор старих друків, ніж ліберал, написав розбір дрантивої поеми «Pułtawa» *, написаної єзуїтом Мусніцьким і виданої в Полоцьку ще 1802 р., накинулися на нього єзуїти, виникла полеміка, де з єзуїтського боку дійшли до того, що критикувати сю єзуїтську епопею, написану на похвалу Петра В[еликого], то значить «повстати проти релігії і уряду» (там же, 51). Розуміється, що лібералізм і всі його забаганки в очах тих людей, то було «гасло, окуплене незмірними муками, кровопролиттям, що не мало кінця і краю, майже загальноєвропейським спустошенням». З правдивою єзуїтською делікатністю один полеміст сього табору говорить, що словом «ліберальність» дурять недогадливих людей. «Рідко хто замислюється над значенням парадного слова «лібералізм»; свавільність, відкрито виголошена, впала б у вічі кожній розсудливій людині; лібералізм майже завжди приймався з усміхом; свавільність в багатьох домах зустріли б з кулаками». І він кінчить свої висновки щиросердечним окликом: «Великий боже, рятуй нас від неї! Кинь краще на наші очі заслону вічної темноти, щоб фальшивий промінь злої і облудної освіти не торкнувся ані очей, ані сердець наших!» (стор. 49). Недаром ліберали говорили про тих людей, що їх девіз — sola postea salus (тільки ніч рятує).

Та поки йшла газетна полеміка, головно між Полоцьком, Вільном і Варшавою, на Україні помалу посувалася справа освіти наперед під патронатом Віленського університету. За ініціативою Т. Чацького, але аж по його смерті, 1814 р. засновано «подільську гімназію» в Вінниці. Освіта підносилася, і в 1820 р. число шкіл, учителів та учеників Віленського округу було найвище в порівнянні з іншими округами цілої Росії.

* [Полтава] (польськ.).

З урядового російського джерела («Журнал департа-мента нар. просвещения» за 1821 р., т. III, стор. 502) подає д. Хмельовський ось які дані. В 1820 р. було в Віленським окрузі наукових закладів 430, учителів 983, учеників 21 174. Натомість у Московським шкільнім окрузі закладів 287, учителів 846, а учеників 9788. Один тільки Харківський округ із усіх інших мав число учеників більше, ніж Московський, хоч значно менше, ніж Віленський: у 249 закладах училося тут 11 816 учеників. Обік Кременецького ліцею та Вінницької гімназії, що хоч мали значну часть учителів духовних, пройняті були наскрізь світським рухом, стояла василіянська гімназія в Умані, також далека від єзуїтського обскурантизму, та піярські школи. Для боротьби з тим напрямком єзуїти заснували 1818 р. спеціальний часопис «Miesięcznik Połocki»* і силкувалися своїм звичаєм запевнити собі протекцію магнатів і навіть царя Олександра, що під впливом провідників європейської реакції, таких, як Деместр та під впливом пані Кріднер шораз більше хилився до обскурантизму і містицизму. Та тут спіткало їх велике розчарування: д. 16 марта 1820 р. цар підписав наказ, яким єзуїтів назавсіди вигнано з Росії. Полоцька академія і її видавництво шезли з лица землі; єзуїти забралися до Тернополя. Та хоча з прогнанням єзуїтів не стало властивих войовників обскурантизму, то засіяне ними зерно — ненависть до новочасної науки і її здобутків — не переставало пускати пагони, особливо в Литві і Білій Русі. В 20-х роках таким пагонком був там містицизм, який зрештою був у ту пору загальноєвропейською хворобою [...].

[1902]

* [«Полоцький щомісячник»].

За горами, за лісами
Сумно та й смерклось.

М. Шашкевич

[...]Отсе studium romanum **, яке побирають русини в римській колегії, почало в останніх десятиліттях ХІХ в. відгравати деяку значнішу роль в національній життю русинів. Дивним може видатися, що воно, хоч існує від половини ХVІІ в., перед тим не відіграло в тім життю майже ніякої ролі. Ну, та се історична загадка, нехай над нею мучаться спеціалісти. Для нас важно сконстатувати хіба той факт, що видніша роль «рим-шуків» у нашій суспільності датується аж від того часу, коли в Римі наслідком різних політичних констеляцій *** і впливів звернено пильнішу увагу на нашу Русь і адоптовано **** в значній мірі плани польських політиків щодо реформи унії і реорганізації уніатської церкви. Одною з точок сеї програми було обсаджування єпископських та митрополичих катедр і інших видніших єрархічних посад вихованцями римської колегії та вітхнення «римського» духа в важніші церковні організації (реформа василіян єзуїтами, реформа духовних семінарій). Один по однім засідали на наших митрополичих престолах два вихованці римської колегії; інші їх товариші позаймали важні позиції в консисторіях та на університетських катедрах, і сьогодні вже можна би з певним правом запитати: які ж здобутки сих заходів? Чим зазначили себе впливи римських студій у нашій національній історії?

Не можна заперечити, що бодай одним плюсом зазначила себе у нас та група «римських докторів», а власне заініційованою митрополитом Йосифом Сембратовичем діяльністю над отверезінням народу. Певна річ, і тут сама ініціатива не була би вдіяла багато, якби їй не пішла на руку невтомима і повна запалу та посвячення діяльність деяких сільських духовних домашньої школи, як Мох, Струтинський, Мардарович, Чарнецький і т. і. Та поза тим, скільки знаємо, діяльність

* [За горами (лат.)].

** [Римське навчання (лат.)].

*** [Ситуацій].

**** [Тут: прийнято, як свої].

римських докторів не зазначилась у нас нічим позитивним. Ані на ширшій політичній арені ніхто з них не то що не заяснів, а навіть не вмів зробити кроку (згадаємо тільки повну понижень та компромітацій кар'єру Сильвестра Сембратовича з його «Миром»), ані в національним руським життю ніхто з них не відіграв виднішої ролі, не виявив хоч сякої-такої здорової власної думки, ані на полі церковної організації не видно досі якогось значнішого їх впливу (один римщук, що переселився був до Америки і мав справді поле показати себе, виявився чоловіком вповні безхарактерним, без ніяких релігійних та етичних переконань). Ба навіть на найтіснішім, спеціальнім полі, де би впливи «римської школи» (коли можна і варто говорити про неї) повинні були показатися, на полі теологічних студій, і тут ми не видимо нічогосінько, або ще щось менше. Теологія для наших молодих богословів не перестала по-давньому бути *Brof studium* *, неминучим лихом, яке веде до сьак-так забезпеченої посади. Бачити в ній справжню науку, щось таке, що живо торкає душу, спонукує до власного думання, досліду та праці,— до сього вони не доходять. Знайомості з сучасним станом тої науки, з напрямками не то вже чужими католицькій ортодоксії, але навіть і тими, які існують в лоні самого католицизму (див. в Німеччині праці Ф. кс. Крауса та Шеля, в Англії єпископа Колензо), не бачимо у наших теологів ані сліду. Тим-то наші сучасні теологічні писання, навіть проповіді, гірші, менше живі і більше схоластичні, ніж ліпші того роду твори наших проповідників із XVII—XVIII в. (говоримо тут, розуміється, про друковані). Тим-то видавана від двох літ спеціальна теологічна часопись «Богословській Вѣстник» замість стати «науковим» органом нашої теології, являється хіба найповнішим *testimonium paupertatis* їх науковості і їх теологічного знання. Одно тільки може би можна покласти на карб *studii homani* — оту єзуїтську нетолеранцію до всяких чужих переконань, ненависть до всякої самостійної думки, оту неперебирчивість у способах побороювання немилих одиниць чи напрямків, несумлінність у киданню клевет та підозрінь та в перекручуванні очевидних фактів, усе те, що й деінде, особливо

* [Навчання для хліба (нім.)].

в Австрії, характеризує гіршу частину ультрамонтанської преси. Як бачимо, надбання не надто блискучі!

Як же се так? — питає всякий і не найде відповіді в зверхніх обставинах. Ідуть люди до Риму, віддають чотири, часом більше літ спеціальним студіям, здалека від галицьких партійних сварів, у великім місті, в центрі одної з європейських держав і в серці новочасного католицизму — і не вивозять відтам нічого-нічогосінько? А бодай не вивозять нічого такого, що могло б іти на пожиток убогому, темному та лихою долею битому народові? Не вивозять навіть думки про той народ ані бажання служити йому? Як же се так? Відки се береться і чия в тім вина, коли взагалі можна тут говорити про якусь вину? Стаття д. Римщука відхиляє нам потроху заслону, якою закрита була доси ся загадка; вона перший раз кидає сніп ясного світла на сей цікавий закамарок.

Та пора нам дати голос йому самому. Зазначивши, що в колегіальних правилах головною метою колегії поставлено «дати молодцям руської народності основне теологічне знання», щоб вони були в стані «заховати і розповсюднювати католицьку віру» і тільки в 25 параграфі згадано про те, що «хоча питомці вже в гімназії покінчили науку рідної мови і літератури, однак поручається їм *не занедбувати зовсім* тої науки, особливо в місяцях ферій», автор переходить до питання, як сповняють питомці свій «обов'язок», і відповідає ось що:

«Поперед усього треба нам познайомитись здебільшого з установами і урядженням колегії. Кожний питомець має власну невеличку «камеру», з відповідним уладженням. Вона єсть його цілим світом, справдішнім храмом спокою і праці. Відвідати товариша в його хаті вільно хіба з konieczності. Час розложений так: рано 2 год. в школі, по обіді так само: науки дома денно 2¹/₂—3 год.; спочинку по обіді година, по вечері рівно ж; відкиньмо ще коло 2 год. примусового проходу — то весь дальший час іде на духовні вправи і церковні обходи, що забирають питомцеві денно коло 2 год.— а в свято подвійно. Ферії тривають 4 місяці: 2 міся в Римі, 2 поза Римом. Інші постанови подібні до постанов у львівській семінарії, з тою хіба зміною, що в Римі більше загострена клявзура* ; зате внутрішнє

* [Письмовий іспит на-одинку, за закритими дверями].

уладження, з огляду на вигоди та почасти і на умовини до науки, корисніше. Все складається так, що питомець може, як хоче, винести з Риму якнайбільше морального майна. Чи так є? Заглянемо в бібліотеку.

Велика, гарно уладжена кімната, в якій містяться довкруги величезні шафи. Аж просяться, щоб їх заповнити книжками! Кілька з них справді чваняться своїм майном. Ось в одній ціла патрологія, правдива перлина бібліотеки, цінна спадщина по пок. архієп. Йосифі Сембратовичеві. Побіч друга шафа дорогої спадщини, а за тим іде третя, четверта, п'ята — з книжковим хмизом. Лиш де-не-де знайдеться щось пригожого, проче — перебірка уличної антикварні. Та будь-що-будь теологія заступлена гарно. Теплий кожух — не на нас шитий! Затвердий горіх для русина, у якого щойно клюються зуби! Але заглянемо до світської літератури. Є щось, а властиво нічого: трохи жебранини від преєсв. Чеховича, п. о. Барвінського, жертви о. прал. Левицького, дари «Ставроп. Інституту», «Товариства ім. Шевченка», «Просвіти»¹, д-ра І. Шараневича — і багато обіцянок, яких навіть у протягу кількох літ не можна було сповнити... Як хто зробив правдиву жертву, то хіба книгарня Губриновича! Годиться також подякувати «Книгарні польській». Се жертви в самих початках, відтоді нікому і до голови не прийде про се подумати. Давніше був ще якийсь колегіальний фонд на ту ціль, нині нема нічого: ні фонду ніякого, ні жертви. Якби так не змилосердився від часу до часу о. Левицький, то — ет! А чей же годило б ся декому другому подумати про яку таку духовну поживу для будучих учителів люду!

Але запитаєте: «І що, ради господа, маєте в вашій бібліотеці!» Йй-богу, не скажу! Гадаєте, хто інший знає? Ні! Є, може, кілька сот томів, може, й тисяча, може, більше набереться, але скільки і що є, ніхто не скаже. Коли я приїхав до Риму, попросив у бібліотекаря реєстру книжок. Нема. Як нема? Нема та й кінець. Чому? Не хочать платити за зладження... Бібліотекар пішов на ласкавий хліб; новий прийняв на себе обов'язок зладити реєстр і посортувати книжки. Зачались вступні приготування. Сей має у себе 40 книжок, той 30 і т. д. Сей патріот держить Шевченка та «Історію літератури» вже третій рік; той знов сподобав собі Костомарова «Монографії». Чому? Чи любується тим так дуже? Е ні,— тільки після його мізкування годилося б тим

авторам знайти місце в ідексі...² На жаль, тут не має сили «невинний» маєвий указ*.

Згадав я, що і по 40 книжок держиться по хатах. Чому? Бо в хаті гарна шафка на ту ціль, а книжки красно переплетені. Читати... Цур їм! Хіба ж не краще марити про славу «общую літературу»? Один другому не дозволяє читати. Пригадую собі, скільки не напросився одного товариша, аби прочитав Чайченкові³ оповідання. Ні та й ні! Бо ну ж хто побачить...

Але ось коротеньке справоздання з книжкового руху в минулім році. Читачів було всього 13 (три питомці, відай, не знали, що в їх хаті є бібліотека). Визичено всіх творів 187 в 254 томах. Найбільше з того припадає на белетристику (104 твори у 120 томах) і 14 річників періодичних видань: проче з обсягу історії і теології**.

Ще раз повторюю «визичено», бо чи хоч одну четверту часть прочитано — не треба казати.

Нині, славити господа, є дещо свіжого з нашої літератури (дар о. Левицького) — так гадаєте, прочитає хто що-небудь? Запитає бодай з цікавості, що се? Не хоче і дивитись, як йому показуєш; формальний страйк та крик: революція готується!

Яке їхало, таке здибало. Ростуть народні проводирі, як карлючковата деревина. Якби так сторонній чоловік приглянувся нашому життю, то хіба не повірив би, що се діти одної матері; не дав би віри, що се покінчені гімназисти; а трете, що се будучі священики[...]

Вже з огляду на сих кілька сторінок, де вилився окрик болю та сорому широї, гарячої душі, що не затратила в собі морального почуття своїх обов'язків супроти рідного народу, — вже з огляду на сей документ Альманах наших молодих богословів варт пильної уваги, а його редакторам належитьши щира подяка.

* Хоч і його уживалось. Сім чи вісім років тому на донос одного із щиріших непрошених опікунів, настоятельство наперед ховало, а потім спалило «Кобзаря». Отже, і наш сердешний Тарас діждався костра — аж у Римі... За старанням своїх таки домородних поліцаїв! Бо італ'янцив у тім винувати годі. По правзкім виданню появилос'я львівське. Се попало знову в руки непрошеного опікуна...

** З часописей є в колегії «Діло» (плачене доперва від січня с. р. з колегіального фонду доси о. Левицьким), «Руслан» (теж дар згаданого жертводавця), «Посланникъ», дар о. Джулинського, «Vaterland» (пронумерований преосв. Чеховичем), «Przegląd»

Після таких признань певно й історик не здивується, чому славетне «studium romanum» доси дало нашій суспільності так мало плодів.

«Крадемо громадський гріш і обманюємо суспільність та своїх добродіїв» — се справді така школа, яка найліпше може виховувати різних Грушок, але ніяк не ширих робітників на народній, науковій чи церковній ниві.

Наївним видається мені поклик нашого автора до суспільності, щоб не занедбувала сеї інституції, не «годувала кого будь громадським добром», не посилала туди моральних калік, а тільки «путящі одиниці з якою-такою вродженою інтелігенцією». На чю адресу се сказано? Хіба ж ш[ановний] автор не знає, що руська суспільність яко така не має ніякісінької компетенції над тим, кого слати, а кого не слати до Риму? Хіба ж він не знає, що не суспільність, але нужда або індивідуальні обставини попихають молодих людей (от і як його самого) до римських студій? Та й ще одно, найважливіше! Коли хто скаже: ся школа кепська, то ще тим не сказав: ся молодіж кепська, але далеко більше сказав: ті вчителі і настоятелі кепські. Хто і як кермує заняттями молодіжі в римській колегії? Хто і якого духа чи бездушшя впоює їм? Се було би цікаво знати, відти слід би розпочати реформу. А раз знаючи се, автор легко міг би відпитати й властиву адресу, на яку треба звернутися з покликами про заради 'лихові.

[1902]

ДВІ ВИХІДНІ КАРТКИ

Старі руські друкарі мали звичай при кінці книжки, особливо коли се було більше та коштовніше видання, містити коротке оповідання, коли і при яких обставинах друкувалася книжка, які перешкоди спиняли її друк або які інші цікаві обставини варті були зазна-

(теж старанням о. Левицького), «Przegląd powszechny», «Misye Katolickie», «La Voce», «La vera Roma» і «Civitta cattolica» (всі три останні з фонду колегіального). Часописі, особливо руські, мають читачів, як догадуватись з різних заміток і поправок. У нас хоч на філологах не збуває лиш шкода, що всі дилетанти...

чення. Остання карта книги з такою увагою від друкаря зветься в бібліографії вихідною картою, а само оповідання — вихідною літописсю. Не лише для бібліографа, але й загалом для історика літератури такі вихідні літописи являються цінним матеріалом, подаючи не раз такі звістки, яких даремно було би шукати в інших джерелах. Тим-то легко зрозуміти, що одним із дезидератів наукового опису наших старих друків і zarazом історії нашої старої літератури мусить бути зібрання і наукове використання всіх таких вихідних літописей, не менше як і передмов та дедикацій * наших старих друків.

Тимчасом справа се досить не легка. Досить заглянути до якого-будь каталога наших церковних і інших старих друків, щоб переконатися, як багато ще тут треба збирати і зробити. Не мало наших старих друків через різні пригоди зовсім попропадало, інші заховалися в одному або кількох примірниках або навіть лише в деяких шматочках, у інших усі звісні примірники не мають титулу або кінця. Загалом титулові та вихідні картки в наших старих друках далеко більша рідкість, ніж самі друки. Найважливішою причиною сього явища було — хто би се подумав! — заведення унії. Особливо від часу Замойського собора¹ серед уніатської ерархії проявляється сильне змагання — відокремитися від православія. На церковні книги, друковані перед унією або загалом у православних друкарнях, уніатські ерархи дивляться криво; виходять розпорядження, що признаки православія в тих книгах мають бути поправлювані та замазувані, православні книги по змозі мають бути усувані з уживання. Уніатські єпископи, декани та візитатори **, переглядаючи церковні книги по парафіях і маючи накази усувати все, що надто виразно пахне православієм, а не можучи вчинити сього з огляду на брак і дорогітню церковних книг, заспокоюють своє сумління хоч тим, що з православних книг віленського, київського та московського друку видають титулові та вихідні картки і так «направлену» книгу лишают у церкві до дальшого вжитку. І не треба думати, що се робилося за якого-будь Атанасія Шептицького, Рила або Білянського. Ні, се робилося ще і в наших днях;

* [Присвят].

** [Інспектори].

оба митрополити Сембратовичі були — знаю се почасти з власного бачення, а почасти з оповідань наочних свідків, дуже пильними нищителями титулових та вихідних карток у наших старих церковних книгах. Особливо пок. кардинал Сильвестер посував свою ревність до того, що не пропускав навіть почаївським уніатським друкам, може, тому, що Почаїв будив у нього асоціацію ідей, в'яжучися зі «схизматицькою» Росією...

[1905]

I. СЕРЕДНІ ВІКИ

Упадок старинного світу і перехід його до середніх віків — се одна з найтрагічніших і найстрашніших епох у історії людськості. Найбуйніша фантазія при найбільших зусиллях ледве може уявити собі об'єм і глибіню того упадку. Пригадаймо лише деякі характерні дрібниці. Ще в четвертім віці по Христі Італія, Греція, Мала Азія, Сірія, Єгипет та північне побережжя Африки представляються як один великий огорож або музей: вони густо заселені, покриті цвітучими, многолюдними містами, в яких блискотять до сонця мармурові будівлі храмів, театрів, громадських будівель та приватних палат. У найменших із тих міст, у тім часі й у таких, що стояли лише завдяки ненастанній боротьбі чоловіка з пустинею і тепер відкопуються з глибоких пісків Сахари, були обік театрів школи, ринки, портики, лазні; смітник зглядно малого города в долішнім Єгипті Арсіное, покритий піском, зберіг нам много тисяч рукописних уривків класичних авторів, у тім числі й такі неоціненні перли, як «Атенську політику» Арістотеля, поезії Бакхіліда та міміямби Геронда. Павзаній, описуючи свою подорож по Греції, втомляє нас описами незлічимої скарбів різьбярської, будівничої та малярської штуки по всіх її містах, по всіх закутках та островах. Ще в четвертім віці по Хр. стоять усі чудеса Атен, Александрії, Пергаму, Ефеса, стоять величезні бібліотеки, академії, скрізь цвіте промисел, іде жива торгівля, лунають учені диспути, йде нечувано оживлений письменський рух.

Але все се — провінція, яку затемнює своїм блиском

і багатством столиця — Рим. За часів Трояна мало се місто півтора мільйона мешканців, 423 храми, 154 статуї богів із золота та слонової кості, 2 колоси, 22 великі статуї на конях, 3785 статуй цісарів і римлян, 1352 криниці і басейнів, 78 бібліотек і театрів, із яких найбільший міг помістити 22 888 глядачів, та, крім того, великий цирк з 385 000 сидженнями. Щоб дати поняття про його велич, досить буде сказати, що в ньому були б помістилися всі мешканці Львова, Кракова і 33 більших галицьких міст. Місто мало 2000 палат і 867 публічних бань; пригадаю, що так само великий нинішній Відень має їх лише 57. В однім Римі було більше діл штуки, як їх сьогодні мають усі столиці світу на купу.

І все те, як сон, як привид, пропадає, щезає, розсіпається порохом протягом яких 200—300 літ. По війнах з готами Рим числить усього 5000 мешканців, а по відході останнього грабівника, готського короля Тотілі в р. 596, через 40 літ стоїть зовсім пустою, немов зазначуючи тою паузою кінець старинного світу. І рівночасно в Греції замикають останню грецьку школу в Атенах, а християнські монахи палять бібліотеку в Александрії. Не минуло пару сот літ, а з безмірно багатой греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки. Подумаймо лише: зі 100 драм Софокла лишилося нам лише сім, із 70 трагедій Есхіла так само лише 7, із незлічених грецьких комедій маємо лише 11 комедій Арістофана, із грецьких ліриків не маємо майже нічого, з незлічених і многоважних філософів ледве Платона й Арістотеля більшменш вповні, а твори таких велетнів, як Демокріт і Епікур, пропали цілком; із величезної наукової літератури майже ніщо, з істориків ледве десяток, та й то в уривках, із малярства майже нічого, з будівель та різьби мізерні останки. І подумаймо далі, що навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації.

Переглядаючи розмір тої нечуваної, всесвітньої руїни, жах проймає нас до дна душі. Адже ж ті римляни та греки в III і IV віці, певно, й не думали, що за яких 200—300 літ ся їх цивілізація розпадеться, вовки витимуть у їх храмах, а нужденні вапнярі палитимуть вапно

з їх мармурових богів та героїв. Невже ж се явище було-конечне, полягало на якійсь законі історичнім, який, може, грозить і нашій цивілізації, може новими страхіттями окошитися на наших внуках або правнуках? Які були причини тої руїни? Які обставини зложилися на неї?

Певна річ, причин було багато, але найголовніші були три: внутрішня гниль і безхарактерність, до якої дійшло цивілізоване людство старого світу під впливом таких чинників, як безтямна мішанина рас, невільництво, самоволя пануючих та деморалізація всіх сфер, далі характер і розширення християнства, а нарешті напади варварів. Про першу з тих причин, про того внутрішнього рака, що точив блискучий назверх організм старинної культури, багато можна би говорити, та й багато було говорено, особливо з боку християнських противників поганства або строгих консерватистів з-поміж поган. Ми не будемо широко розводитися над сим явищем, хоча мусимо зазначити, що воно дуже складне і само потребує ще багато пояснень, яких не можуть нам дати скупі останки тогочасної культури та літератури.

Щодо християнства, то ми також не думаємо нехтувати його великого і добродійного впливу на моральне відродження людей. Воно без сумніву дало старовинному світові, що або задихався в безтямній розкоші, або потопав у чорній зневірі і розпуці, вищу мету життя, вказало йому новий світ ідей і вірувань, дало його душі зовсім іншу силу й іншу волю, ніж могли йому дати наскрізь матеріалістичні філософи епікурейської та цинічної школи і навіть ніж давали метафізичні спекуляції неоплатоників. Супроти всіх тих філософів, опертих на розумі, підшитих скептицизмом, критикою та матеріалізмом, християнство давало щось зовсім нове, нечуваний підйом чуття, непоборну дисципліну догми, принади раю і страховища пекла. Перекладаючи мету людського життя з цього світа в загробний, воно навчало чоловіка панувати над собою, іти простолінійно, не оглядаючися ні на що, концентрувати всі свої змагання до одної точки. Серед того розніженого знудженого дармоїдством, зогидженого пануванням або пригнобленого вічним страхом і непевністю і в тім страху забобонного, хиткого та безрадного людства християнство творило сильну фалангу людей смілих,

безоглядних, готових на всякі жертви і на всякі терпіння, відданих одній високій цілі, доктринерів і ентузіастів, але при тім солідарних супроти іновірців і характерних. Се були великі семена відродження людства, і історик не може їх відмовити первісному християнству.

Але сей світлий образ має також свою темну і то дуже темну, сторону. В відношенні до тогочасної греко-римської культури, держави, науки, штуки і літератури християнство без сумніву було реакцією, було темною, ворожою силою. Недаром його колыскою була Сірія! Воюючи з многобожжям, воно виступало вороже проти всяких його слідів у літературі, штуці, науці й житті. Воно прокляло поганські храми як осідки злих демонів, за яких уважало богів грецького, римського, єгипетського пантеону. Воно бридилося поганськими жертвами, але з тим самим обридженням дивилося також на поганський театр, бо ж і в ньому виступали ті самі боги та півбоги. Руйнування поганських храмів, розбивання ідолів (ідол від грецького εἶδολον — значить образ, загалом твір штуки) вже від III віку вважається заслугою християнства, доказом його святості. Поганська література, просякла наскрізь політеїзмом, не цікавить християн, особливо відколи у них появляється своя власна література — безформна, наївна, варварська щодо язика і композиції, обскурна, полемічна, легендарна та історична, з рідкими блисками чистих, високих думок, з частішими вибриками темного фачатизму, безкритичності, сліпої ненависті або дикої орієнтальної фантастики, як прим. у незліченних апокрифах. Християнська полеміка не раз безсовісно брехлива та безсоромна, християнська історіографія безкритична і поверхова. Ніколи не було так багато анонімів та псевдонімів, ніколи не було так частих писань під сфінгованими прозвищами. І оця література, що після греко-римської поганської літератури навіть з доби упадку робить на нас таке враження, як коли б ми з дня, хоч і захмареного, і з повітря, хоч і занечищеного міазмами великого міста, входили в темний погріб, де чути запах труп'ячої гнилизни, — ця література мала за пару сот літ витиснути, здушити, знівечити архітвори великих геніїв старовини. Вона затопила навіть своїх власних батьків або в значній мірі сфальшувала їх останки: з найдавніших письменників християнської церкви трьох

перших віків лишилися нам або мізерні уривки, або дуже підозрені фальсифікати.

Та не досить того. Християнство вбивало кли далеко глибше — в родинне, державне і громадське життя старинного світу. Воно проповідувало відречення прозелітів від поганської родини і давало можливість виконати таке відречення; відривало дітей від роличів, жінок від мужів, мужів від жінок; усі інші соціальні зв'язки уступали на бік перед одним головним — церквою. Церков була для християнина всім — батьком і матір'ю, сім'єю і громадою. Вона дбала про його матеріальні і духовні потреби, опікувалася ним від коліски до гробу і вела його певною рукою в загробову райську світлість. Він не признавав держави, в якій цісар велів уважати себе богом, не признавав властей, а бодай старався обходитися без них. Помалу й усе життя його сусідів-поган робилося для нього огидним та ненависним, повним гріхів та образи божої.

І зовсім натурально! Адже християнська етика була явним противенством поганської, а особливо римської. Коли поганство вимагало від горожанина поперед усього послуху властям, то християнин безмірно важнішим уважав послух богу чи його заступникові — священникові або єпископові. Коли поганство все ще по старій пам'яті вважало народ, спеціально римський, джерелом усякої власті, християнин був певний, що всяка власть походить від бога, хоча, щоправда, іноді насилається на нього за його гріхи. Коли поганство головними чеснотами горожанина вважало гордість, смілість, неуступчивість, — християнство бачило свій ідеал у покорі, податливості та незлобності. Нерівність доходила аж до дрібниць щоденного побуту. Культурний чоловік греко-римського світу любив гарну одягу, пахощі, чистоту, гімнастику, тілесну красоту, — християнин усе те вважав чортівською спокусою, гріхом та злочином. «Оце ти, сину, — говорить апостол Філіпп до Стахія в однім апокрифі, — досі довгі літа був сліпий (себто був поганином). А тепер до тебе загостив спаситель і зробив тобі ласку. Не втішайся же відтепер вином і не мийся, бо се власть ідольська; не хвалися сріблом ані золотом, бо се сіті смертні». І справді, старі житія говорять нам про аскетів і подвижників, що жили, не миючись по тридцять літ, держали свої рани на сонці, поки в них не замножилися черв'яки, і потім, коли ті черв'яки

падали з ран, вони самі прикладали їх назад, говорячи: «Їжте, що вам бог призначив». Ненависть до поганської держави і громади збільшилась особливо в III і IV віках в часі переслідувань, і тисячі християн покидають цивілізований світ, залюднені міста й села і тікають у пустині, живуть там у страшній нужді, в бруді, занедбанні й темноті, віддані лише одній думці — думці про спасіння душі через умертвіння свого тіла, через відмовлення йому всіх його потреб і привичок. Світ і природа, що для старинного грека й римлянина були джерелом усього життя, всієї краси, всієї радості, в очах християнина — се минуші тіні, ілюзії, чортяча мана, джерело зла, гріха та чортячої спокуси. Більшого, повнішого противенства годі уявити собі. Не диво, що вже найдавніші поганські письменники, які мали нагоду стикатися з християнами, були поражені тим противенством і вважали їх або зовсім безумними, як Лукіян, або бездонно-забобонними, як Тацит, або заклятими ворогами всієї людської суспільності.

Правда, відколи в р. 325 через Костянтина Великого християнство здобуло собі формальну толерансію, а фактично панування в греко-римському світі, образ сей змінюється, але не на ліпше. Християни показуються далеко не толерантнішими супроти нехристиян і навіть супроти своїх власних сект, як були колись погани супроти них. Переслідування християн римськими кесарями не мали ніколи ціхи релігійних переслідувань; се були політичні та адміністративні заходи, в яких римлянам ходило о певні чисто політичні акти, прим., признання власті кесаря через закурення кадила перед його статуєю, а в яких християни бачили порушення своєї релігії. Аж християнство перше дало світові зразки війн і різанин за таке або інше розуміння бога, трійці, первородного гріха, натури сина божого і т. п. Аріани в Александрії одного дня вирізали 2000 афанасіан; ті при найближчій нагоді відплачуються їм іще з процентом. Переслідування, свари, інтриги, обопільні очорнювання, плюгавлення та викликання творять огидливий та страшний образ. Де недавно перед тим філософи дебатували про високі проблеми пізнавання, фізики та математики обчислювали закони тиснення та математичні правила, а критики розбирали й коментували твори Гомера та Софокла, — там тепер ревли петямущі аскети, кулаками та палками попираючи свої догматичні кон-

цепції про гомоузїос та гомойоузїос¹. Поганські школи пустіли, поганські бібліотеки та храми нищено, поганська наука йшла в забуття або була викликана, як незгідна з самотнім джерелом правди, знання й спасіння — святим письмом. Се був перший вплив варварів — несповна сто літ перед навалом дійсних варварів з півночі і зі сходу.

Та ось у IV віці починаються страшні напади з півночі. Германські племена проривають римський зіме — кам'яний поріг, вал з укріпленнями, побудований від верхнього Дунаю вздовж Рейну аж до Німецького моря, — вриваються в зроманізовану і здобуту до культури Галлію, ширячи грабунки, різню та пожежу. Слухи про їх безмірну жорстокість, про замилювання до страшних мук, які вони задавали своїм бранцям, проймають жахом римлян, здавна привиклих до розливу крові та до стогнання людей, прибитих на хрестах. Чутка йде, що ті дикуни, свеві, вандалі — то не люди, то виплоти злих демонів та диких лісових жінок. За Галлією паде в руїну Іспанія, здобута вандалами, які опиняються аж у Африці. Інші орди йдуть до Італії: аляни, готи, льонгобарди. За ними йдуть гунни, ще страшніші нищителі. Тих, що уцілили від різни, женуть позв'язуваних, як худобу, в неволю. Ледве поборено гуннів, ледве германські племена посідали на залитих кров'ю та покритих руїнами землях, аж ось надходять нові хмари — з півдня араби, з півночі — нормани; знов різні грабунки та пожежі. Майже 600 літ тягнеться та страшна епоха; старинний світ конає в крові й вогні; коли стихла буря, всі побережжя Середземного моря змінилися до невпізнання, були одною великою пустинею, по якій де-де пленталися перелякані, напівдикі, темні та забобонні люди.

Це були народини середніх віків. Щоб зрозуміти їх історію, треба все мати на оці ті три основні елементи, що надавали їм фізіономію в Західній Європі: останки старого римського світу, християнство і те нове, що принесли германські племена.

Ті племена принесли з собою поперед усього феодальну систему володіння землею, основу на тім принципі, що вся земля — власність короля, який міг надавати її разом з оселеними на ній людьми своїм довірем та заслуженим людям, а з них кожний своєю чергою в своїм наділі міг роздавати менші посілості

своїм підвласним. Посідання землі було нерозривно зв'язане з повненням воєнної служби. Король — се не тільки властитель усієї землі в державі, але також як такий джерело всякого права, той, кому він передав часті своєї землі, одержує також ео ірсо * часті його законодавчої сили, робиться в повнім значінні малим королем у своїм уділі. Кожна баронія, кожна громада, кожна корпорація в громаді може мати окремі права, окремі привілеї, надані їй у ширшій обсягу королем, у тіснішій меншим феодалним паном. Право, що в Римській державі було одно для всіх, робиться тепер привілеєм, набирає тисячі місцевих відтінків та степенів, у яких звільна виростає ідея місцевої самоуправи.

Феодалізм іде до роздроблення суспільності на більші або менші атоми. Одинокій зв'язок, що держить ті атоми вкупі, — се зв'язок чисто ідеальний, ідея васальської вірності. Вірність князеві, королеві, його прапоріві, його знакові робиться найголовнішою чеснотою, найвищим ідеалом феодалного світу; раз тої вірності не стане або над нею візьмуть перевагу інші егоїстичні мотиви — і весь той світ розлетиться на атоми. Історія середніх віків — се вічне хитання між тим ідеалом васальської вірності й егоїстичними поривами, звичайно, сильнішими від ідеалу, се ненастанний ряд революцій та потрясінь, із якого нарешті виходять нові політичні організми, новочасні монархії.

З римської традиції середні віки заховали властиво тільки одну вповні, навіть у скріпленій формі, а власне політичний ідеал Римської імперії. Хоч як дивним може се видатися, а проте факт такий, що германські племена, руйнуючи старинний світ, не мали зовсім того почуття, що вони почали нову добу людської історії, що старі римські порядки минули безповоротно. Їм усе здавалося, що Рим як був, так і є головою світу. Римські барони називали себе консулами, потім сенаторами. Титул римського цісаря не вигасав ніколи; зразу його носили цісарі константинопольські, поки в р. 800 Карло Великий не відновив римського цісарства на Заході, велівши себе самого коронувати в Римі. Правда, сей титул мав зміст зовсім не подібний до старої Римської імперії, але він був живим відгомонам права на воло-

* [Тим самим (лат.)].

діння цілим світом і окружав особу новоспеченого імператора недосяжним німбом. Нерозривно з цим титулом йшли даліше його атрибути — латинська мова як урядова в цілій імперії і римське право, перемінене по феодальному звичаю на привілеگیю, яку цісар міг надавати поодиноким краям, містам та корпораціям.

Але найважнішим, пануючим складником того життя, що повстало на руїнах старинного світу, робиться християнська церква. Германські наїзники, що розвалили Рим, бажаючи знайти в ньому притулок і домівку, застали там християнство пануючою релігією і прийняли його також за свою релігію. Правда, се було дивне християнство, прищеплене до тих напівдиких, буйних, жорстоких душ. Воно не відібрало їм ані їх буйності, ані їх жорстокості, але внесло в них роздвоєння, дисгармонію, вічне хитання між супротивними екстремами*. Тут безмежний егоїзм, вибухи дикої лютої, безоглядна жорстокість супроти ворога, а потім хвилі тяжких докорів сумління, подвиги найвеличнійшої самопожертви та самозречення. Тут уживання розкошів, непогамоване та не зв'язане ніякими приписами моралі, там важка покута, аскетичне каєння та терпіння. Ті дикі, непочаті, а величезними силами наділені душі не знали, що то значить зупинятися на половині дороги, панувати над собою чи то в злому, чи то в доброму. Вони потребували зверхньої гальми, пана та володаря, якому б могли віддавати свої сили та пориви, за якого одвічальністю могли б давати попуск своїй натурі. В обсягу світських, політичних інтересів таким володарем і такою опорою їх свідомості був князь, цісар — загалом найвищий феодальний пан. Але сього мало. Їх душа, виведена з рівноваги дисгармонією їх варварських традицій і їх християнської віри, потребувала також зверхньої, видимої опори, регулятора, живого паравана і зверхника. Таким зробився єпископ римський, папа, отець, від самого бога наділений властю в'язати і розрішати те, чого не може зв'язати ані розрішити ніяка людська власть, ніякий людський розум. Папа на полі духовних інтересів те саме, що цісар на полі світських інтересів. Він один наділений необмеженою властю, інші духовники, єпископи та прелати мають лише стільки власті, скільки він їм дасть, володіють лише силою його вповажнення і затвердження. Але

* [Крайностями].

при цім папа, зарівно як і цісар, мають ту найвищу власть не завдяки своїм особам, а лише як репрезентанти верховної над цілим світом власті Риму. Рим — голова світу, володар душ і тіл, відбитка творця на землі.

Roma caput mundi, regit orbis frena rotundi *.

Він панує над світом силою відвічного божого присуду. Сам бог спровадив Енея, побожного героя, з руїни Трої і велів йому заснувати Рим, так само як сам бог спровадив сюди зверхника апостолів, св. Петра, і велів йому 25 літ кермувати відси кораблем Христової церкви і запечатати свою науку своєю кров'ю. Євангеліє і Христові слова, обернені до Петра,— се непохитний фундамент духовної власті Риму; Вергілій і його «Енеїда» — се високий і так само непохитний фундамент світського верховодства Риму. І він, хоч неосвічений Христовою вірою, мав об'яви святого духа й пророкував про народження Христа, тим-то його слова й поеми набирають у середніх віках великого, напівканонічного значення.

Папство й цісарство — се два лиця верховної власті Риму над світом, два мечі, уділені богом Римові. Але які ж мають бути їх обопільні відносини? Беручи історично, нема ніякого сумніву, що до самого кінця VIII віку папи ані не думали рівняти себе з цісарями. Вони чули себе так само цісарськими підданими, як і інші єпископи. Карло Великий прийшов до Риму як необмежений володар, він велів папі зложити наперед присягу, а потім велів йому коронувати себе. Він затвердив даровизну на користь папи, вчишену його батьком Піпіном, але розумів сю даровизну як ленно, як користування з доходів певної країни, але не як творення окремої папської держави. Щоб іще наглядніше показати, що вважає римську цісарську корону атрибутом своєї власті, а не чим іншим, він сам коронує свого сина на цісаря — не в Римі, а в Аквісграні. Але історія повернула на інший шлях. Протягом IX віку на папським престолі засідали один по одному мужі здібні, енергічні, а Карлові наступники були переважно недумки та слабодухі. Папство здобувало собі чимраз більшу силу і повагу; рівночасно з тим утверджується погляд, що римське цісарство — се панування поперед

* [Рим — володар світу, він тримає в руках управління довколишніми країнами (лат.)].

усього над Римом, що римську корону можна одержати лише в Римі і лише з рук папи. Відси лиш один крок до погляду, що папа може кому хоче дати, а кому не хоче не дати ту корону, що папська власть вища цісарської, що цісар є цісарем лише з власті й надання папи, що світський меч властиво — слуга духовного.

Папство мало всякий інтерес у цім піддержувати такий погляд і угрунтовувати його всякими способами. Найвигідніший і найпростіший спосіб був — фальшування документів. Ще в VIII віці, зараз по першій даровизні земель, які надав папі Піпін Малий, повстає в Римі фальшований документ, що буцімто вже Костянтин Великий зараз по прийняттю християнства наділив папу землями і що, отже, Піпінова даровизна не була чимось новим та нечуваним, але лише відновленням первісної Костянтинової даровизни. В IX віці папство йде крок далі, фальшує декрети Піпіна та Людвіка Побожного, якими надається папам у дарованих їм землях далеко більше права й компетенції, які були в оригіналах. Але найбільшу донеслість для всієї дальшої історії мало третє фальшівництво, так зв. Ізидорових Декреталій. Великий церковний письменник сьомого віку Ізидор Севільський уложив збірку вироків давніх пап як норму поступування в різних канонічно-правих випадках на пізніше; в другій половині IX віку появляється первісно десь у північній частині Франції ся Ізидорова збірка з текстом значно відмінним, із якого випливає, що папи вже тоді мали першинство і повну духовну власть над усіма єпископами, що духовні не підлягали світським судам, лише своїм духовним і т. д. Ці фальшовані Декреталії надавали церкві зовсім інше становище в державі, як мала вперед, робили її силою, майже незалежною від держави, міцно зцентралізованої. При браку історичного знання і критики фальшівництво знайшло віру тим більше, що воно відповідало фактичним відносинам, які виробилися були в другій половині дев'ятого віку.

Не диво, що між тими обома властями, з яких кожна виводила свій початок від бога, мусило прийти до конфлікту. Додаймо, що самі цісарі зразу причинилися до скріплення папської столиці. В десятім віці, по вимертю каролінгів і розділі держави на Францію й Німеччину, цісарі з саксонської династії енергічно беруться до заведення порядку в Італії. Там під остан-

німи каролінгами запанувала було повна анархія, вічні війни могутих баронів між собою, напади норманів та арабів, розбої та різанини. Безладдя збільшали папи. Кілька римських родин раз у раз дерлося за папський престол, проти пап повставали антипапи, які, не вдоволяючися світським оружжям у боротьбі з противниками, хапалися за духовне, втягали в ту колотнечу папа бога, виклинали своїх противників, обкладали інтердиктами й екскомуніками всіх їх прихильників. Пристрасті були піднесені до нечуваної міри. Протягом сорока літ на папському престолі сиділо вісім пап, із яких п'ятьох убито або задушено, два зреклися престолу і тільки один умер як папа природною смертю. Аж цар Генріх III зробив кінець тій анархії і в р. 1046 на синоді в Сітрі віддалив усіх трьох претендентів до папської корони і поставив папою свого довіреного, німецького прелата. Римляни бунтувалися, отруїли новопоставленого папу, але цар уперся і поставив другого; протягом кількох літ п'ять пап із німецького роду засідало на римському престолі. Були се люди енергічні і розумні і їм таки удалося довести до звороту в організації духовенства. Вони покористувалися реакцією проти надмірної розпусти до світських обичаїв духовенства, яка з початком XI віку розпочалась у Франції в монастирі Кліні, завели целібат духовенства, зорганізували монастирське життя і зцентралізували церковну адміністрацію. По добі розстрою й упадку церква підноситься до нечуваної сили і виступає до боротьби з царством.

Починається звісна і пам'ятна в історії боротьба за інвеституру. Єпископи, монастирі та церкви посідали, переважно завдяки щедрості царів, величезні обшири землі для вживання доходів із неї на підставі ленного права. Вони були через се царськими васалами; через се й виробився звичай, що царі надавали єпископства, а папа затверджував їх. Зверхність царя в наданні світських бенефіцій тим менше могла підлягати сумнівові, що, як ми бачили, царі ставили силою того самого права і самих пап у Римі.

Та вже папа Миколай II, хоч сам із німецького роду, запровадив кардинальну колегію, яка мала вибирати пап без вмішання царя. Його наступник Григорій VII — лонгобардського походження — сягнув далеко вище, зажадав для папського престолу ленної зверхності над Угорщиною, Чехією, Польщею, Руссю,

Іспанією, Далмацією, Хорватією, Англією, Швецією, Норвегією та Данією та над новозаснованим норманським королівством Сіцилії і долішньої Італії; в тих краях мав папа бути таким самим світським феодальним зверхником, яким був цісар у Німеччині, а король у Франції. Надто зажадав папа, щоб усюди єпископи та посідачі духовних бенефіцій були вибрані капітулами і затверджені папою також без ніякого змішання світського володаря. Цісар Генріх III, хоч сам великий прихильник духовенства, відповів на се: «Я не можу цілої третини всіх лен моєї держави дати обсаджувати чужими руками». Папа доказував, що вибір духовних на духовні уряди світською людиною противиться канонічному праву. «Добре,— мовив цісар,— вибирайте собі духовні духовних на духовні уряди, але ленна віддайте!» Та про се знов духовні не хотіли чути нічого. Почалася 50-літня війна, що страшенно зруйнувала Італію, підрізала сили Німеччини, заповнила панування двох цісарів і шістьох пап. Один із них, Пасхаліс II, згодився був на цісарську пропозицію, аби духовні окупили свободу свого вибору, відречення від світських дібр, але ціла ієрархія повсталала проти того, і собор, скликаний у тій справі, відкинув папський проект.

Боротьба була нерівна, велася неоднаковим оружжям і породила страшенну замішанину в поплутаних і без того відносинах. Папа викляв усіх єпископів, що приймали інвеституру з рук цісаря, звільнив їх васалів від вірності їм і цісареві. Се мало наслідком розлам не лише в державі, але й у церкві, бо часть васалів не послухала папського декрету і часть єпископів стала по стороні цісаря. Та світська власть не могла устоятися. Кожне її пораження було дійсним пораженням, дійсною стратою, коли натомість кожне пораження церкви додавало їй мученицького блиску, збільшувало її вплив на душі й побільшувало число її прихильників. Цісар Генріх IV мусив упокоритися, мусив три дні і три ночі босоніж стояти в снігу на подвір'ї замка Каносси². Боротьба за інвеституру скінчилася в р. 1122 конкордатом вормацьким, по якому вибір достойників церковних признано капітулам, але надання світського ленна полишено світській власті. Значить, уся боротьба властиво лишилася без результатів — найліпший знак, що в ній не ходило о інвеституру, що інвеститура була тут

формальною притокою, а основа була далеко глибша: ходило о те, хто має мати верх і провід у керуванні світом — духовна власть чи світська. Ся велика історична боротьба не була полагоджена вормацьким конкордатом і швидко розгорілася наново з подвійною силою. Церков переперла в Німеччині вибір свого прихильника Оттона IV Вельфа на цісаря, але сей, скоро став цісарем, виступив супроти претензій папи до Неаполя й Сіцилії. По нім ідуть цісарі з династії Гогенштавфів — ряд блискучих, здібних, рицарських постатей, найтрагічніша династія в європейській історії. Вони ще раз відновлюють ідею римського цісарства, та його верховладства, посвячують усі свої сили, здібності і засоби здійсненню тої ідеї — і все те розбивається об опір церкви. Довголітня боротьба гвельфів і гібелінів ще раз наповнює Італію кров'ю й руїнами, засіває її німецькими та італійськими кістками, ще раз відживляє в пам'яті людській криваві образи жорстокостей і з часом мандрівки народів. Папа Інокентій IV бунтує синів цісаря Фрідріха II проти батька, благословить скрито вбивців, що запряглися потайно згладити цісаря. «Преславні сини церкви,— пише він про них у однім рескрипті,— над якими бог обертає своє блискуче лице». Зі свого боку цісар Генріх VI велить збунтованим сіцилійським баронам вилуплювати очі, обливати їх смолою й палити, інших — закопувати живцем, а одному велів вложити на голову розпалену залізну корону і прибити її цвяшками. Свою жінку, що була з роду сіцилійських князів і симпатизувала з бунтівниками, він змусив придивлятися тим нелюдським мукам.

Не диво, що сучасні, потрясені до дна душі тими страховищами, твердо вірили, що війна між гвельфами й гібелінами пішла з того, що два чорти, Гвельф і Гібель, вирвалися з пекла, внесли роздор у світ і дали посвареним партіям свої імена.

«Душа моя здригається,— пише один хроніст,— оповідаючи про страждання мого часу й його руїну. Оце вже 20 літ кров Італії ллється, як вода, із-за апостольського престолу та цісарського трону». А інший хроніст, Фра Салімбене з Парми, пише: «В часах цісаря Фрідріха, особливо коли його позбавлено держави, то були люті війни. Люди не могли орати, ані сіяти, ані збирати, ані засаджувати виноградом, ані збирати вина, ані жити в селах; лише зовсім близько міст працювали

люди під охороною рицарів; узброєні вояки пильнували робітників весь день, а селяни тим часом працювали. І се мусило бути задля мародерів, та розбійників, та волоцюг, що дуже були розмножилися. Вони хапали людей і затягали їх до в'язниць, вимушуючи за них окуп. Вони забирали воли, різали їх або продавали. А коли люди не давали окупу, то вішали їх за ноги або за руки, виламували їм зуби, стромляли їм розщипи або терни в рот, щоб змусити до вистарання окупу, і завдавали їм муки страшніші та лютіші від самої смерті. І жорстокіші вони були від демонів, і чоловік зустрічав тоді іншого чоловіка на своїй дорозі так рато, як радо був би бачив чорта. І країна була безлюдна, бо не було брачів і ніхто не ходив дорогами. І горе в краю росло раз у раз. Розмножилися страшенно птахи й звірі лісові, та осмілилися бажанти, та куропатви, та перепелиці, зайці та серни, олені, буйволи, дикі кабани та хижі вовки. І вони не знаходили, як уперед, коло сел собі на поживу ягнят та овець, бо села були геть попалені, і тому вовки величезними тічнями бігали довкола міських окопів та ровів і вили раз у раз із великого голоду. А поночі вони заходили до міст і роздирали людей, що спали на підсінях або на возах, ба навіть жінок і малих дітей. А іноді підкопувалися крізь стіни до хати і роздирали малих дітей у колисках. Ніхто б цьому не повірив, хто цього не бачив на власні очі, так як я бачив усі ті страховища, що діялися в тих часах». Кому не пригадують ті з правдивим почуттям, хоч з кепським знанням граматики написані слова парменського монаха важкого стогону нашого «Слова о полку Ігоревім» про часи, коли «в княжих крамолах вѣци челоуѣком сократишася», коли «по рускѣй земли рѣдко ратаеуе кикахуть, а часто враны граяхуть трупія себѣ дѣляче»? Ми краще, як хто інший, можемо відчутти правду та силу таких малюнків!

Се була доба найвищої сили папства. Інокентій III осягнув нарешті те, що бажав осягнути Григорій VII: його присудам покорялися цісарство, Італія, Франція, Англія, Норвегія, Арагонія, Леон, Угорщина й Арменія. Він вирік горді слова: «Як у кивоті завіта палиця лежала обік манни, так у грудях папи зложено обік знання божих законів також строгість знищення і лагідність помилування». А папа Григорій IX писав: «Карки королів і князів гнуться під ноги священників,

а християнські цісарі мусять свої поступки підчиняти не лише римському папі, але також іншим духовним. Судити святу столицю, якої судові тайно й явно піддав господь, усю землю він тільки сам має право».

Папство стояло назверх як небосаяжна, незломна скеля; велетенські сили Фрідріха Барбаросси, незвичайний розум та енергія Фрідріха II розбились о ту скелю; Манфред погиб передчасно, а нещасний Конрадин поніс свою молоду голову на ешафот. А проте, коли скінчилася боротьба гвельфів із гібелінами, коли висохло море крові і погасли пожежі, показався результат, якого, певно, не надіялись ані одна з воюючих сторін. Хто побідив у тій війні? Цісарство, певно, ні, хоч і з другого боку воно й не щезло, а тривало, звільна переходячи в легенду, в привид і фікцію, аж до р. 1806. Але чи побідило папство? Ще менше від цісарства. Не минуло й сто літ від проголошення гордих слів Григорія IX, а вже в Англії підносить голову Вікклеф, у Чехії Гус, ще півстоліття, а в Німеччині повстає Гуттен, завзятий борець проти римської власті й римської корупції, повстає Лютер і реформація.

Війна гвельфів і гібелінів була мов скажений танець, що закінчив середні віки. Несамовита пара — папство і цісарство — в страшних обіймах загалопували в сліпу вулицю, з якої не було виходу, а головна течія людської історії пішла в інший бік. Уже в боротьбі Фрідріха Рудобородого *, ще більше в боротьбі Фрідріха II міста зачинають грати важну рішачу роль. По чім боці міста, того, звичайно, побіда. А італійські міста стають частіше по стороні пап, ніж по стороні цісаря, і папи опираються на них. О тверді мури Медіоляну, Павії, Пізи, Александрії, Флоренції розбиваються залізні панцири та тверді лоби цісарських військ. Та міста рівночасно були репрезентанти нової сили, що звільна підіймала голову, аби завоювати світ. В них, власне в північній Італії, зароджувався в ту пору велетень — гуманізм, що вказав людськості нові дороги розвою, і се був той *fergius gaudens* **, що вийшов властивим переможцем із кривавої боротьби гвельфів і гібелінів.

[1907—1913]

* [Тобто Барбаросса].

** [Третій тішиться, користає (лат.)].

На палаті Ватікану
Бачу все криваву рану:

З неї капає кров тепла,
Дехто каже, що до... пекла.

Как-кап, кап-кап без упишу
З Ватікану в кожду днину.

Кров цю бачу й в цій годині:
Звільна-стиха, по капляні

То сльозить, то впливає,
Бистро й шумно заливає

На часок хоч — мур палати,
Де звук папа проживати.

Камінь скрізь зчорнів від крові,
Та не знають цієї мови

Незагоєної рани
Папа та його кумпани.

А чи чують її звуки
Підлії Петра правнуки? ²

І чи бачуть кров?! Хоч бачуть,
То сміються, а не плачуть...

Як молитву папа мовить,
Бога-пана славословить,

Вмить щюрком пливе вогненна
Чиста кров благословенна.

Як про небо папа мріє,
Жовтий Тібер червоніє...

А як папа буллу пише,
Рана отвираєсь глибше,

Й як далеко гляне око,
Розливається широко

Кров гаряча, мов з вулкану
Лава, серед урагану.

Серед стогонів-прокляття
Завзиває до завзяття,

Кличе пімсти, кличе мести,
Хоче Ватікан рознести...

Хто це бачить, як без стриму
Кров ця вулицями Риму

Так гуде в хвилину дива,
Знає, що паде юрлива

«Ватіканська каскада»
Й грозить папі смерть-загибля.

А як папа умирає,
В рані крові вже немає —

Аж до хвильки, як лукаве
Кардинальськеє конклаве,

Рима прегрізні сатрапи
Сходяться на вибір папи.

А як «місту» вже і «світу»
Для звеличення й привіту

«Всім і вся» високопарно
Проголосять, що не марно

Натрудилися, бо нового
Мають вже отця святого.

Знову кров у давній рані
Видно там, на Ватікані...

А чнеї? Не питати!
Бо й не тяжко це вгадати:

Кров це тих, що гордо босі
Йшли в огонь по смерть на стосі!

І не раз тут довго чути
Лютий голос незбагнаний:

«Тут палата Ватикан,
Там Петра храм-великан,

Мов тюремні дві твердині
Гробом людства не віднині.

Папа — людям це страхіття!
Кров тут точать вже століття

«Боговгодні» людоїди,
Чорта слуги та сусіди

«Во ім'я отця і сина»...
Правда це свята, єдина!

Духа ж поступу й науки
Хочуть вбити ті падлюки;

Та не вб'ють, хоч їх сумління
Лід, а їх серця — каміння...

Та — нінащо вся їх лють,
Хоч кров людську ллють і п'ють!»

Бачу: вже ці струї крові
Підмивають всі основи

Папської реліг'ї й віри,—
Буде каяття без міри!..

І запізно кардинали
З папою за ідеали,

За католицькі ідеї,
За облудну «treuga dei» *,

* [«Мир божий» (лат.)].

За предивнії закони,
Що їх чуть було з амбони,

Мов з кафедри, мов науку,
Людству на біль і розпуку —

Сльози литимуть, тремтіти,
Мов лихі та гупі діти...

Бо понтифікат огидний,
Довговічний та безстидний

Вергнесь в челюсті незримі
У католицькому Римі...

Будем тому дуже раді,
Бо лиш папі місце в аді!

Не допоможуть вже Каїну
Мудрощі Томи з Аквіну,

Ні та гарна — оспорима
Філософ'я Августина,

Ні всі догми — плоди діла
Зламаного духа й тіла

Вічнодивних розхитанців,
Пекла й неба бідних бранців.

Славні з них то богослови,
Знають бога й чорта з мови,

З вигляду, з їх творів, праці
Чи то в пеклі, чи там в мряці...

Не допоможуть понтифексу
Ані приписи кодексу

Санктофіції³ грізного,
Бо «добра»... вже скрізь замного.

Ні святі отці-доктори,
Ні вселенські собори,

Ні методи Торквемади,
Ані відпусти й паради,

Ані молитви й кадила,
Ні метафізична сила,

Ні індекси — конкордати,
Патронати, целібати,

Ні рої ченців — мов секти,
Ні аскеза, сум, афекти,

Ні вервиці, ані пости,
Що в'ялять все тіло й кости.

Ані інтердикт — проклони,
Ані сповіді й поклони,

Ані тайна переміна
(Алкоголю наче зміна)

В кров вина, а хліба в тіло,
Щоб усе в душі біліло...

Ні беатифікаційні ⁴,
Ані всі реколекційні

Хитрощі не вдіють чуда,
Бо що папське — це облуда!

І вона, мов камінь в морю,
Згине в людській кривді й горю.

І в цій крові благородній
Мучеників — в правдородній

Силі їх, що йде побідно
Та торощить все безслідно,

Що в дружбі із темнотою,
З забобою-глупотою —

А вороже, мов безмежно
Вперто та беззастережно

Тому, що йому ім'я:
Дослід людського знання!

Бо не ангели, а люди
Ми з землі й земля з нас буде.

Наш закон — це рух — в нім жити,
Ясно думати — слідити.

Геній блиском думки вмить
З громом розуму разить

У природи тайн нутро,
Й незатертий слід-тавро

Правди залишає в вік,
Щоб трудиться чоловік

На землі свobodно міг
І щасливо серед втіх;

А знання всіх тайн природи
Доведе до перешкоди,

Що всіх мудрих скаже гурт:
Надприродність — це абсурд!

То ж мов голосом пророка
Всім кажу: «Я без порока!

Може, що за різко й їдко
Я сказав в житті — бо й дідько

Не один був проти мене
Фіолет-звір'я скажене...⁵

От тому мені — на ділі —
Остогидли папські білі

Одяги — та з пресвятими
Їх хрестами золотими

Грубі — мов бочки — тіари;
Але йде час суду й кари

На гидкий Римклерикальний
Розбишацько-феодальний —

Рим, де перший в світі кат
Духа постулу,— а брат

«Во Христі»... де Белзебуб⁶
Шепче папі: «Зуб за зуб»!

Право це твоє й закон,
Ти ж могутий... мов демон.

Не прощай, пали, карай!
А зайдеш прямісько в рай,

Бо ж і ти до неба ключ
Маєш — а на мізк обруч!»

Я ж не чорт, кажу тобі:
«В цій кривавій боротьбі,

Папо, з поступом наук
Ти пустий сьогодні звук!

А на твій авторитет —
Український я поет,

Месник-революціонер,
Кличу: годі відтепер!

Маю присуд вже готов
За невинну людську кров —

На твою «від бога» власть
За весь безмір всіх нещасть,

Що зійшли на людський рід
Через тебе й скрізь їх вбріди!!

І не одоліють — ні —
Врата адові грізні

Твого Риму! — Лиш твій гнів,
Серед крові та вогнів,

Зроджений на жертв серць дні —
Правди гнів! — За всі грізні

У середньовіччя час
Й інші дні... За все нараз

Заплатиш! За кожний блуд —
Так велить істор'ї суд!

Бачу: ось вже йде час кари —
Громи в тебе б'ють, мов з хмари,

Громи здобутків науки —
Для більшої принуки

Всім борцям за викриття
Тайн природи та життя;

Щоб відкриті всі закони
Скрізь ішли враз в перегони

До великої мети:
Знищення гнізд темноти!

Перше вже гніздо валить
Перший грім: твій Рим дрижить.

Папо, Рим старий архів
Папських злочинів-гріхів.

Другий — інші будівлі,
Що «прикрасою» землі...

Третій грімко повалить
Все, що з підлості тремтить,

Врешті прийде перелім,
І останній вдарить грім

У католицький весь світ —
І за мій біль, кривду й піт!»

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ

У книзі «Монолог атеїста» зібрано переважну більшість відомих сьогоденній науці статей, заміток, повідомлень, листів і художніх творів Івана Франка, спрямованих проти церкви, попівства, унії та Ватикану.

Основу збірки становлять радянські видання: Іван Франко. Твори в двадцяти томах (К., Держлітвидав УРСР, 1950—1956); Іван Франко. Проти Ватикану (К., Держлітвидав УРСР, 1953); Іван Франко. Публіцистика (К., Держлітвидав УРСР, 1953). Ряд матеріалів передруковано з журналів «Народ», «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник (ЛНВ)», з газети «Kurjer Lwowski» та ін.

Матеріали розміщено за тематично-хронологічним принципом (за винятком вірша «Гімн», яким відкривається книга),

Скорочення текстів зазначено трьома крапками в квадратних дужках. У квадратні дужки взято розшифрування скорочень окремих слів, виноски, які не належать Франкові, а також початкові рядки віршів, що послужили назвами неозаглавлених поетом віршів.

Розділ I

NON EST DEUS!

ГІМН

Вірш уперше опубліковано у львівській робітничій газ. «Ргаса» (1882, № 9). Друкуємо за вид. Іван Франко. Твори. В двадцяти томах, т. 10, К., Держлітвидав УРСР, 1950—1956, с. 7—8 (далі: І. Франко. Твори, т. ..., с. ...).

ТОВАРИШАМ ІЗ ТЮРМИ

Вперше вірш надруковано у революційному ж. «Громадський друг» (1878). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. II, с. 495.

ЛИСТ ДО О. РОШКЕВИЧ ВІД 20 ВЕРЕСНЯ 1878

Уривок листа друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 20, с. 43—46, де він опублікований з автографа.

¹ Рошкевич Ольга (1858—1935) — подруга Франка, його помічниця у збиранні фольклору, перекладач.

Сонет написаний у 1878 р. Вперше опубліковано в зб. «Із літ моєї молодості» (Львів, 1914). Друкуємо за вид. І. Франко. Твори, т. II, с. 497—498.

[ПРО СОЦІАЛІЗМ]

Уривок з великої праці Каменяра, яка у першому виданні (1878) не мала заголовка і починалась словами «Со to jest socjalizm?» Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 15.

¹ Мілль, Джон (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ.

ХРИСТОС І ХРЕСТ

Вірш уперше опубліковано у ж. «Світ» (1881, ч. 7). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 10, с. 45—46.

СІКСТІНЬКА МАДОННА

Вперше вірш надруковано у зб. «З вершин і низин» (Львів, 1887). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 10, с. 143—144.

¹ Йдеться про картину великого італійського художника епохи Відродження Рафаеля Санті (1483—1520).

ЧИ ВЕРТАТИСЬ НАМ НАЗАД ДО НАРОДУ?

Вперше надруковано у ж. «Світ» (1881, ч. 6). Уривок статті подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 44—48.

¹ Наумович, Іван (1826—1891) — священик, галицький москвофільський діяч, автор клерикальних статей «Просвещение нашего народа» і «Назад до народа», які стали приводом до виступу Франка.

² «Слово» — консервативна москвофільська газета, що виходила у Львові в 1861—1887 рр.

³ ...в «Зоре-Альбуме»... — тобто в консервативному альманасі «Заря Галицкая яко альбум на 1860».

ЧОГО ХОЧЕ «ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЦЬКА ГРОМАДА»?

Стаття написана польською мовою (1881). Вперше була опублікована в ж. «Культура» (1924). Переклав на українську мову акад. М. Возняк. Уривок її друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 53, 60—61.

¹ «Галицька робітницька громада» — робітниче соціалістичне об'єднання, програму якого викладено у даній статті.

МИСЛІ О ЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОСТІ

Вперше статтю опубліковано в ж. «Світ» (1881—1882). Уривок її подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 99—100.

¹ ...до часів анімізму та фетишизму. — Анімізм — одухотворення сил і явищ природи; фетишизм — одна із древніх форм релігії, коли люди поклонялися іконам, мощам і т. ін.

«ОПОВІДАННЯ ПРО ЖИТТЯ СЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА І ЛІКАРЯ ПАНТАЛЕЙМОНА»

Вперше рецензію на книгу Ом. Огоновського надруковано в ж. «Світ» (1882, ч. 18—19). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 16, с. 47—51.

¹ «Світ» — прогресивний український журнал, створений за ініціативою Франка. Виходив у Львові в 1881—1882 рр.

² Огоновський, Омелян (1833—1894) — професор Львівського університету; мовознавець, історик літератури, критик буржуазно-націоналістичного напрямку.

³ Політеїзм — многобожність — релігія, основана на культурі багатьох богів.

⁴ Кольб, Густав (1798—1865) — німецький буржуазний учений-економіст, культурний діяч.

⁵ Деїсти — прихильники деїзму — поширеного в XVII—XVIII ст. ст. релігійно-філософського вчення, яке допускає існування бога тільки як першопричину світу, але заперечує існування бога як особи і його втручання в життя природи і суспільства.

[НЕМА, НЕМА ВЖЕ ВЛАДАРЯ ГРІЗНОГО]

Вірш уперше опубліковано в зб. «Іван Франко» (К., «Книгоспілка», 1926). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 13, с. 128—129.

КІЛЬКА СЛІВ О ТІМ, ЯК УПОРЯДКУВАТИ І ПРОВАДИТИ НАШІ ЛЮДОВІ ВИДАВНИЦТВА

Вперше статтю опубліковано в ж. «Світ» (1882, ч. 4 і 5). Уривок її друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 113—116.

¹ ...попав би в цілковитий матеріалізм — тут: цікавився б лише матеріальним.

РУБАЧ

Посму друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 13, с. 129—132, де її опубліковано вперше. Оповідання під цією ж назвою і з аналогічним змістом Франко видав у 1886 р. польською, а в 1900 р. українською мовами.

ЕХ НІНІЛО. МОНОЛОГ АТЕЇСТА

Вперше надруковано в ж. «Культура» (1926, № 1—3). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 13, с. 188—194.

¹ ...мов Давид той Голіата — за біблійними легендами, цар Давид убив філістимлянина — велетня Голіафа, який вступив з ним у єдиноборство.

ЛИСТ ДО М. П. ДРАГОМАНОВА ВІД 14 ЛЮТОГО 1886 Р.

Лист уперше опубліковано у книзі «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України», т. I, К., «Книгоспілка», 1928 (Далі: «Матеріали...»). Уривок листа друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 20, с. 302—303.

¹ Рейсс, Едуард (1804—1891) — протестантський богослов, професор Страсбурзького університету, заснував новітню біблійно-критичну школу.

² Вельгаузен, Юліус (1844—1918) — німецький семітолог, відомий як дослідник історії релігії.

³ ...в часи після Марка Аврелія — тобто в перші століття після запровадження християнства. Аврелій — римський імператор (161—180).

ХВИЛІ НАЗАДНИЦТВА

Статтю вперше надруковано в газ. «Kurjer Lwowski» (1888, № 28). У своєму перекладі Франко вмістив її у зб. «В наймах у сусідів» (Львів, 1913). Подаємо скорочено за вид.: І. Франко. Педагогічні статті і висловлювання. К., «Радянська школа», 1960, с. 134—135).

¹ Коло польське — клуб, об'єднання польських депутатів віденського парламенту.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ГАЛИЧИНІ

Вперше працю опубліковано у варшавському ж. «Głos» (1888, № 2—12). Друкуємо уривок за вид.: І. Франко. Твори, т. 16, с. 151—152.

¹ Падура, Тимко (1801—1871) — консервативний поет т. зв. польсько-української романтичної школи, автор кількох українських віршів і пісень.

СМЕРТЬ КАІНА

Вперше поема з'явилась окремим виданням під назвою «Смерть Каїна. Легенда Івана Франка» (Львів, 1889). Скорочено друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 10, с. 369—383.

П'ЯНИЦЯ

Поему вперше надруковано у зб. «З вершин і низин» (Львів, 1893). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 10, с. 393—400.

¹ Присвята поеми «П'ятниця» має в собі іронічний натяк на богошукання Л. Толстого.

² «Общество» — Франко має на увазі «Общество им. Михаила Качковского» — консервативне культурницьке і політичне об'єднання галицьких москвофілів, засноване у 1874 р.

³ ...колишній Савле — за легендою, переслідувач християн Савл, побачивши «чуда», які начебто робив Христос, став його проповідником, назвавши себе Павлом.

[НЕ БОЮСЬ Я НІ БОГА, НІ ВІСА]

Вперше вірш надруковано у зб. «З вершин і низин» (Львів, 1893). Уривок подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 8.

ДУША БЕЗСМЕРТНА! ЖИТЬ ВІКОВІЧНО ЙІ

Вперше вірш опубліковано у зб. «Зів'яле листя» (Львів, 1896). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 51—52.

¹ Лойоли гідна й Торквемади...

Лойола, Ігнатій (1491—1556) — засновник ордену єзуїтів.

Торквемада, Томас (1420—1498) — католицький інквізитор в Іспанії, прославився надзвичайною жорстокістю.

АРОТ І МАРОТ

Своєрідну пародію на «життя святих» — легенду «Арот і Марот» вперше опубліковано у зб. «Мій Ізмарагд» (Львів, 1898). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 96—100.

РАДИКАЛИ І РЕЛІГІЯ

Стаття вперше опублікована в ж. «Громадський голос» (1898, № 21). Уривок її подаємо за першодруком.

[МАМО ПРИРОДО!]

Першодруком вірш з'явився у зб. «Із днів журби» (Львів, 1900). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 169—173.

¹ ...для великих амеб, протезоїв, ехінодермів і міксоміцетів — назви найнижчих рослин і тварин.

² «Sturm und Drang» («Буря і натиск») — напрям у філософській і суспільній думці Німеччини в 70—80 рр. XVIII ст., в мистецтві — один з напрямків романтизму; його прихильники виступали проти князівської тиранії, феодалізму.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Статтю передруковуємо скорочено з ЛНВ (1900, т. 12), де її було вміщено вперше.

¹ Нінива, Ніневія — давнє ассірійське місто на р. Тігр (V тисячоліття до н. е. — VII ст. н. е.); зруйноване Вавилоном.

² Грецькі філософи-елеати... — старогрецькі філософи (V ст. до н. е.) ідеалістичного напрямку. Головні філософи школи походять з м. Елеї в Південній Італії.

³ Дюбуа-Реймон Еміль (1818—1896) — німецький фізіолог-агностик.

СВЯТИЙ КЛИМЕНТ У КОРСУНІ.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ СТАРОРУСЬКОЇ ЛЕГЕНДИ

Стаття з'явилася друком у ЗНТШ (1902, т. 46, кн. 2), звідки й передруковуємо вступ до неї.

¹ Апокрифічні євангелія — тобто не узаконені церквою.

² З часу Юліана Апостата (Апостола) — тобто з IV ст. н. е.

³ Узенер, Герман (1834—1905) — німецький буржуазний учений-філолог і письменник.

⁴ ...повісті про Варлаама і Йоасафата — твори про християнських «святих», відомі у світовій літературі з VI ст. Франко розглянув їх у своїй докторській дисертації, а також у кількох статтях.

⁵ ...в збірці боландистів — багатотомне видання товариства єзуїтів «Acta sanctorum» («Життя святих») та інших книг, призначених підносити католицизм. Це реакційне товариство заснував бельгійський єзуїт Ж. Балланд (1596—1665).

⁰ Роде, Ервін (1846—1898) — німецький буржуазний філолог, професор кількох університетів.

СОЦІАЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІАЛІЗМ

Вперше статтю надруковано в ЛНВ (1904, т. 28). Дещо скорочено подаємо її за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 195—201.

¹ Шептицький, Андрій (1865—1944) — уніатський митрополит у Львові, запеклий ворог українського народу, ставленник Ватикану, реакційний політичний діяч. Коли землі Радянської України були окуповані гітлерівською Німеччиною, він став активним пособником фашистів.

² Олександрійський, Климент (Тит Флавій), помер близько 217 р н. е., древньохристиянський богослов і філософ.

³ Моногамічна сім'я — сім'я одношлюбна.

⁴ Рамзес II (1388—1322 рр. до н. е.) — єгипетський фараон.

⁵ Суд Озіріса — за староегипетськими міфами — «справедливий» суд над померлими, суд бога, володаря потойбічного світу.

⁶ Есхатологія — «вчення» церковників про кінець світу.

[ВЖЕ Ж ТВОЯ СВЯТАЯ ВОЛЯ]

У циклі «На старі теми» вірш уперше надруковано у зб. «Semper tūo» (Львів, 1906). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 288—289

¹ Шаробор і Лев'ятан — міфологічні образи, потвори морів.

[ГОВОРИТЬ ДУРЕНЬ В СЕРЦІ СВОІМ]

Уперше вірш опубліковано в зб. «Semper tūo» (Львів, 1906). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 289—290.

СТРАШНИЙ СУД

Поему вперше було опубліковано у зб. «Semper tūo» (Львів, 1906). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 302—310.

ЯК ТАМ У НЕБІ?

Першодрук вірша з'явився у циклі «Нові співомовки» у зб. «Semper tūo» (Львів, 1906). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 273—275.

ЧЕСТЬ ТВОРЦЕВІ ТВАРИ

Вірш уперше надруковано у ЛНВ (1908, т. 42). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 317—318.

Розділ II

НІ ПОПІВСЬКІІ ТОРТУРИ...

ПАТРІОТИЗМ

Опубліковано вперше у зб. «Із літ моєї молодості» (Львів, 1914) з приміткою автора, що вірш написаний у 1876 р., але досі

не друкований». Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 490—493.

¹ «Наука» — консервативний журнал для галицьких селян, який виходив у Львові, Коломиї і Чернівцях (1874—1902).

² «Руська рада» — московфільська реакційна газета (Коломия, 1871—1886).

ЛИСТ ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

(Львів, [перед 16 березня] 1877)

Вперше опубліковано у книзі «Матеріали...» Уривок листа друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 20, с. 27—28.

¹ «Борислав» — цикл оповідань Франка на робітничу тематику, пізніше (1877) — збірка під цією ж назвою.

² «Друг» — літературний і науковий журнал, який видавала студентська молсдь у Львові (1874—1877). З 1876 р. Франко входив у редколегію часопису. З цього часу видання набирає прогресивного спрямування.

³ Св. Юр — церква у Львові, митрополича консисторія, центр уніатської реакції.

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

Першодруком оповідання з'явилось у ж. «Друг» (1877, № 2—4). Уривок подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. I, с. 134—136.

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Оповідання вперше було надруковано в ж. «Громадський друг» (1878, № 1). Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. I, с. 184—190.

¹ «Народний дом» — просвітницький консервативний заклад, заснований у Львові в 1849 р.

МОЛОДА РУСЬ

Польською мовою нарис уперше надруковано у львівському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny» (1878, № 57). Переклад його у 1912 р. зробив Франко. Подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. I, с. 191—196.

¹ Лівій, Тіт (59 р. до н. е.—17 р. н. е.) — римський історик.
² «Her mann und Dorothea» — поема великого німецького поета Гете.

ЗВІСТКИ З ГАЛИЦІЇ. СИМПТОМИ РОЗКЛАДУ В ГАЛИЦЬКІЙ СУСПІЛЬНОСТІ

Уривок статті подаємо за першодруком (ж. «Жовтень», 1956, № 8, с. 89—93).

КРИТИЧНІ ПИСЬМА О ГАЛИЦЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Вперше статтю надруковано в альманасі «Молот» (Львів, 1878). Уривок її подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 16, с. 35—36.

Статтю передруковуємо скорочено з альманаха «Дзвін» (Львів, 1878), де її було опубліковано вперше.

ЩО СЕ ЗА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — ГАЛИЦЬКІ ПОПИ?

Опубліковано вперше у зб. «За сто літ» (кн. 4, К., ДВУ, 1929), звідки й передруковуємо уривок статті.

[ВРАЗ З НИМ ПАНОТЧИКИ ПРИЙДУТЬ]

Подаємо вірш за книгою: «Літературна спадщина. І. Франко» (вип. I, К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 24—25), де він був надрукований уперше.

**ЩО ДУМАЄ НАРОД ПРО УСТУПИВШОГО
МИТРОПОЛИТА ОСИПА СЕМБРАТОВИЧА**

Статтю передруковуємо зі зб. «За сто літ» (кн. 4, К., ДВУ, 1929), де вона була опублікована вперше.

¹ «Діло» — буржуазно-націоналістична, проуніатська газета галицьких народоців, заснована у Львові в 1880 р.

² Мох, Рудольф (1816—1891) — український прогресивний громадський діяч і письменник у Галичині.

**ПОПИ І ЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ**

Подаємо статтю за зб. «За сто літ» (кн. 4, К., ДВУ, 1929, с. 251—256), де вона з'явилася вперше.

Стаття на таку ж тему («Доходи і видатки вбогого священика») була вміщена в альманасі «Молот» (1878). Її написав чи, принаймні, на основі поданих матеріалів опрацював Франко (див. кн. Дея О. І. «Українська революційно-демократична журналістика», К., Вид-во АН УРСР, 1959, с. 208).

¹ В соціалістичних виданнях галицьких... — автор має на увазі ж. «Громадський друг» (1878), альманахи «Дзвін» і «Молот» (1878), робітничу газ. «Ргаса» (1878—1896) та ін., які видавав або членом редколегій яких був Франко.

² Шематизм — список церковних парафій і священиків, церковні облікові книги.

³ Конгруа — державна плата католицьким священикам.

⁴ «Вольное слово» — прогресивний журнал російських емігрантів (Женева, 1881—1883).

⁵ Коли Австрія зайняла Галичину... — тобто в 1772 р.

⁶ Камера — управління земельними маетками при цісарському уряді.

⁷ Пропінація — право на виготовлення і продаж горілки.

ПЕРЕГЛЯД ЧАСОПИСЕЙ

Уривок статті подаємо за першодруком (газ. «Діло», Львів, 1884, 4. 13).

Вперше опубліковано у сатиричному ж. «Нове зеркало» (Львів, 1884, ч. 4). Памфлет друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 11, с. 380—381.

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ

Уривок статті подаємо за книгою: Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка (К., вид-во АН УРСР, 1955, с. 137—142). В згаданому виданні твір з'явився вперше.

¹ Ультрамонтани — прихильники ультрамонтанства — войовничого напрямку у католицтві, що добивається необмеженого впливу папи на релігійні і світські справи.

² «Русь» — тобто «Червона Русь» — галицька процерковна газета, видавалась у 1888—1891 рр.

³ «Руська рада» — українське ліберально-буржуазне товариство на Буковині (1870—1918).

⁴ «Мир» — клерикальна уніатська газета у Львові (1885—1886).

⁵ «Пролом» — москвофільський клерикальний часопис, виходив у Станіславі (1883—1891).

⁶ «Czas» — польська консервативна буржуазна газета. Виходила у Кракові (1848—1939).

⁷ «Батьківщина» — газета галицьких народоців. Виходила у Львові (1879—1896).

⁸ «Kółko rolnicze» («Рільнича спілка») — буржуазно-шляхетське торгове об'єднання, що закладало крамниці в селах і містах, проводило політику колонізації на західноукраїнських землях (1882—1939).

⁹ Целібат — заборона католицьким священикам одружуватись.

¹⁰ Калінка, Валеріан (1826—1886) — уніатський священик, польський історик, проводив проватиканську політику.

GOTTESFURCHT UND GUTE SITTE

Першодрук статті з'явився в газ. «Kurjer Lwowski» (1888, № 174), звідки й передруковуємо її в перекладі з польської.

¹ Шіпеваї, ботокуди — напівдикі індіанські племена в Південній Америці.

² Ірокези — вимираючі індіанські племена в США і Канаді.

³ Бенедиктинки — члени монашого католицького ордену.

⁴ «Przegląd lwowski» — польський прокатолицький часопис (1871—1883).

НІЕСН ГІНА, ЯК РҒДРАКІ!

Вперше надруковано у газ. «Kurjer Lwowski» (1888, № 311). Уривок статті в перекладі Франка передруковуємо з книги: І. Франко. В наймах у сусідів, Львів, 1914, с. 188.

ЩЕ В СПРАВІ «ГУСА»

В українському перекладі статтю передруковуємо скорочено з газ. «Kurjer Lwowski» (1891, № 117), де її опубліковано вперше.

¹ «Гус» («Ян гус») — тобто поема Т. Шевченка «Єретик».

² ...взяв і спалив автограф... — насправді автограф поеми «Єретик» зберігся у царському департаменті поліції і повністю опублікований у 1907 р. — через сорок років після його конфіскації.

³ Орган «нової ери» — газета «Діло».

«Нова ера» — так назвала свою політику компромісу з урядом група українських буржуазних депутатів віденського парламенту. Заради власних вигод ця група на початку 90-х рр. XIX ст. пішла на поступки австрійській владі і польській шляхті.

⁴ «Kurjer Lwowski» — ліберально-буржуазна (а в окремі періоди демократична) громадсько-політична газета, що виходила у Львові в 1883—1926 рр. В 1887—1897 рр. у її редакції працював Франко.

ПОСТУПИ ІНКВІЗИЦІЙ

В перекладі статтю подаємо за газ. «Kurjer Lwowski» (1891, № 99), де вона з'явилася вперше.

¹ «Gazeta narodowa» — урядова польська реакційна газета, що виходила у Львові в 1842—1915 рр.

² Соцініанізм — погляди церковних реформаторів Лелія і Фауста Соцінів (див. прим. до поеми «Ех пініло», с. 417).

³ Победоносцев, Костянтин Петрович (1827—1907) — реакційний державний діяч царської Росії, обер-прокурор синоду. Протягом усього життя вів уперту боротьбу з революційним рухом, один з натхненників розгнужаної кріпосницької реакції, ініціатор цензурних переслідувань прогресивної літератури.

НАРОДНЕ ВІЧЕ У СТАНІСЛАВІ

Першодрук статті з'явився в газ. «Kurjer Lwowski» (1892, № 103), звідки й передруковуємо скорочено в перекладі з польської.

МОВЧАТИ І ВІДПОВІДАТИ

Вперше статтю опубліковано в газ. «Kurjer Lwowski» (1893, № 2). Подаємо в перекладі.

¹ «Народ» — прогресивний громадсько-політичний журнал, виходив у Львові і Коломиї (1890—1895) за редакцією Франка та Павлика.

² «Хлібороб» — українська прогресивна газета «для селян», заснована Франком і Павликом. Виходила у Львові і Коломиї в 1891—1895 рр.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

Повість уперше з'явилась у ж. «Життя і слово» (т. I, кн. 1—5, 1894). Уривки подаємо за вид: І. Франко. Твори, т. 7, с. 14—17, 58—61.

UKRAINA IRREDENTA

Стаття була відповіддю на одноіменну брошуру галицького націоналістичного історика Ю. Бачинського. Уривок подаємо за першодруком (ж. «Життя і слово», т. 4, кн. 6, 1895, с. 475).

РАДИКАЛИ І ПОПИ

Статтю подаємо скорочено за першодруком (газ. «Громадський голос», 1898, № 22—24).

¹ Радикали — члени ліберальної селянської партії радикалів у Галичині (створена в 1890 р.). До її керівництва належав і Франко.

² ...хто читав от хоч би книжку М Павлика...— Франко має на увазі брошуру «Про русько-українські народні читальні» (Львів, 1887).

³ ...в «Slavische Jahrbücher» — точніше «Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft» («Щорічник слов'янської літератури, культури і науки») — науковий збірник, виходив у Лейпцигу з 1843 р.

⁴ «Рускій Сіон» — войовнича уніатська клерикальна газета, виходила у Львові (1871—1880).

⁵ Сембратович, Сильвестр (1836—1898) — з 1885 р. — уніатський митрополит, з 1895 р. — папський кардинал; слуга Ватикану і австрійського уряду.

⁶ ...такі, як реформа василіян...— тобто реформа чернечого ордену василіян, яку провів папа в 1884 р. з наміром замаскувати єзуїтські закони цього ордену.

⁷ ..Йосифівський патент про треби...— указ австрійського цісаря Йосифа II, який забезпечував попам певний розмір доходів, що йшли від парафіян (за похорон та ін.).

⁸ Могила, Петро Семенович (1596—1647) — український церковний та культурний діяч, виступав проти унії; в 1631 р. заснував вищу школу — Київську (Могилянську) академію, налагодив книгодрукування.

РОЗБІЙНИК І ПІП

Сюжети для кількох своїх творів («Свинська конституція», «Притча про графа Баденього» та ін.), в тому числі і для оповідання «Розбійник і піп» Франко взяв з розповідей відомого прогресивного громадського діяча селянина з с. Чернихівці Збаразького повіту Антона Грицуняка. Оповідання «Розбійник і піп» вперше було опубліковане у книзі «Антін Грицуняк...» (Львів, 1900). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 3, с. 473—474.

ОТЕЦЬ ГУМОРИСТ

Оповідання вперше опубліковано у книзі «Малий Мирон» (Львів, 1903). Скорочено подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 3, с. 473—474.

МІСТИФІКАЦІЯ ЧИ ІДІОТИЗМ

Стаття вперше побачила світ у ЛНВ (1905, т. 21). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 16, с. 342—344.

З НАШОЇ ПОЕТИЧНОЇ НИВИ

Рецензію вперше опубліковано у ЛНВ (1906, т. 33). Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 16, с. 356—362.

ВЕЛИКИЙ ШУМ

Повість вперше опублікована в ЛНВ (1907, т. 38, 39, 40) і окремою відбиткою цього журналу (Київ, 1908). Уривок її подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 8, с. 34—42.

ПРОТИ ВАТИКАНУ, КАТОЛИЦИЗМУ ТА УНІЇ

БОТОКУДИ

Частину поеми, написаної в коломийській тюрмі (1880), Франко опублікував у другому виданні зб. «З вершин і низин» (Львів, 1893). Повністю подав акад. Возняк М. С. у ж. «Вікна» (1932, вересень). Уривок друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 10, с. 100—107.

¹ Ботокудами Франко називає галицьку реакційну інтелігенцію.

² Кшепшицкльський, Пшекшицюльський — сатиричні персонажі у творах російського письменника Салтикова-Щедріна (1826—1889).

³ ...містилися в «Зорі Ботокудській» та в «Ослові...» — Франко має на увазі реакційні видання — «Зоря Галицька» та газ. «Слово».

⁴ У турецькій здиханаті... — тобто у Турківському (від м. Турка) церковному деканаті.

КАТОЛИЦЬКИЙ ПАНСЛАВІЗМ

Стаття вперше надрукована у ж. «Світ» (1881, ч. 7). Епіграфом до неї Франко взяв слова з вірша російського поета й історика М. Карамзіна (1766—1826), але в дещо зміненому вигляді. Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 33—39.

¹ Католицький панславизм — політика Ватикану, спрямована на те, щоб католицизм поширити на всі слов'янські землі.

НАШ ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

Вперше статтю було опубліковано у газ. «Діло» (Львів, 1883, № 36—39). Уривок друкуємо за книгою: Іван Франко. Публіцистика, К., Держлітвидав УРСР, 1953, с. 51—56.

¹ «...давати полякам конгресовим...» — тобто жителям тієї частини Польщі, яка за рішенням віденського конгресу (1815) була приєднана до царської Росії.

ВОСКРЕСЕНІЄ ЧИ ПОГРЕБЕНІЄ

Уперше стаття була опублікована у газ. «Діло» (1884, № 16—21). Друкуємо скорочено за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 129—142.

¹ ...в справі добромильській і василіянській... — єзуїти, спонукувані Ватиканом, намагалися загарбати майно і захопити владу православною монастиря в Добромилі, провели реформу василіянського чернечого ордену; до 1821 р. вони захопили або знищили всі православні монастирі в Галичині.

² Змартвихстанці — назва єзуїтського ордену.

³ Кунцевич, Йосафат (1580—1623) — польський архієпископ, єзуїт, агитивний слуга Ватикану, душитель білоруського народу, убитий повстанцями у Вітебську. Папа римський оголосив його «святим».

⁴ Кониський, Георгій (1717—1795) — український консервативний письменник, йому приписують книгу «Історія русів».

⁵ Бантиш-Каменський, Дмитро Миколайович (1788—1850) — буржуазний історик.

⁶ Йосифінізм — реакційний католицький рух, назва його походить від Йосафата Кунцевича, діяльність якого розглядає у своїй статті Франко.

⁷ Урбан VIII — папа римський (в 1623—1644 рр.), який намагався окатоличити слов'янські народи, а в разі їх опору, навіть знищити. У листі до польського короля Сигізмунда III він писав: «Візьмись за зброю і щита і... задуши гадину, заразу цієї чуми, мечем і вогнем».

НОВИЙ ПОХІД «ЧОРНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ» НА ГАЛИЦЬКУ РУСЬ

Вперше статтю вміщено у ж. «Prawda» (Варшава, 1884, № 19, с. 220—221), звідки й передруковуємо в перекладі.

¹ Ставропігійське братство — церковне православне об'єднання у Львові (виникло у XV ст.), виступало проти католицизму.

² ...побожний орган станчиків... — «Станьчики» — королівські блазні; кличка найреакційнішої частини польської інтелігенції.

СУЧАСНИЙ ЛІТОПИС

Цикл сатиричних віршів, які друкувались у багатьох номерах ж. «Нове зеркало» в 1884 р. Окремі з них подаємо за вид. І. Франко, Твори, т. 11, с. 377—401.

¹ Братство Лойоли... — тобто єзуїти. Перший єзуїтський орден, заснований Ігнатієм Лойолою в 1534 р. в Іспанії.

² ...забурення епідемічне... — Франко, очевидно, має на увазі випадок, коли в 1884 р. учні Львівської духовної семінарії стали на захист семінариста, якому загрожувала кара за те, що він ударив вихователя-єзуїта. Бунтували вони під час лекції «Єзуїти — добрі люди», бунтували і з інших причин.

³ Ще й руських бернардинів... — тобто служителів львівського католицького (т. зв. бернардинського) монастиря — особливо воєвничих прихильників Ватикану.

⁴ Кох, Роберт (1843—1910) — учений, що відкрив бацили туберкульозу, холери.

⁵ ...Та як він... Львів колись спас... — Франко висміює вигадки польських церковників про те, що військам Б. Хмельницького не вдалося захопити Львів через «чудо святого Яна з Дуклі».

⁶ ...Ті там, в бернардинській криниці... — перекази свідчать, що, коли війська Хмельницького оточили Львів, отці-бернардини вкинули у свою криницю багато львів'ян, які співчували повстанцям і гетьманові.

ВИЧОВЕ ВІДЛУННЯ

Статтю вперше опубліковано в ж. «Prawda» (Варшава, 1884, № 21, с. 245—246), звідки й передруковуємо в перекладі з польської.

¹ «...справа Гниличок» — жителі с. Гниличок на Тернопільщині в 1882 р. зреклися уніатства і перейшли на православ'я. Стривожений такою подією, Рим почав ще більше переслідувати православних, поспіхом готував нові кадри єзуїтів, які б насаджували католицизм.

Оповідання уперше надруковане в альманасі «Ватра» (Стрий, 1887), подаємо скорочено за вид.: І. Франко. Твори, т. 2, с. 137—168.

ЧУМА

Оповідання під назвою «Dżuma, obrazek galicyjski» вперше надруковано у ж. «Przegląd społeczny» (Львів, 1887, № 2, 3). В українському перекладі Франка з'явилося в ж. «Зоря» (1889, № 13—17). Подаємо скорочено за вид.: І. Франко. Твори, т. 2, с. 169—179.

¹ Реколекції...— передвеликодні проповіді у католицькій церкві.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ І РИМ

Статтю подаємо скорочено в перекладі з польської мови за першодруком («Kurjer Lwowski», 1887, № 200).

[ХРИСТОС, БИЧАМИ ЗСІЧЕНИЙ...]

Вперше вірш надруковано у зб. «З вершин і низин» (1893). Подаємо за вид.: Твори, т. 10, с. 164—165.

В СПРАВІ УГОДИ

В скороченому вигляді статтю передруковуємо з ж. «Народ» (1830, № 24, с. 391—392), де вона з'явилася вперше.

¹ ...в самій програмі Романчука — тобто в програмі т. зв. «нової ери» (див. прим. до ст. «Ще в справі «Гуса», с. 424). Серед головних натхненників «нової ери» і авторів її програми був галицький буржуазно-націоналістичний діяч Юліян Романчук (1842—1932).

УНІАТСЬКИЙ СИНОД

Подаємо статтю за першодруком (ж. «Народ», 1891, № 20—21, с. 267—269).

РУСЬКІ СЕЛЯНИ ПРО СИНОД

Стаття вперше з'явилася в газ. «Kurjer Lwowski» (1891, № 296), подаємо в перекладі за першодруком.

ДВІ УНІЇ

Вперше стаття побачила світ у ліберальному культурно-освітньому виданні «Буковинський календар» (Чернівці, 1891, кн. 8); подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 547—552.

¹ Поссевін, Антоніо (1533—1613) — ватиканський дипломат, єзуїт, намагався окатоличити народи Росії.

² Скарга, Петро (1536—1612) — реакційний політичний і церковний діяч шляхетської Польщі, єзуїт, ініціатор запровадження церковної унії.

³ Смотрицький, Герасим Данилович (? — 1594) — український письменник і педагог, виступав проти католицизму.

⁴ Смотрицький, Мелетій Герасимович (1578—1633) — український письменник-полеміст, учений-філолог, церковний діяч, борець проти унії.

⁵ ...скит Манявський — монастир у Карпатах біля села Манява Богородчанського повіту (на Івано-Франківщині). Заснований у XVII ст.; був одним з осередків боротьби проти унії; зруйнований шляхтою і австрійським урядом у 1785 р.

⁶ Суразький, Василь (? — після 1598 р.) — український письменник-полеміст, виступав проти католицизму.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ, ЙОГО ЧАС І ПИСЬМЕННИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вперше було надруковано у ж. «Хлібороб» (Коломия, 1892, ч. 8—11). Скорочений текст наукової розвідки подаємо за вид.: І. Франко, Твори, т. 16, с. 413—429.

¹ Рогатинець, Юрій (? — близько 1608 р.) — діяч «Львівського братства» в кінці XVI на початку XVII ст. Йому приписували авторство памфлету «Пересторога», спрямованого проти унії.

² Рогоза, Потій, Терлецький — ініціатори заведення церковної унії.

³ ...аріяни, особливо в Малій Польщі... — Аріяни — тут: благородні люди. «Малою Польщею» польські шовіністи називали Галичину.

⁴ «Киевская старина» — науковий і літературний журнал, що видавався в Кисві в 1882—1906 рр.

⁵ «Літературно-наукова бібліотека» — серія книг, що видавав у Львові Франко в 1889—1892 рр.

ЙОСИФ ШУМЛЯНСЬКИЙ, ЛЬВІВСЬКИЙ ЄПІСКОП (1668—1708 рр.) І ЗАВЕДЕННЯ УНІЇ В ГАЛИЧИНІ

Вперше стаття друкувалась у ж. «Громадський голос» (1898, № 17—21). Подаємо за кн. «Іван Франко. Проти Ватикану». К. Держлітвидав УРСР, 1953, с. 113—127.

¹ ...зробимо другого Йосафата — тобто буде вбито, як убили повстанці у м. Вітебську уніатського митрополита Йосафата Кунцевича.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТІ НА УКРАЇНІ В XIX в.

Рецензія Франка на праці польських істориків П. Хмельовського і Т. Бобровського вперше була надрукована у ЗНТШ (1902, т. 45). Скорочено подаємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 19, с. 675—680.

ULTRA MONTES

Статтю скорочено подаємо за першодруком (ЛНВ, 1902, т. 17, кн. 3, с. 136—147). Для викриття Ватикану, зокрема його навчального закладу, який готував католицьких місіонерів, у цій статті Франко використав матеріал з «Альманаха руско-українських богословів» (Львів, 1911).

¹ ...дарн Ставроп[ігійського] інституту, «Товариства ім. Шевченка», «Просвіти...» — галицькі буржуазні наукові і культурні товариства.

² Індекс — список забороненої Ватиканом літератури.

³ Чайченко — псевдонім Грінченка, Бориса Дмитровича (1863—1910) — українського ліберального письменника.

ДВІ ВИХІДНІ КАРТКИ

Уривок статті подаємо за першодруком (ЗНТШ, 1905, т. 63, кн. I, с. 1—2).

¹ ...від часу Замойського собора...— тобто після 1720 р., коли у м. Замості відбувся з'їзд уніатських священників.

СЕРЕДНІ ВІКИ

Таку назву має цілком самостійний щодо змісту перший розділ у кн. Франка «Данте Аліг'єрі», що вийшла у Львові (1913). Друкуємо за вид.: Іван Франко. Данте Аліг'єрі, К., «Радянський письменник», 1965, с. 20—43.

¹ Гомоузіос та гомойоузіос — схоластичні суперечки церковників, початі на Нікейському соборі (325 р. н. е.) про «співіснування» бога-отця і бога-сина.

² Замок Каносси — папська резиденція у м. Каноссі. У переносному значенні: покаятися перед папою.

ПАПІ В АЛЬБОМ

Друкуємо за вид.: І. Франко. Твори, т. 13, с. 392—397.

¹ Поема «Папі в альбом» вперше опублікована у ж. «Жовтень» (1951, № 7). Дискусію про авторство цієї статті див. у ж. «Радянське літературознавство» (1958, № 2).

² ...Підлії Петра правнуки — тобто папи римські, які походження своєї влади виводять від апостола Петра.

³ Санктофіції (sanctum officium) — суд інквізиції.

⁴ Беатифікація — тобто коли папа проголошував свяtimi вигідних йому людей.

⁵ Фіолет-звір'я скажене...— так автор називає ксьондзів (вони носили фіолетові шапочки).

⁶ Белзуб — найстарший чорт (дослівно з фінської мови — бог мух).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію.** К., Політвидав України, 1965.
- Енгельс Ф. Про первісне християнство.** К., Політвидав України, 1966.
- Ленін В. І. Про релігію.** К., Політвидав України, 1970.
- Ленін В. І. Соціалізм і релігія.** Твори, вид. 4-е, т. 10.
- Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.** Твори, вид. 4-е, т. 15.
- Ленін В. І. Класи і партії в їх ставленні до релігії й церкви.** Твори, вид. 4-е, т. 15.
- Ленін В. І. Про значення воєвничого матеріалізму.** Твори, вид. 4-е, т. 33.
- Ленін В. І. Листи до О. М. Горького** (листопад—грудень, 1913 р.). Твори, вид. 4-е, т. 35, стор. 89—94.
- «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення».** Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. У зб.: Про релігію. К., Держполітвидав України, 1960; «Сборник документов о религии и церкви». М., Госполитиздат, 1965.
- «О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения».** Из постановления Пленума ЦК КПСС (июльский Пленум 1963 г.). Ж. «Партийная жизнь», 1964, № 2.
- Атеїзм українських революційних демократів.** К., Держполітвидав України, 1961.
- Атеїстичні афоризми, висловлювання.** К., Держполітвидав України, 1963.
- Питання атеїзму.** Хрестоматія. К., Держполітвидав України, 1963.
- Про релігію.** К., Держполітвидав України, 1960.
- Правда про унію.** Документи і матеріали. Львів, «Каменярь», 1968.
- Сборник документов о религии и церкви.** М., Госполитиздат, 1965.
- Білогуб І. Вогнем Прометейя.** (Атеїстичні ідеї в творах українських письменників-демократів). Ворошиловградське (Луганське) обласне видавництво, 1960.

Брагінець А. Іван Франко — видатний атеїст-просвітитель. Львів, Вид-во ЛДУ, 1956.

Возняк М. Іван Франко в боротьбі з Ватіканом, як лютим ворогом слов'янських народів. Львів, Книжково-журнальне вид-во, 1954.

Возняк С. Використання в атеїстичній пропаганді художніх творів українських письменників. К., 1959. (Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР).

Галан Я. Що таке унія? К., Держполітвидав України, 1959.

Головаха І. Атеїзм українських революційних демократів. К., 1956. (Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР).

Головаха І. Атеїзм Івана Франка. К., Держполітвидав УРСР, 1961.

Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. К., «Наукова думка», 1972.

Добричев В. У тіні святого Юра. Львів, «Каменярь», 1970.

Довгалюк П. Українські письменники в боротьбі проти Ватікану. К., вид-во АН УРСР, 1953.

Довгалюк П. Безбожні охоронці бога. (Антирелігійна тема в українській літературі). Нариси. К., Вид-во АН УРСР, 1961.

Каспрук А. Класики української літератури в боротьбі проти релігії, церкви і Ватікану. Ж. «Література в школі», 1955, № 1.

Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. К., «Наукова думка», 1965.

Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватікану. К., Вид-во КДУ, 1951.

Климась М. Світогляд Івана Франка. К., Держполітвидав УРСР, 1959.

Лук'янович Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватікану. К., Держполітвидав УРСР, 1961.

Мельничук Ю. Поріддя Іуди. Памфлети. Львів, Книжково-журнальне вид-во, 1959.

Мороз О. Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології. Львів, Книжково-журнальне вид-во, 1956.

Третяк М. Атеїзм І. Я. Франка. К., 1956. (Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР).

Франко І. Проти Ватікану. К., Держполітвидав УРСР, 1953.

Ходосов К. Атеїстичне виховання на уроках української літератури в 5—10-х класах. К., «Радянська школа», 1960.

Челак М. Іван Франко — атеїст. Ж. «Прапор», 1956, № 8.

З М І С Т

Розділ I

Борьба	27
Гімн (Замість пролога)	28
Товаришам із тюрми	29
Лист до О. Рошкевич від 20 вересня 1878	32
Наука	33
Про соціалізм	34
Христос і хрест	35
Сікстинська мадонна	36
Чи вертатись нам назад до народу?	41
Чого хоче «Галицька робітницька громада»?..	44
Мислі о еволюції в історії людськості	45
«Оповідання про життя святого великомученика і лікаря Панталеймона»	50
Нема, нема вже владаря грізного	51
Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва	55
Рубач	59
Ех nihilo. <i>Монолог атеїста</i>	66
Лист до М. П. Драгоманова від 14 лютого 1886	67
Хвилі назадництва	70
Нариси з історії української літератури в Галичині	71
Смерть Каїна	81
П'яниця	88
Не боюсь я ні бога ні біса	88
Душа безсмертна! Жить віковично їй	90
Арот і Марот	94
Радикали і релігія	95
Мамо природо!	99
Поза межами можливого	101
Святий Климент у Корсуні	107
Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм	114
Вже твоя святая воля	116
Говорить дурень в серці своїм	118
Страшний суд	127
Як там у небі	129
Честь творцеві тварі!	

Розділ II

НІ ПОПІВСЬКІІ ТОРТУРИ

Патріотизм	131
Лист до М. П. Драгоманова [перед 16 березня] 1877	134
Навернений грішник	134
Патріотичні пориви	137
Молода Русь	143
Звістки з Галиції. Симптоми розкладу в галицькій суспільності	150
Критичні письма о галицькій інтелігенції	154
Вісті з Галичини	156
Що се за інтелігенція — галицькі попи	158
Враз з ним панотчики прийдуть	166

Niech gina jak pędnaki	185
Ще в справі Гуса	187
Тоступи інквізиції	188
Гародне віче у Станіславі	190
Говчати і відповідати!	193
Основи суспільності	194
kraina ingredienta	195
Гидикали і попи	202
Гзбійник і піп	203
Гець гуморист	210
Гістифікація чи ідіотизм	210
Гашої постичної ниви	230
Гликий шум	233
	240

Розділ III

ПРОТИ ВАТІКАНУ, КАТОЛИЦИЗМУ ТА УНІЇ

Гокуди	250
Голлицький панславiзм	257
Голгляд на польське питання	264
Гресеніе чи погребеніе?	269
Грий похід «чорного інтернаціоналу» на Галицьку Русь	284
Гчасний літопис	288
Гчове відлуння	292
Гсія	295
Гма	319
Гираменний хрест і Рим	335
Гистос бичами зсічений	336
Гсправі угоди	337
Гніатський синод	330
ГРуські селяни про синод	342
ГДві унії	343
ГІван Вишенський, його час і письменницька діяльність	349
ГІосиф Шумлянський, львівський єпископ (1668—1708 pp.) і заведення Гнії в Галичині	363
ГІові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в.	378
ГUltra montes	382
ГДві вихідні картини	387
ГСередні віки	389
ГІапi в альбом	405
ГІрмітки	413
ГІкомендована література	429